

Grötlingbo kyrka

SVERIGES KYRKOR

GOTLAND

BENGT STOLT



Grötlingbo kyrka

Grötlingbo kyrka

GRÖTLINGE TING, GOTLAND BAND IX:2

Av BENGT STOLT



VOLYM 226 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

UTGIVET AV RIKSANTIKVARIEÄMBETET OCH KUNGL VITTERHETS HISTORIE OCH

ANTIKVITETS AKADEMIEN



Riksantikvarieämbetet

REDAKTIONSKOMMITTÉ: BIRGITTA JOHANSEN, INGMAR BROHED,
R. AXEL UNNERBÄCK OCH ANDERS ÅMAN

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN

ARLA COLDINU ORDEN, SAMFÄLLIGHETEN GOTLANDS KYRKOR

OCH HAVDHEMS PASTORAT SAMT STIFTELSEN SVERIGE OCH KRISTEN TRO

Foto Gabriel Hildebrand, Raä (där ej annat anges)

Beskrivning av Grötlingbo kyrka är avslutad i augusti 2001.

Översättningen till engelska av bildtexter och sammanfattning har utförts av Uaininn O'Meadhra.

Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA.

Omslagsbilden återger detalj av långhusets sydportal med omgivande reliefer. Foto Gabriel Hildebrand. På titelsidan Grötlingbo pastorats sigill.

© 2001 Riksantikvarieämbetet

ISSN 0284-1894

ISBN 91-7209-229-7 (inb.)

ISBN 91-7209-230-0 (hft.)

1:1



Förord

Med föreliggande beskrivning över Grötlingbo kyrka, författad av docent Bengt Stolt, fortsätter den publicering av kyrkorna i Grötlinge ting, som påbörjats med Näs kyrka. Därmed är 83 av de gotländska sockenkyrkorna publicerade samt Visby domkyrka och ruinkyrkorna Helge And, S:t Clemens och S:t Nicolaus i Visby. Fullbordandet av gotlandskyrkornas publicering tillhör Sveriges Kyrkors prioriterade arbetsuppgifter och vi hoppas på ett fortsatt ekonomiskt stöd för denna utgivning. Bengt Stolt tillhör den trogna externa medarbetarskaran och har tidigare varit engagerad i beskrivningarna av kyrkorna i Burs, Gerum, Hemse, Lau, Levide, Lojsta, När, Rone och Stånga.

Under arbetet med kyrkober beskrivningen har ett flertal personer bidragit genom olika insatser. Arkitekt Jakob Lindblad, verksam inom "Sockenkyrkoprojektet" vid Sveriges Kyrkor, har granskat och kompletterat beskrivningen av kyrkobyggnaden och dess byggnadshistoria. Arkitekt Jan Utas vid Länsmuseet på Gotland (Gotlands Fornsal) har kompletterat situationsplanen och utfört en ny uppmätning av kyrkans plan samt även upprättat en gravstensplan över de i kyrkans golv placerade gravhällarna. Övriga uppmätningar är utförda 1940 av Bo Lindwall med undantag av fasaduppmätningarna av kyrkans södra och västra fasader, vilka utfördes 1983 av arkitekt Gunnar Redelius. Fotograferingen utfördes 1997 av fotografen Gabriel Hildebrand vid Riksantikvarieämbetets fotoenhet och kompletterades 1999 av fotografen Göran Ström vid länsmuseet i Visby. Excerpteringen av kyrkans arkivalier i Visby landsarkiv har utförts av arkivassistent Astrid Lundgren. För översättningen till engelska av bildtexter och sammanfattning svarar fil. dr Uaininn O'Meadhra.

Värdefull hjälp har lämnats av antikvarie Lars Löthman, som författat det inledande avsnittet om topografi och fornlämningar, och av fil. dr Göran Bäärnhielm vid Kart- och bildenheten vid Kungl. Biblioteket i Stockholm, som har tolkat gravstenarnas latinska inskrifter med bistånd av fil. dr Eva Odelman vid Medeltidsglossariet vid Riksarkivet. Kyrkoherde Julius Mehler och klockaren Erland Löfstedt har varit till stor hjälp vid fältarbetet i kyrkan och genomgången av kyrkoarkivet på pastorsexpeditionen. Givande synpunkter har också lämnats av docent Sven Helander, docent Erland Lagerlöf, docent Sven-Erik Pernler och fil. dr Gunnar Svahnström.

Publiceringen har möjliggjorts genom generösa anslag från Arla Coldinu Orden, Samfälligheten Gotlands kyrkor och Havdhems pastorat samt Samfundet Sverige och Kristen Tro. Till samtliga medhjälpare och anslagsgivare framför vi ett varmt tack.

Stockholm i november 2001

Ingmar Brohed Birgitta Johansen R. Axel Unnerbäck Anders Åman

Innehåll

GRÖTLINGBO KYRKA

<i>Inledning</i>	9
<i>Kyrkogården</i>	14
<i>Kyrkobyggnaden</i>	17
<i>Kyrkans byggnadshistoria</i>	52
<i>Kalkmålningar</i>	56
<i>Glasmålningar</i>	59
<i>Ristningar</i>	66
<i>Inredning och inventarier</i>	67
NOTER	110
KÄLLOR OCH LITTERATUR	116
FÖRKORTNINGAR	120
SUMMARY	121



GRÖTLINGBO KYRKA

Gotland, Gotlands län, Grötlinge ting, Visby stift, Sudertredingens kontrakt, annex till Havdhem

Inledning

Topografi och fornminnen

Av Lars Löthman

Grötlingbo socken är belägen 23 km från Hoburgen och på norra delen av det näs som förbinder Storsudret med Sydgotland. Den oregelbundna sockenfiguren mäter cirka 7×5 km och upptar en landareal av cirka 35 km². Grötlingbo gränsar till fyra grannsocknar: Eke och Havdhem i norr, Näs i väster och Fide i söder samt har i öster havskontakt längs en 14 km lång kuststräcka. Nivåerna växlar mellan några meter vid den flacka kusten i öster upp till 25 m över havet vid kyrkan. Socknen avvattnas av flera delvis kanaliserade bäckar, vilka i öster leder mot havet, i väster mot Burgsviken och i nordväst dränerande den nu uppodlade Lingmyren.

Berggrunden domineras av lerskiffer med i nordväst inslag av sandsten, medan jordarterna främst utgörs av grus, sand och grovmo med i norr och väster inslag av moränle-
ror,¹ det vill säga relativt lättarbetade jordar, vilket haft särskild betydelse för den tidiga uppodlingen. Grötlingbo är dock numera en av öns skogrikare socknar.

Grötlingbo socken är synnerligen rik på fornminnen och uppvisar efter Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering för revidering av Ekonomiska kartan 1978² cirka 1 600 fornlämningar fördelade på 147 platser (fig. 3). Detta innebär en fornlämningsstäthet av 44 per km², vilket placerar socknen i täten av de gotländska socknarna och antalsmässigt efter Lärbro. Dessutom har antecknats uppgifter om ett dussin platser med tiotalet borttagna gravar och fem borttagna husgrunder. Därutöver har även noterats uppgifter om ett 50-tal förhistoriska lösfynd, främst från stenålder och järnålder.

Från stenålder finns ett 20-tal lösfynd av främst olika yxor och spetsar inom ett nordöst-sydvästligt stråk i socknens västra del. Till bronsåldern hör främst sju större rösen, de största upp till cirka 30 m stora (Angantyr och Kattlunds rojr), en del av de större högarna och skeppssättningarna, tre skärvstenshögar och ett skålgropsblock samt ett femtal lösfynd, alla också i ett nordöst-sydvästligt stråk men något närmare kusten. Från järnåldern är sannolikt huvuddelen av de 1 175 gravarna på de sju gravfälten, av vilka de vid Barshalder-Uddvide är störst med totalt 1 100 gravar, samt 30-talet enstaka stensättningar, resta stenar och mindre högar. Andra och säkra spår av järnåldersbosättning utgör de 24 husgrunderna på 15 platser inom främst Prästgårdsskogen och Suderkvie, vidare ett 50-tal stensträngar på 40-talet platser med en känd längd av närmare 15 km (totalt uppges att cirka 20 km finns³) och cirka 200 fornåkrar på fem platser, två fornborgar nära sockengränsen i norr, 43 slipblock med rännor och över 100-talet block med slipyor i öster, ett 15-tal malstenar och tre hela och 11 fragmentariska bildstenar⁴ samt ett 25-tal lösfyndsplatser, varibland sex silverskatter.

Från medeltid finns ett par husgrunder. Kattlunds gård och Grötlingbo prästgård består av delvis medeltida byggnader. Vidare märks Lunds gård, nu hembygds gård, två skansar, sju gårdstomter, tre milstolpar, två minnesstenar, spridda stenbrott,⁵ en tjärdal, tiotalet väderkvarnsgrunder och tre naturföremål, knutna till namn och tradition.

De talrika fasta fornlämningarnas och lösfyndens spridning (fig. 3) talar för en långvarig och periodvis omfattande förhistorisk kolonisation av bygden i ett mäktigt nordöst-sydvästligt bebyggelsestråk genom socknen. Till denna goda bebyggelseutveckling har sannolikt bidragit dels det gynnsamma näsläget mellan de viktiga havsvikarna Burgsviken, med 1 100 eller kanske en gång över 2 000 gravar⁶ längs huvudlandsvägen, och Gansviken, med dess koncen-

Fig. 1. Kyrkorummets mot sydöst. Foto Iwar Anderson 1943. ATA.

Interior of the church looking south-east.



Fig. 2. Kyrkan i landskapet. Foto J. Norrman 1996. Raä.

The church and its surroundings.

tration av fornlämningar innanför viken, och dels förekomsten av lättbrukade sand- och mägerblandade jordar.

De något lägre medelavstånden för de historiska gårdarna till kyrkan än för de för socknens gravfält och husgrunder visar att en måttlig bebyggelseförskjutning ägt rum från socknens ytterkanter i söder och nordöst in mot socknecentrum. Kyrkans placering 2 km norr om detta uppfyller inte helt kravet om att alla gårdar skall ha så kort och lika lång väg som möjligt till sin helgedom, däremot kravet att ha uppförts på god byggnadsmark, i detta fall Littorinavallens grusmark.⁷ Möjligen ligger bakom kyrkans något ocentralt lokalisering dels ett avsiktligt fjärrande från ”hednatiens” fornlämningslägen till en mera neutral placering, dels uppnåendet av ett mera skyddat läge än vad socknens geografiska centrum kunde erbjuda.

Var byggnadsstenen till kyrkan tagits är ovisst. Av socknens egna stenbrott förefaller de vid Barshalder-Uddvide mest rimliga framför de smärre sandstensbrotten i öster,

vilka mest torde ha utnyttjats till flistak på grund av flis-sandstensens större hårdhet genom den högre kalkhalten (”flintflis”).⁸

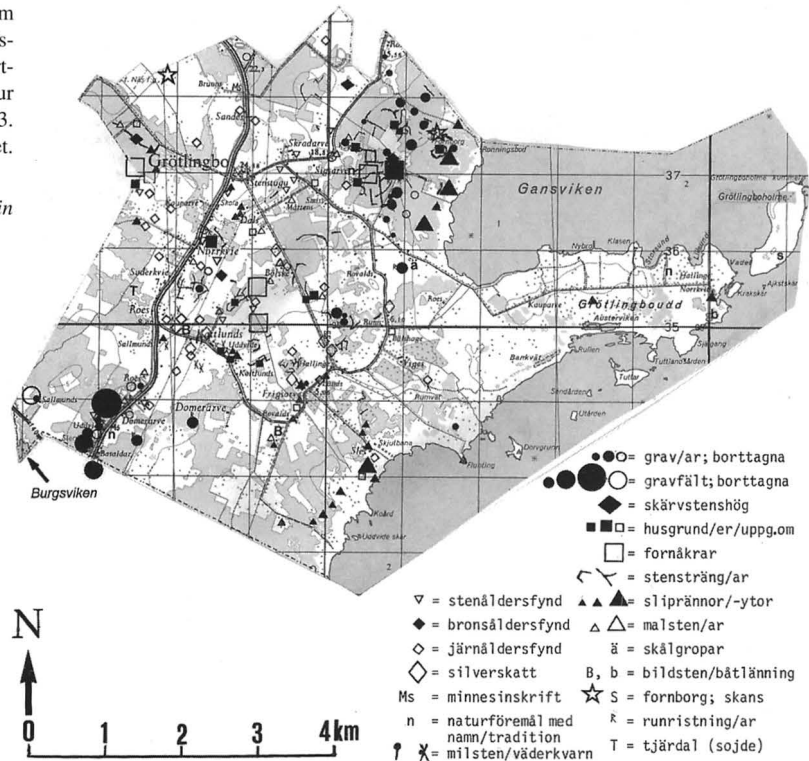
Kyrklig indelning

Namnet Grötlingbo (1296: Groclingabo;⁹ 1523–1524: Grodtingbo; 1585: Grotlingabo; 1614: Groitlingbo; 1653 Grötlingbo) härleds ur griaut : graut : grut, med betydelsen grus och sten.¹⁰ En senare framlagd tolkning sammanställer namnet också med Lingen, ett skogsparti på gränsen mellan Grötlingbo, Näs och Havdhem.¹¹

I Strelows krönika uppges att kyrkan byggdes 1090. Den s.k. taxuslistan uppges ett årtal 1199 (se nedan Kyrkans byggnadshistoria), utan närmare förklaring om vad som avses. Enligt taxuslistan skulle Grötlingbo under medeltiden vid biskopsvisitationer som inte gällde socknen betala en lösen av 4 mark,¹² vilket betyder att Grötlingbo hörde till de mera välmående socknarna.

Fig. 3. Fasta fornlämningar och fornfynd inom Grötlingbo socken. Efter Raä:s fornminnesregister, reviderat för ekonomiska kartan 1978. Kartsammanställning av L. Löthman 1997. Utsnitt ur topografiska kartbladet 5 J, Hemse NV 1973. Allmänt kartmaterial från Lantmäteriverket. Medgivande 97.0088.

Map showing the ancient monuments and finds in Grötlingbo parish.



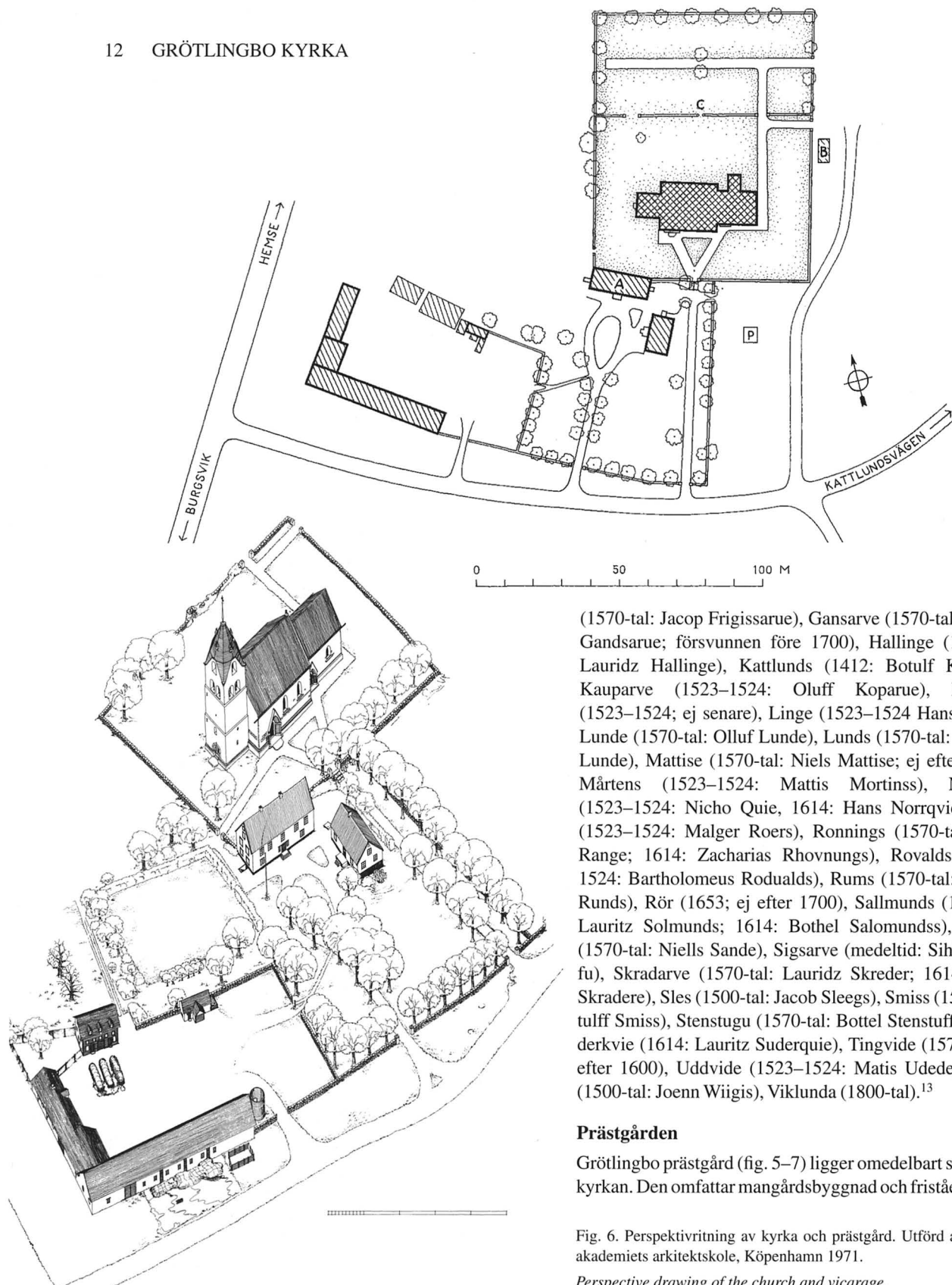
I varje fall efter reformationen har Grötlingbo varit moderkyrka i ett pastorat med Fide som annexkyrka. Den 1 januari 1940 sammanfördes församlingarna med Havdhem och Näs till ett pastorat med kyrkoherde i Havdhem och komminister i Grötlingbo. Vid pastoratsregleringen 1962 förlorade Grötlingbo sin präst. Pastoratet utökades då med Hablingbo, Silte och Eke, medan Fide fördes till Öja pastorat.

Gårdar

Följande gårdar finns eller har funnits i socknen: Barshalder (1800-tal), Bjärs (1523–1524: Bergh; ej nämnd senare), Botvide (1653: Botswede), Brunns (1570-tal: Jacob Bunds; 1594: Bröndtz), Bryungs (1634; ej efter 1750), Bälshage (1800-tal), Bölske (1614: Barthel Bielsche); 1634: Belsche), Dals (1523–1524: Per Dals), Domerarve (1225: Domari; 1570-tal: Siffred Domerarffue), Frigsarve



Fig. 4. Kyrkan från nordöst. Foto 1997.
The church from the north-east.



(1570-tal: Jacop Frigissarue), Gansarve (1570-tal: Laurits Gandsarue; försvunnen före 1700), Hallinge (1570-tal: Lauridz Hallinge), Kattlunds (1412: Botulf Katlund), Kauparve (1523–1524: Oluff Koparue), Larsarve (1523–1524; ej senare), Linge (1523–1524 Hans Linge), Lunde (1570-tal: Olluf Lunde), Lunds (1570-tal: Tommis Lunde), Mattise (1570-tal: Niels Mattise; ej efter 1600), Mårtens (1523–1524: Mattis Mortinss), Norrkvie (1523–1524: Nicho Quie, 1614: Hans Norrqvie), Roes (1523–1524: Malger Roers), Ronnings (1570-tal: Hans Range; 1614: Zacharias Rhovnungs), Rovalds (1523–1524: Bartholomeus Rodualds), Rums (1570-tal: Lauritz Runds), Rör (1653; ej efter 1700), Sallmunds (1570-tal: Lauritz Solmunds; 1614: Bothel Salomundss), Sandes (1570-tal: Niells Sande), Sigsarve (medeltid: Sihlaihs arfu), Skradarve (1570-tal: Lauridz Skreder; 1614: Oluff Skradere), Sles (1500-tal: Jacob Sleggs), Smiss (1538: Botulff Smiss), Stenstugu (1570-tal: Bottel Stenstuffue), Söderkvie (1614: Lauritz Suderquie), Tingvide (1570-tal; ej efter 1600), Uddvide (1523–1524: Matis Udede), Viges (1500-tal: Joenn Wiigis), Viklunda (1800-tal).¹³

Prästgården

Grötlingsbo prästgård (fig. 5–7) ligger omedelbart söder om kyrkan. Den omfattar mangårdsbyggnad och fristående fly-

Fig. 6. Perspektivritning av kyrka och prästgård. Utförd av Konstakademiets arkitektskole, Köpenhamn 1971.

Perspective drawing of the church and vicarage.

Fig. 7. Kyrka och prästgård. Skiss av P. A. Säve 1850 efter en nu förlorad oljemålning från 1700-talet. UUB.
The church and vicarage. Drawing by P. A. Säve, 1850, after a now lost 18th century painting.

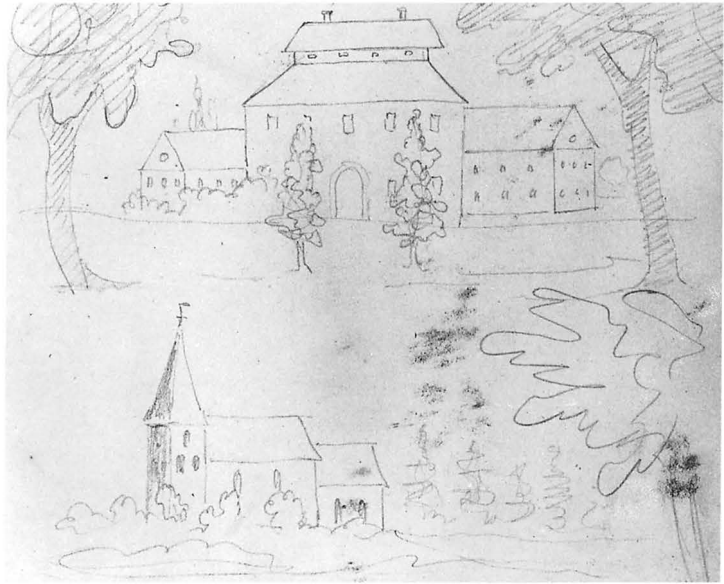


Fig. 5. Situationsplan, 1:2000. A = prästgård, B = bod, C = stiglucka. Uppm. Jan Utas 2001. GF.

Site plan.

gelbyggnad sydost om denna, med mangårdsbyggnadens norra sida i gränsen mot kyrkogården¹⁴ medan mangårdsbyggnadens huvudfasad är vänd mot söder. Planen är den för 1700-talets prästgårdar normala.

Prästgården omges av en mur av kalkstens- och sandstensflis, som i väster avgränsar trädgården från ladugårdsplan och ekonomibyggnader samt i söder från landsvägen och i öster från klockarens åker, numera parkeringsyta. I norr begränsas trädgården av kyrkogårdsmuren.

I prästgårdsmuren finns i väster en större och en mindre järngrind med grindstolpar av furu. Den södra muren har två öppningar. Den västligaste, från vilken leder en grusgång rakt mot prästgårdens huvudentré, omges av murade och putsade kvadratiska portstolpar, avtäckta med svagt pyramidformade kalkstensplattor, krönta av stenklot, och stängs med järngrindar. Den östliga öppningen har samma utseende, men portstolparna är här oputsade. Från denna går en grusgång till kyrkogårdens södra ingångstrappa. Gången kantas av en allé av olika sorters lövträd och skiljs från prästgårdens byggnader av en häck. Nära trappan till kyrkogården finns en öppning till parkeringsplatsen med järngrindar och samma typ av putsade portstolpar som i södra muren, dock endast avtäckta med svagt pyramidformade gjutna betongplattor.

Mangårdsbyggnad och flygel utgörs av putsade sandstensbyggnader i två våningar respektive en våning under tegeltak. Yttermurarna i östra delen av mangårdsbyggnaden härrör till en vånings höjd och mittpartiet till två våningars höjd från medeltiden. Murarna är uppförda i förband. I östra delen har murarna en tjocklek av 120 cm. I

norra muren finns ett väggskåp med trifolieartad omfattning av huggen sandsten på ursprunglig plats. Det medeltida murverket består av väl tuktade sandstensblock, lagda i gott kalkbruk i jämna skift. Murarna torde från början ha varit slammade.

År 1764 låg huvudingången på västra kortsidan. Detta torde vara den ursprungliga ingången, precis som i den medeltida prästgården i Bunge. Husets östra del omfattade ursprungligen endast ett rum. Valvanfanger under putsen i rummets nordöstra och sydöstra hörn visar att rummet varit täckt av ett eller möjligen två kryssvalv. Golvet torde ursprungligen ha legat cirka 40 cm lägre än det nuvarande och varit belagt med stenhällar.

År 1698 härjades prästgården av en eldsvåda. En om- och nybyggnad igångsattes först 1717 men kom på grund av den ryska invasionen i juli samma år att sträcka sig över många år.¹⁵

Vid en sockenstämma den 29 januari 1764 konstaterades att prästgården var i stort behov av reparation. Den ombyggnad som beslutades avsåg att bringa huset i någorlunda överensstämmelse med 1723 års riksdagsbeslut angående prästgårdsbyggnader.¹⁶

En uppfattning om prästgårdens utseende efter 1764 ger oss en nu förlorad oljemålning (fig. 7), känd genom en skiss av Säve.¹⁷ Ingången finns på sin nuvarande plats men har huggen rundbågig omfattning, sannolikt flyttad från den äldre västingången. Om denna detalj är korrekt kan nu ej avgöras.

Prästgården förklarades 1997 som byggnadsminne (hdlr i GF).

Kyrkogården

Kyrkogården består av ett äldre parti kring kyrkan och en senare anlagd del norr om denna. Mellan dem och runt hela kyrkogården löper en kallmur av sandsten. Den åtskiljande muren samt den omgivande i norr och väster är ungefär meterhöga. Stora partier är övervuxna med murgröna. Kyrkogårdens sydöstra del ligger avsevärt högre än angränsande mark. Sydmuren varierar i höjd, på utsidan från 110 cm i väster till 160 cm i öster, på insidan från 50 cm i väster till marknivå. Den östra muren varierar likaledes från 160 cm:s höjd i söder till 100 cm i norr, på insidan från marknivå till 50 cm. Vid muren till den äldre kyrkogården finns ett fåtal planterade lövträd. Utmed muren till den nyare delen växer planterade lindar.

Den södra muren utgår från det nordöstra hörnet av prästgårdens mangårdsbyggnad och sträcker sig i förlängningen av byggnadens norra fasad. Den västra utgår på liknande sätt från det nordvästra hörnet och löper i förlängningen av byggnadens västra fasad.

Kyrkogårdens huvudingång (fig. 8), "likporten", är en öppning i södra muren, flankerad av murade och putsade kvadratiska portstolpar, avtäckta med kalkstensblock i form av en låg pyramid och krönta av stenklot. Till öppningen leder en sluttande trappa med sju breda trappsteg.

Fig. 8. Södra kyrkogårdsingången. Foto 1997.

The south entrance to the churchyard.



I östra muren finns en öppning med liknande stolpar, samt svartlackerade järngrindar, omedelbart söder om den mur, som begränsar den gamla kyrkogården åt norr. En öppning av samma utseende finns i den nya kyrkogårdens östra mur. Muren mellan den gamla och den nya kyrkogården har tre öppningar, en i östra och en i västra delen, utformade med murade stolpar som de föregående. Mellan dem finns en stiglucka (fig. 9), uppförd av tuktad sandsten. Öppningen är rundbågig. I mitten står poster av grå, delvis skadad sandsten. Anfångerna är av röd sandsten med enkel skråkant. De bär upp en tympanonskiva med rundbågigt trepass. På östra sidan om denna finns en dörrkarm av furu med kvarsittande gångjärnskrok för en lucka. Stigluckan har enspråkiga avtrappningar mot muren och täcks av ett tvärställt tak av sandsten. Avtrappningarna tyder på att här funnits en mur krönt av kantställda stenskivor, av den typ som P. A. Säve avbildat i Havdhem.¹⁸ I den västra muren syns väster om långhusets norra fasad spåren av en nu igen-satt öppning. Här stod stigluckan vid C. G. Brunius' besök omkring 1860¹⁹ (fig. 10), innan den flyttades vid murens omläggning på 1860-talet.

I samma mur finns nära det sydvästra hörnet en öppning med murade portstolpar och enkel järngrind. En grusgång, igenlagd omkring 1980, ledde tidigare från grinden till långhusets sydportal. Detta var ingång för prästen och för dem som ställt sina vagnar på prästgårdens ladugårdsplan.

År 1700 "byggdes Kyrkogårdsluckorna för Grötlingbo Kyrkia Öster och Norr". Uppgiften avser tydligen insättande av nya dörrar eller grindar, såvida det inte är fråga om upptagande av nya ingångar. Om en av sannolikt flera nu försvunna stigluckor, "likluckan", heter det 1713, att på den lades "nytt sparretak, som tilförene war flatt med flijs på".²⁰ 1810–1811 gjordes en utbetalning för "likluckans förbättring".

Vid 1764 års biskopsvisitation heter det: "Kyrkogårdsstengseln, som war af sten, fans wara nog förfallen, så at getter och andra creatur icke kunde utestängas, hwarföre Praesul pålade Soknemännen, at de nedfallne ställen fordersammast reparera."

Vid biskop Anjous visitation 1861 uppmanades församlingen att pryda kyrkogården medelst trädplantering. Detta torde ha utförts i samband med nyplaneringen några år senare.

Vid en kyrkostämma den 14 september 1863 beslutades enhälligt att alla fyra kyrkogårdsmurarna skulle läggas om. Härvid skulle den östra muren flyttas ut "i prestgårdens Kyrkåker nedför den befintliga backe". Den gamla "likporten" skulle tas bort och en öppning anbringas i södra kyrkogårdsmuren, i anslutning till en ny "kyrk- eller likväg ... i icke alltför brant lutning, vinkelrät emot Kyrkans långsida, rätt emellan skeppets bågge fenster. Denna likväg läg-

ges tillsammans med prestgårdens nya gårdstomt, endast skiljes derifrån genom en passande plantering i framtiden, men med en stenmur mellan vägen och klockarens åker. Vid slutet af denna väg närmast intill sockenvägen anbringas portar för liktåg med 2:ne mindre luckor, en på hvardera sidan, för kyrkogångare. I stället för grindstockar uppföras stenpelare med den ofvanpå huggna grussten såsom till prestgårdsportarne.”

Vidare skulle stigluckan i västra muren flyttas och placeras mitt på norra muren. I västra muren skulle fortfarande finnas en öppning ”för genomgång från prestgården, alldeles lik dem på hvardera sidan om den nya Likporten”. Kyrkogården skulle sedan planeras i ”sluttning från öster till vester” och gravstenarna bortflyttas av ägarna eller skänkas till kyrkan, varefter en ”framtida kyrkostämma” skulle besluta om deras användning. ”Derefter skola alla lik, begravas i ordning efter hvarandra i rader begynnande i nordöstra hörnet men ingen rad närma sig Kyrkan eller någon af kyrkogårdsmurarna på mindre afstånd än 3 aln. allt öster om Kyrkan och ansågo socknemännen att härtill erbjöd sig ett tillräckligt utrymme, så att planen på södra sidan om kyrkan kunde blifva fri från grafrum. Men på det tillfälle skulle beredas dem, som sådant åstunda att ega eget grafrum till samlandet på ett ställe af familjemedlemmarnas stoft, och detsamma efter godtfinnande inhägnade och pryda, skulle plats upplåtas dertill i nordvestra hörnet af kyrkogården, mot ett visst bestämdt pris, som en gång för alla skulle till kyrkkassan erläggas. ... Dessa grafrum få likväl på intet vilkor sträckas längre åt söder, än till norra hörnet af tornmuren.”

1864 utbetalades arbetslön för kyrkogårdsgrindarna. Den långsamt sluttande vägen kom att ersättas med trappor upp till kyrkogården, närmast med tanke på riskerna vid isbildning vintertid.

Den 11 juli 1867 beslöts att en stenmur skulle uppföras mellan ”likvägen” och prästgårdsträdgården. Beslutet

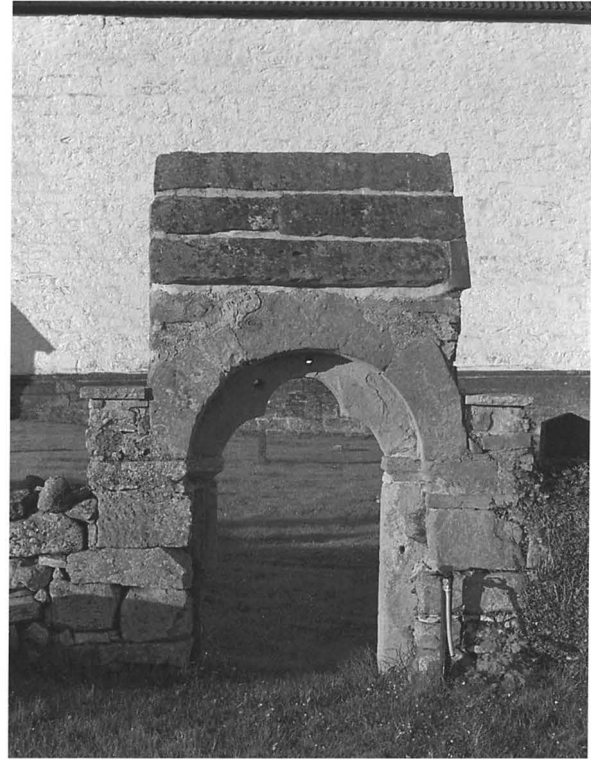


Fig. 9. Medeltida stiglucka i den gamla kyrkogårdens norra mur, dityttad omkring 1860. Foto 1997.

Medieval lichgate, since 1860 in the north wall of the old churchyard.

överklagades och undanröjdes. Pastor yrkade på nytt beslut om uppförande av en mur, vilket avlogs. I samband med schaktningen av kyrkogården hade tydligen den norra muren delvis rasat, ty 1867 heter det: ”Den del av vasten, norr om Kyrkan, hvilken finnes kullstjelpt, uppsattes. ... Muren höjdes till jemnhöjd med den öfriga.” Beslutet upprepas



Fig. 10. Stigluckan på sin tidigare plats i kyrkogårdens västra mur. Teckning av P. A. Säve i ”Berättelse 1864” efter äldre skiss från omkring 1850.

The lichgate in its earlier position in the west wall of the churchyard. Drawing by P. A. Säve, c. 1850.



Fig. 11. "Contemplazione fatigata", skulptur av Asger Jorn 1972, uppsatt som konstnärens gravvård 1997. Foto G. Ström 1999. GF.

Tomb stone of the Danish sculptor Asger Jorn, 1997. The sculpture was executed by Jorn in 1972.

1873. Samma år bestämdes att de gravstenar, som fanns uppställda mot kyrkogårdsmurarna, skulle bortföras av ägarna och i annat fall betraktas som kyrkans egendom.

1897 beslöts att grindstolparna vid inkörs- och likportarna skulle "omtimras". Vidare skulle anskaffas en grind "af jern i ekamar", brudporten skulle vidgas och ny grind sätas in.

1901 beslöts att "verkställa en del uppsnygningsarbeten på Kyrkogården, såsom uppriktning af gångar, reparation å kyrkogårdsmuren m.m.". 1912 anskaffades "nya grindar af ek med jernspjelor" till kyrkogården (kr prot).

1924 beslutades att kyrkogården skulle utvidgas åt norr. En ritning förelåg 1926, utförd av trädgårdskonsulent Emil Nilsson. Den norra kyrkogårdsmuren skulle bli kvar men öppnas på två ställen. Förändringen genomfördes 1928.²¹ Omkring 1980 gallrades bland träden på kyrkogården och 1987 renoverades stigluckan (hdlr i GF). I samband med dränering och uppsättning av åskledare togs samma år fem

smala schakt upp på kyrkogården under arkeologisk kontroll (hdlr i GF). 1998–1999 omlades den äldre kyrkogårdens södra och östra murar. I den östra framkom härvid delar av gravstenar. Några gravstensfragment var försedda med bomärken på kanterna, tillhörande gårdarna Botvide, Bölske och Rums.

Märkligare gravminnen

Söder om korportalen ligger i marken en kvadratisk gravhäll av sandsten med fyra järnringar. Någon text kan inte urskiljas. Sidans längd 160 cm. Sannolikt identisk med "den enda nu befintliga murade graf" som enligt 1863 års stämmobeslut skulle antingen "fyllas med mull eller jemnas med marken". Graven tillhörde Skradarve.

I den gamla kyrkogårdens nordvästra del återfinns två prästgravar: 1. Gravvård av kalksten med infälld vit marmor, med texten: KYRKOHERDEN / JOHAN KINMARK / *1810 †1886 / HANS MAKÅ / KATARINA / FÖDD GRÉN / *1809 †1887 / DERAS DOTTER / WENDLA JOHANNA / *1851 †1887. Höjd 160 cm. – 2. Öster om föregående en liggande häll, prydd med kalk och hostia, över församlingens siste kyrkoherde, med texten: KYRKOHERDEN I GRÖTLINGBO OCH FIDE / PROSTEN OSCAR JACOBSSON / * 20/11 1850 †1/1 1938 / HANS HUSTRU / BEDA GUMMESSON / * 28/11 1854 †5/8 1939 / DOTTERN / SIGNE / *11/6 1891 †29/11 1898 / JOSEFINA JACOBSSON / *13/5 1823 †16/1 1899. Nederst på stenen: TACKSAMMA FÖRSAMLINGAR SKÄNKTE VÅRDEN.²² Längd 220 cm, bredd 130 cm.

Cirka fem meter norr om tornet finns den danske konstnären Asger Jorns gravvård (fig. 11). Den utgörs av ett exemplar av konstnärens skulptur "Contemplazione fatigata" från 1972, placerad på en bas av polerad kalksten med namn och årtal. Gravvården är ritad av sonen Ib Jorn och uppsatt 1997. Dessförinnan fanns en sten från 1974, ritad av Sven Lundqvist och upptagande endast namnet. Stenen är nu rest mot kyrkogårdens västra mur.²³

Sockenmagasin

I 1753 års inventarium noteras "En stor Sädbring med 2:ne rum uti i Ringkammaren, gammal och odugelig", med tillägget "bortsåld 1761". Ringkammaren i tornets bottenvåning fungerade alltså även som sockenmagasin.

1816 påmindes vid sockenstämman att plats för ett magasinshus borde utses. "Pastoratets Husbönder" kunde emellertid inte finna något lämpligare rum än ringkammaren. Vid sockenstämma 1849 framhölls att magasinet "dels var alltför litet och otillräckligt, dels i ans. till takets eller walfwets swaga beskaffenhet icke var skyddadt för regn och fuktighet hwaraf det derstädes förwarade rågquantum lätt kunde taga skada". De närvarande tillfrågades om de



Fig. 12. Kyrkan från sydöst. Foto 1997.

The church from the south-east.

”likmätigt magazinsreglementets föreskrift” ville uppföra ett mera ändamålsenligt magasin, men anhöll att med detta ”skulle lemnas någon tids anstånd”. Vid stämman 1860 beslöts att sockenmagasinets uppförande skulle uppskjutas tills de beslutade arbetena i prästgården avslutats. Vid C. G. Brunius’ besök på 1860-talet noteras, att ”Enär tornbågen blivit igenmurad för att derigenom inrätta ett magasin, kan betäckningen, som troligtvis varit rundbågig, ej bestämmas”.²⁴ Den 11 november 1870 beslöts att magasinet skulle inrymmas i övre våningen av en ny byggnad för bl.a. sockenstuga och likvagnsbod. Planerna ändrades dock och

ett separat sockenmagasin uppfördes 1871 av byggmästaren Tellström i Fardhem på bortre sidan vägen söder om kyrkan. Byggnaden, ett 6×8 m stort bulhus, såldes 1918 och står nu vid Smiss i Grötlingbo. Intill magasinet byggdes 1872 en bod för likvagnen.²⁵

Kyrkobyggnaden

Grötlingbo kyrka, kallad ”Sudrets domkyrka”,²⁶ består av ett treskeppigt långhus med tre travéer, från mitten av 1300-



Fig. 13. Detalj av kyrkans sydfasad. Foto S. Hallgren 1962. ATA.

Detail of the south front of the church.

talet, samt ett lägre och smalare kor i två travéer från samma tid (fig. 15–16), båda tillskrivna "Egypticusverkstaden". Tornet i väster är äldre än den nuvarande kyrkobyggnaden och fogades under tidigt 1200-tal till en äldre kyrka på samma plats. Vid en utgrävning 1956 under golvet i den nuvarande kyrkans långhus och kor påträffades grundmurarna till denna äldre kyrka från 1100-talets senare del, vilken bestått av en betydligt mindre byggnad med rektangulärt långhus och smalare kor, möjligen med absid. Den nuvarande sakristian på korets norra sida tillkom enligt räkenskaperna 1828.

Material

Kyrkan är uppförd av tuktad eller huggen sandsten med inslag av röd kalksten. Den senare har använts i korportal och långhusportal samt i masverket i vissa av fönstren. Portaler, fönsteromfattningar, socklar och hörnkedjor i exteriören samt inre omfattningar och bågar är av fint huggen kalksten eller sandsten. Långhusets södra mur är av ovanlig tjocklek, ungefär tre meter. I kyrkans fasader ingår rikligt med huggen sten från den tidigare, romanska kyrkan, varav flera med reliefscener eller annan dekor. Återanvända block från denna finns huvudsakligen i långhusets fasader mot



Fig. 14. Kyrkan från nordväst. Foto 1997.

The church from the north-west.

söder, sydväst och sydöst, samt i västra delen av korets syd-fasad, men saknas på kyrkans östra och norra sidor. På åtskilliga block i murverket finns stenhuggarmärken från 1300-talets byggnadsarbeten. Ytermurarna är slammade med undantag av hörnkedjor, omfattningar, socklar och reliefer, samt sakristian som är spritputsad. Hörnkedjorna på koret och på långhusets norra sida har putsrand, 21 cm från hörnen, vilket visar att dessa delar ursprungligen avsågs att putsas. De av fint huggna kvaderstenar uppbyggda hörnen på långhusets södra sida saknar synlig putsrand liksom de något eroderade hörnen på tornet. Fasaderna slammades 1986–87. Före dess sknades puts, bortsett från spridda äldre fragment, rikligast förekommande på långhusets nordsida. Sakristian var även tidigare putsad. 1882 "tillströkos fogningarna af reveteringen å yttre murarne med cement".

Kor och långhus har olika höga socklar (fig. 13), som kröns av enhetligt utförd skråkant och rundstav. I långhusets västra mur norr om tornet har sockeln förhöjts med ett skift skråkantade stenar av samma typ som sockelstenar

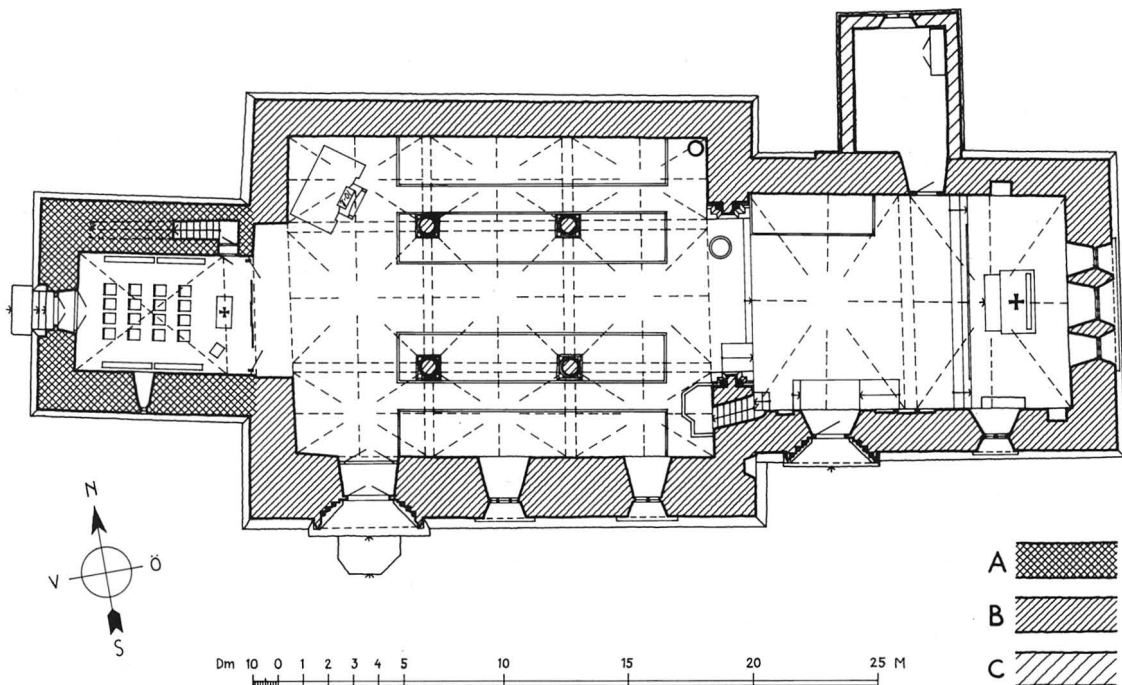
från den romanska kyrkan (fig. 79 t.v.). I långhusets socklar mot söder, sydöst och sydväst ingår höga skråkantade block och block med rundstav, även dessa sannolikt övertagna från den äldre kyrkan. Tornets sockel består av en smal kälad del, som vilar på ett bredare basparti med rundstav. Sakristians sockel är putsad och avslutad av en enkel skråkant. 1901 beslöts att cementstryka fogarna i kyrkans stenfot. Sockeln fogades senast 1986–87.

Ingångar

Kyrkan har tre ingångar. Tornportalen är placerad i tornets västra mur, långhusets och korets på den södra sidan.

Tornportalen (fig. 21–22) ligger i liv med tornmuren. Den har en omfattning av finhuggen grå sandsten och är tvåsprångig. Portalens inre poster är monolitiska. Den rundbågiga inre arkivolten pryds av skulpterade figurer i låg relief (fig. 23). Relieferna visar, med början nederst på den norra sidan: 1. Fyrfotad djur som biter en häst. – 2. Två spiralrankor med albladslänkande utskott mellan voluterna. – 3. En liknande ranka, som växer ut ur en ansiktsmask med

Fig. 15. Plan, 1:300. Uppm. Jan Utas 2001. GF.
Plan.



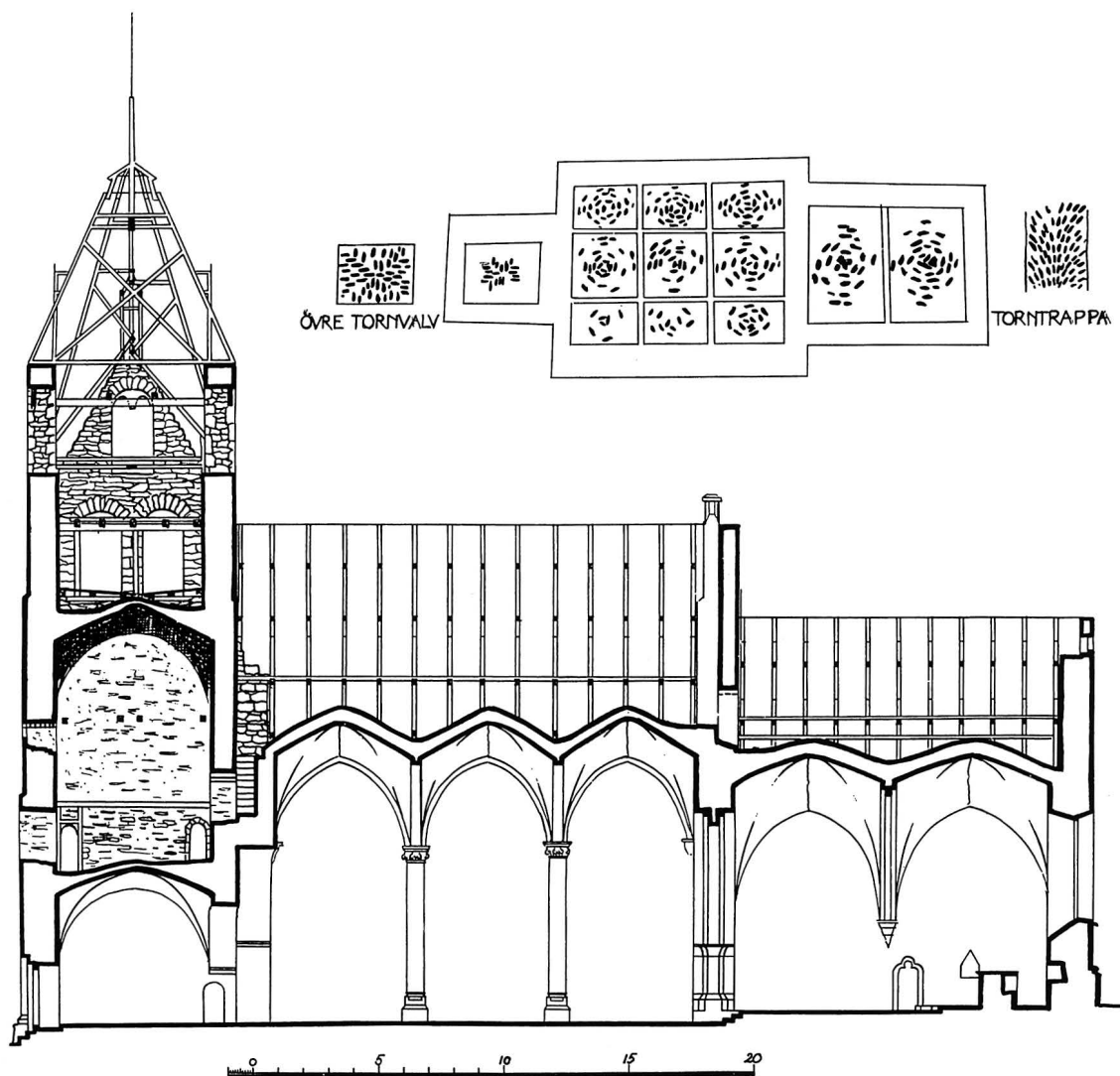
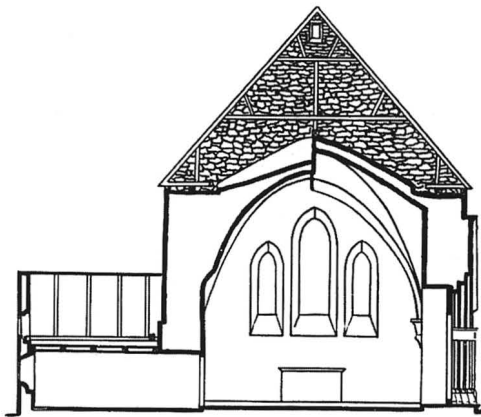
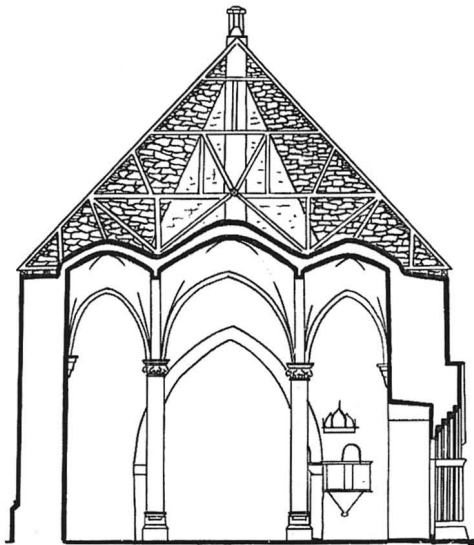


Fig. 16. Längdsektion mot norr, 1:300, samt valvschema. Uppm. Bo Lindwall 1940. ATA.

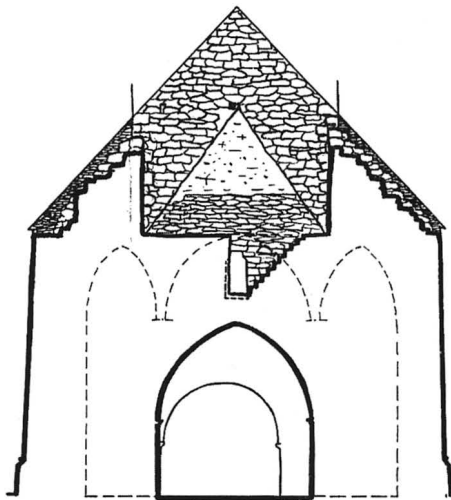
Longitudinal section looking north, and vaulting plan.



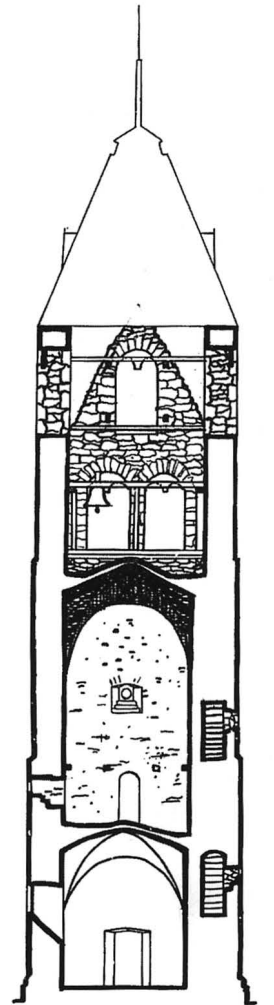
SEKTION GENOM KOR MOT Ö



SEKTION GENOM LÅNGHUS MOT Ö



SEKTION GENOM LÅNGHUS MOT V



SEKTION GENOM TORN MOT V

Fig. 18. Tvärsktion av tornet mot väster, 1:300. Uppm. Bo Lindwall 1940. ATA.

Cross section of the tower looking west.

Fig. 17. Tvärsktioner av koret mot öster samt av långhuset mot öster och väster, 1:300. Uppm. Bo Lindwall 1940. ATA.

Cross sections of the chancel looking east, and of the nave looking east and west.

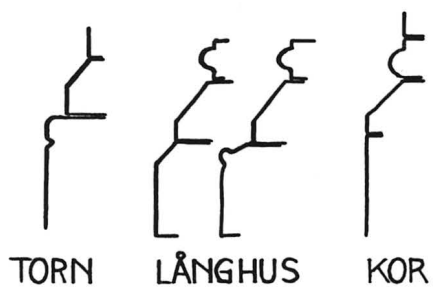


Fig. 20. Sockelprofiler. Uppm. Bo Lindwall 1940. ATA.
Wall base profiles.

Fig. 19. Fasader mot väster och söder, 1:300. Uppm. Gunnar Redelius 1983. Raä.
The west and south fronts of the church.



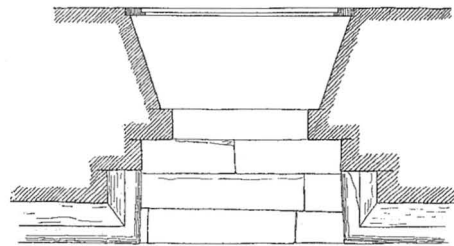


Fig. 21. Tornportalen. Foto 1997.

The tower doorway.



·FASAD·



·PLAN·



·SKALA 1:60·

Fig. 22. Uppmätning av tornportalen, 1:60. Arre Essén 1915. ATA.

The tower doorway. Scale drawing.



Fig. 23. Detalj av tornportalens arkivolt. Foto G. Ström 1999. GF.

Detail of the archivolt of the tower doorway.

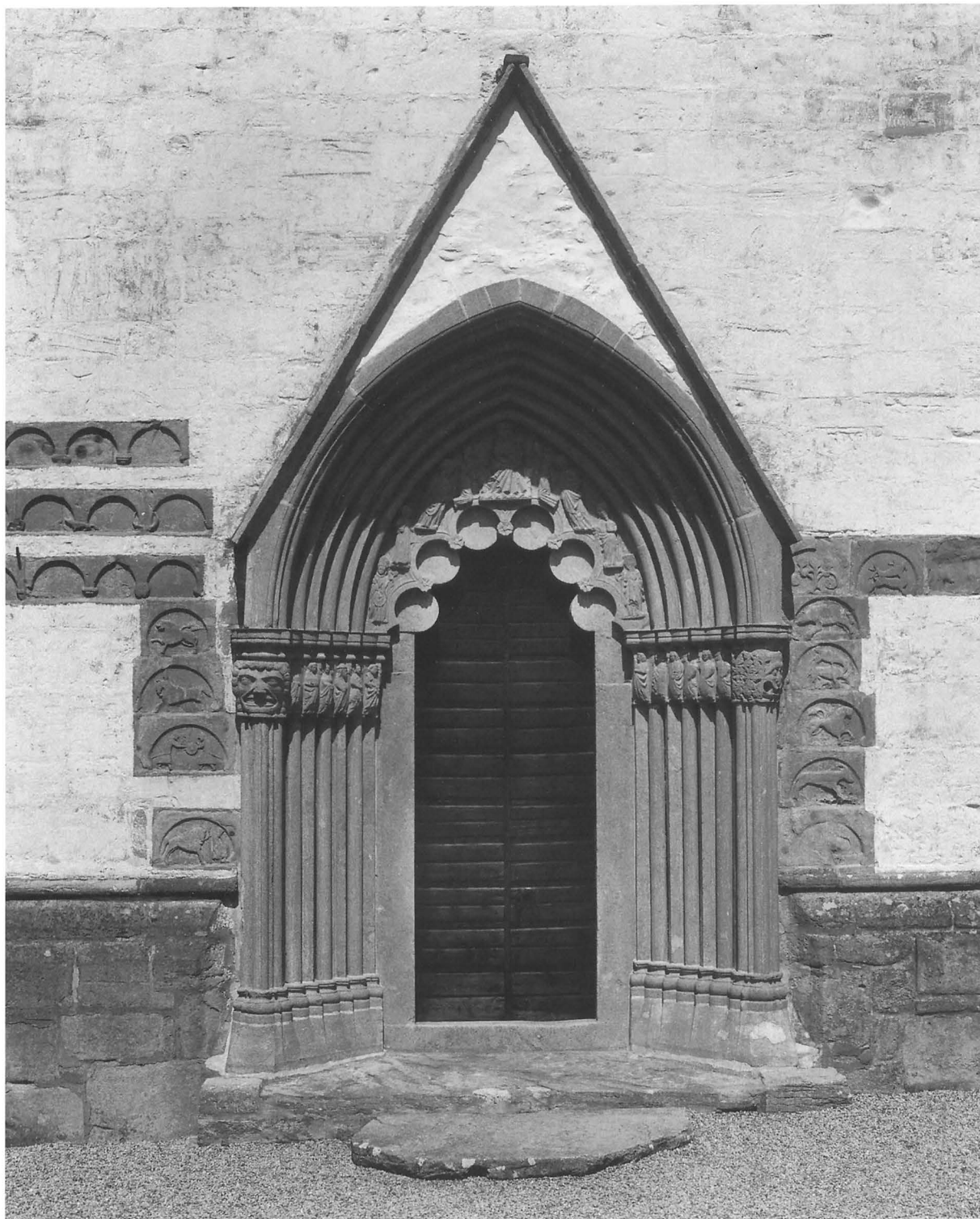


Fig. 24. Långhusportalen. Foto 1997.

The nave doorway.



Fig. 25. Långhusportalens västra basband. Foto 1997.
The west base band of the nave doorway.



Fig. 27. Maria med barnet. Detalj av portalens tympanonfält. Jfr fig. 26. Foto R. Hejdström 1988. GF.
Virgin and Child. Detail of the doorway tympanum. Cf. Fig. 26.

Fig. 26. Detalj av långhusportalen. Foto G. Ström 1999. GF.
Detail of the nave doorway.

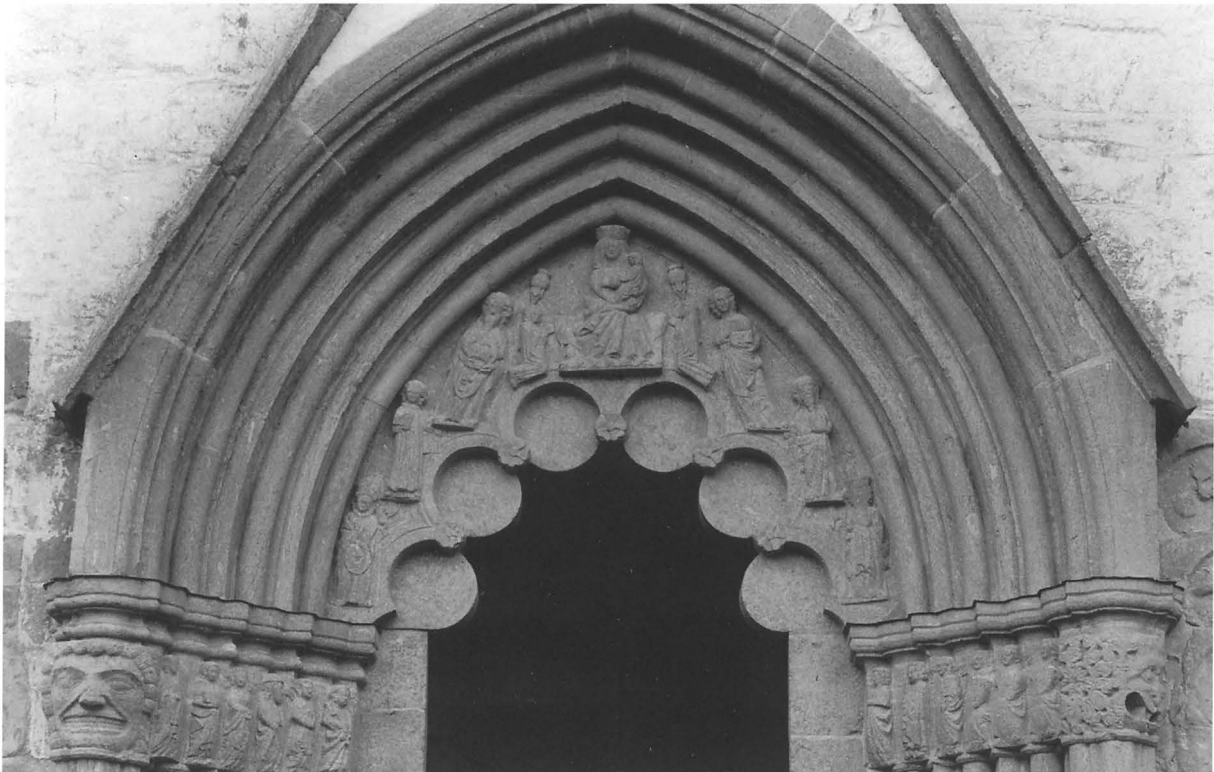




Fig. 28. Paulus med svärd och bok. Detalj av portalens tympanonfält. Jfr fig. 26. Foto R. Hejdström 1988. GF.

St Paul with sword and book. Detail of the doorway tympanum. Cf. Fig. 26.



Fig. 29. S:t Olof med yxa och riksäpple, tympanonfältets östra del. Jfr fig. 26. Foto R. Hejdström 1979. GF.

St Olof with axe and orb. East section of the tympanum. Cf. Fig. 26.



Fig. 30. Ansiktsmask. Detalj av långhusportalens östra kapitälband. Jfr fig. 26. Foto S. Hallgren 1962. ATA.

Face mask. Detail of the east capital frieze of the doorway. Cf. Fig. 26.

Fig. 31–32. Apostlar med språkband. Långhusportalens östra respektive västra kapitalband. Jfr fig. 26. Foto 1997.

Apostles with inscription bands. The east and west capital friezes of the nave doorway. Cf. Fig. 26.





Fig. 33. Korportalen. Foto 1997.
The chancel doorway.

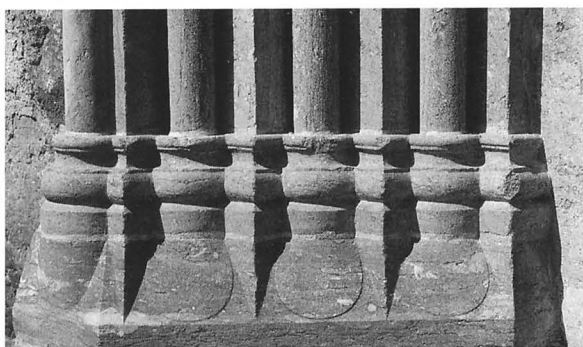


Fig. 34. Korportalens västra basband. Foto 1997.
The west base section of the chancel doorway.

spetsiga öron. – 4. Ett lejon, som med vidöppet gap vänder sig mot en aspis, vilken utfyller det nedre södra hörnet med stjärtens ringlar. – Ovanför portalen finns ett skulpterat huvud inmurat.

Portalens inre omfattning är snedsmygig, med triangelformig övre avslutning. Bomränna saknas. Den yttre dörren, av stående furubräder, har medeltida beslag. Den tvådelade innerdörren från 1956–57 är av brunbetsad furu med 1989 insatta stora rutor av fönsterglas.

Före 1956–1957 års restaurering var portalens yttre omfattning delvis putsad. Brunius konstaterar omkring 1860, att arkivolten pryds ”med fantastiska djur, som äro så öfververkalkade, att de ej kunna rätt urskiljas”.²⁷

Portalens ornamentik, med naturalistiska bladformer och bladstänglar samt palmetter, är besläktad med de former, som från omkring 1200 uppträder inom den tyskinfluerade arkitekturen i Visby och återfinns i Mariakyrkans portalskulptur, vilket kan datera portalen till 1200-talets första fjärdedel (se vidare Byggnadshistoria).

Långhusportalen (fig. 24) är placerad i södra murens västra del och utförd i röd kalksten. Den har en utskjutande tresprångig portalomfattning, uppåt avslutad av en vimperg, avtäckta med hålkälade kalkstensplattor. I varje språng står kolonnetter, som i spetsbågen fortsättes i form av rundstavar. Kolonnetterna har runda profilerade baser vilande på socklar, den västra med bågformad dekor (fig. 25). De inre posterna är monolitiska och står på en hög tröskelsten. Den konturerade tympanonskivan (fig. 26) täcks av en mantel. Denna är konturerad med ett rundbågigt sexpass med hjässdroppar i form av rosor och pryds av figurreliefer. Relieferna framställer: 1. Överst, tronande Maria med barnet (fig. 27), sittande frontalt på en bänk, med krona på huvudet och barnet på vänster arm, omgiven av två knäböjande rökelsekarssvängande änglar. – På västra sidan uppifrån och ned: 2. Johannes döparen, som framför sig håller en rund skiva med lammet med korsfanan. – 3. S:t Laurentius med ett halster i vänster hand och en bok i höger. – 4. Helig biskop, med kräkla i vänster hand, sannolikt S:t Nicolaus. – På östra sidan, uppifrån och ned: 5. Helgon, skägglös man, pekande på en uppslagen bok, kanske S:t Johannes evangelisten. – 6. Paulus (fig. 28), med svärd i höger och bok i vänster hand. – 7. S:t Olof (fig. 29), med bila i höger och ciborium i vänster hand.

De rikt figurprydda kapitälbanden återger apostlar i helfigur i hög relief, utan gloriol. Figurer på det östra kapitälbandet (fig. 31), samtliga med språkband, med början utifrån: 1. – 4. Apostlar utan särskiljande attribut. – 5. S:t Bartholomeus med kniv. – 6. Skägglös apostel med bok i vänster hand, sannolikt S:t Johannes. – Figurer på västra kapitälbandet (fig. 31), nr 1. – 5. med språkband, med början utifrån: 1. – 3. Apostlar med bok i höger hand, saknar

särskiljande attribut. – 4. Jacob den äldre med stav och pilgrimshatt. – 5. Filippus med sitt dubbelkors i höger hand. – 6. Petrus med nyckel i höger hand. – Samtliga språkband har sannolikt ursprungligen haft målade inskrifter.

Kapitälbanden avslutas utåt med stora masker, den västra ett människohuvud som visar tandraderna, det östra (fig. 30) ett grinande odjurshuvud med stora huggtänder i gapet. Vimpergen torde i likhet med korportalens vimperg ha varit prydd med en figurrelief. Portalens figurreliefer gör ett enhetligt intryck och förefaller att vara utförda av en enda mästare.

Portalens inre omfattning är snedsmygig och putsad, med rakspetsig övre avslutning. Omfattningen kantas av finhuggna sandstensblock. I östra och västra smygarna finns en träskodd bomränna. Bom saknas. Dörren består av stående furubräder, på utsidan belagda med liggande boaserade bräder. Beslagen är från senare tid. I liv med murens inre kant finns ett vindfång i nygotisk stil av brunmålad furu och bestående av två meter höga dubbeldörrar med var sitt spetsbågigt fönster. Ovanför dörrarna finns en skärm med fyra fönsteröppningar, uppåt avslutade av spetsbågiga trepass, samt överst ett triangelformat fält med målad text i svart: HÖREN / SÅ FÅR EDER SIÄL LEFVA, samt med mindre stil ESAIAS 55. Fönsteröppningarna är glasade med blyspröjsat glas i diagonalmönster, sannolikt tillkommet 1893.

1785 inköptes ett nytt lås till ”Stora Kyrcko-dörren”, 1832–1833 utbetalades summor för ”Kyrkodörrens och Kyrkonyckelns lagning” och 1839–1840 för ”Det stora Kyrkolåsets reparation”.

Vid C. G. Brunius’ besök omkring 1860²⁸ fattades två kolonnetter på den västra och en på den östra sidan. Dessa kompletterades omkring 1910 (foto i ATA). 1992 rengjordes portalerna från lavar o.d. och konserverades av Firma Stenkultur (hdlr i ATA). Järnkramlorna väster om portalen härrör från ett solur (se Övriga inventarier).

Korets portal (fig. 33–36) är placerad i den södra muren, på mitten av den västra travén. Den utskjutande omfattningen av finhuggen grå och röd kalksten vilar på en trapphäll och avslutas upptill av en rakspetsig vimperg, avtäckta med hålkälade plattor. Omfattningen är tresprångig med flankerande kolonnetter i sprången. Dessa fortsätts i spetsbågen av rundstavar med en vulst på mitten. Kolonnetterna står på runda profilerade baser (fig. 34), vilande på socklar med bågformad dekor. Kapitälbanden (fig. 35–37) pryds av växtornamentik. De inre posterna är monolitiska och står på en låg tröskelsten. Tympanonskivan, som är konturerad med ett rundbågigt sexpass med släta hjässdroppar, täcks av en mantel med ett rundbågigt sexpass med hjässdroppar i form av rosor. Manteln pryds av tretton skulpterade rosor. I vimpergens mittparti ses en figurrelief av Kristi uppstån-



Fig. 35. Detalj av korportalen. Foto G. Ström 1999. GF.
Detail of the chancel doorway.

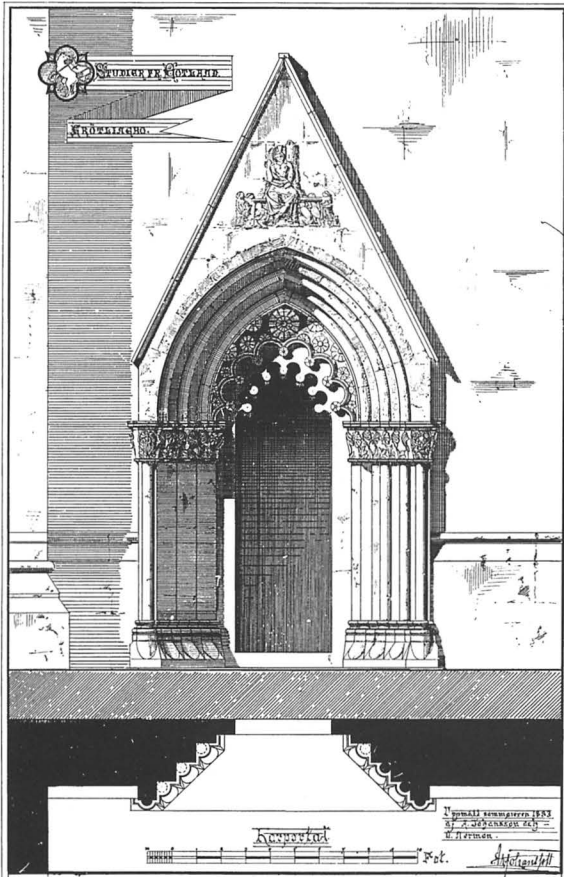


Fig. 36. Uppmätning av korportalen, Aron Johansson och Gustaf Wilhelm Nerman 1883. ATA.
Scale drawing of the chancel doorway.

Fig. 37. Korportalens västra kapitälband. Jfr fig. 36. Foto 1997.
The west capital frieze of the chancel doorway. Cf. Fig. 36.



Fig. 38. Kristi uppståndelse. I korportalens vimp-
perg. Foto 1997.

*The Resurrection, in the gable of the chancel
doorway.*



Fig. 39. Korets östfönster. Foto 1997.

The east windows of the chancel.

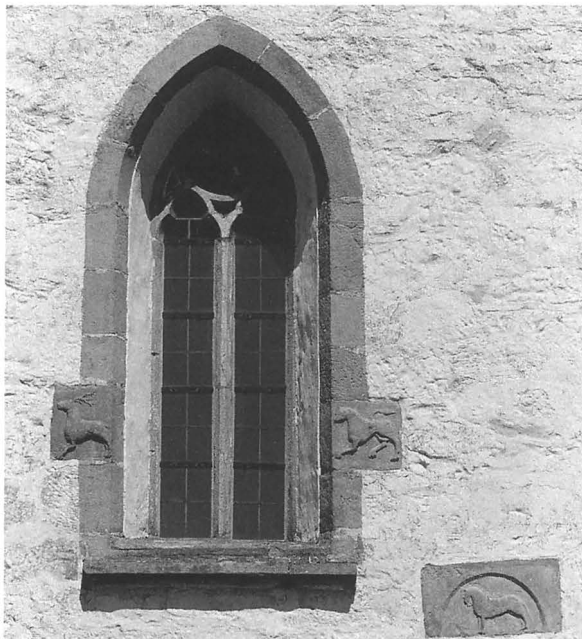


Fig. 40. Korets sydfönster med omgivande romanska reliefer (nr 50–52). Foto 1997.

The south window of the chancel, with flanking Romanesque reliefs (nos 50–52).

delse (fig. 38). Kristus, med segerfanan i vänster hand och den högra lyft till välsignelse, står i gravkistan med ena benet utanför kanten. Framför kistan ligger tre sovande soldater med sköldar. Kring graven står de tre kvinnorna med oljekrus i händerna. På Kristi vänstra sida skymtar ovanför gravkistans kant ytterligare ett huvud.

Portalens inre omfattning är snedsmygig och rakspetsig, med öppningens sidor kantade av fint huggna sandstensblock. Dörren är av furu och tvådelad. På den nedre delen finns beslag av medeltida typ. En bom i höjd med den övre delens nedre parti löper mellan hål i de båda smygarna.

Vid Brunius' besök omkring 1860 saknades alla kolonetter på den västra sidan och en på den östra.²⁹ Dessa har liksom de saknade kolonetterna i långhusportalen senare ersatts.

1707 tjärades "Kyrkiedörarna". Vid 1956–1957 års restaurering målades dörrarnas insida med brun oljefärg samt mattfernissades (konserveringsrapport i ATA, kopia i GF).

Fönster

Kyrkan har fönsteröppningar åt öster och söder. I norr saknas fönster med undantag för i sakristian. Koret har en träfönstergrupp i östra muren och ett fönster i den södra. Långhuset har två ganska stora fönster. I tornets ringkam-

mare finns ett mindre fönster. Samtliga fönster är ursprungliga. Ringkammarens fönster är rundbågigt, de övriga fönstren spetsbågiga.

Av de tre fönstren i korets östmur (fig. 39) är det mellersta högre och bredare än de båda andra. Inre och yttre omfattningar är av fint huggen sandsten med solbänkar och putsade sneda smyggar. I mittfönstrets yttre smyg, nära masverket, finns på ömse sidor två rektangulära hål. Putslagningar i sidofönstren visar att även här funnits hål i höjd med masverkets nedre del. I mittfönstrets yttre smyg finns på den norra sidan fyra vinkelböjda järntenar nära masverket. På ömse sidor finns längre ned två järntenar på var sida. Mittfönstret är genom två poster av finhuggen röd kalksten indelat i tre spalter, uppåt avslutade av trepass; ovanför dessa masverk med tre klöverbladsrosetter. De båda sidofönstren är genom en mittpost av huggen röd kalksten indelade i vardera två spalter, uppåt avslutade av trepass, och däröver masverk med klöverbladsrosett.

Korets sydfönster (fig. 40), mitt i den östligaste travén, har yttre och inre omfattning av fint huggen sandsten och putsade sneda smyggar med solbänk. Det är genom en mittpost av fint huggen röd kalksten indelat i två spalter, avslutade av trepass och däröver masverk med en fyrpassformad rosett.

Långhusets båda fönster (fig. 42) har yttre och inre omfattning av fint huggen grå kalksten och sneda putsade smyggar. De utskjutande solbänkarna är dubbla. Solbänkarna är liksom korfönstrens solbänkar rikt profilerade.

Det västra fönstret indelas genom två poster av fint huggen grå kalksten i tre spalter, uppåt avslutade av trepass och däröver masverk av röd kalksten. Den mellersta spalten är bredare. Östra fönstret har fint huggen mittpost av grå kalksten. De båda spalterna avslutas av spetsbågar samt däröver masverk av röd kalksten med klöverbladsrosett.

Fönstret i ringkammarens sydmur har en rundbågig omfattning av sandsten, sneda putsade smyggar och solbänk av blyplåt, tillkommen vid 1987 års renovering (hdlr i GF). I fönstret en rektangulär ruta i en ram av vitmålat trä.

När Brunius omkring 1860 besökte kyrkan hade i det västra långhusfönstret nyligen insatts poster och masverk av trä.³⁰ Vid 1893 års restaurering insattes "ny stenpost" i detta fönster.

I ett stämmoprotokoll från den 6 maj 1853 heter det: "Som Sochnens eljest vackra Kyrka, i anseende till de nog högtsittande fenstren, är något mörk, isynnerhet under den mörkare årstiden för dem, som sitta utmed södra sidan, föreslog Pastor att, till beredande af mera dager, de på södre muren warande 2:ne fenstren borde, utan att på något vis dens Göthiska stil rubbades, förlängas så mycket, att hvar deras nedre list kom i linie med det på samma sida sittande Chorfenstrets." Vid biskop Anjous visitation 1861 före-

slogs att man i stället skulle ta upp ett fönster på långhusets norra sida. Inget av förslagen genomfördes.

Reliefer

Bland stenarna från den romanska kyrkan finns ett stort antal kvaderstenar med reliefer (fig. 40–45). De flesta reliefscenerna är placerade i rundbågsfält, men även stenar med enbart reliefer förekommer liksom stenar med enbart bågfält. Stenarna har troligen bildat en fris, som löpt omedelbart nedanför takfoten på långhus och kor. En konsol, som sannolikt ingått i rundbågsfrisen, sitter nära sydöstra hörnet i långhusets sydfasad.

Totalt kan 67 stenar från denna fris urskiljas i den nuvarande kyrkans murverk. I långhusets västvägg sitter 10 block i två rader ungefär två meter över sockeln. I långhusets södra fasad är 36 block inmurade. Här ses väster om långhusportalen överst åtta block i tre rader och nedanför dessa fyra block under varandra. Öster om portalen finns fem block under varandra. Ett sjätte block ovanför dem inleder en fris med 17 stenar, belägen ungefär en meter över sockeln. Till detta kommer en sten mellan de båda fönstrens nedre partier och en sten under den näst östligaste i frisen. På södra kormuren finns tre stenar över varandra väster om korportalen, en på var sida om fönstret samt en omedelbart öster om fönstrets solbänk. Därutöver finns två överkalkade stenar i sockelhöjd mellan korportalen och fönstret, en till vänster om fönstrets övre del och en ovanför dess spetsbåge.

På insidan av korets sydmur finns tre reliefer över varandra väster om korportalen. Öster om portalen finns tre



Fig. 41. Reliefer från den romanska kyrkans fris, inmurade väster om långhusportalen (nr 19–22). Foto 1997.

Relief frieze belonging to the Romanesque church, reused in the wall west of the nave doorway (nos 19–22).



Fig. 42. Detalj av långhusets södra mur med inmurade romanska reliefstenar (nr 30–40, 45). Foto 1997.

Detail of the south wall of the nave containing reused Romanesque reliefs (nos 30–40, 45).



Fig. 43. Detalj av södra långhusmuren med inmurade romanska reliefstenar (nr 40–44, 46). Ovanför inmurad konsol från en reliefsten. Foto I. Swartling 1970. ATA.

Detail of the south wall of the nave containing re-used Romanesque reliefs (nos 40–44, 46) and console.

stenar på samma höjd. En sten med fragmentariska spår av en rundbåge finns dessutom på långhusvinden, använd som byggnadsmaterial i norra delen av triumfbågens avlastningsbåge.

Förteckning över stenar med rundbågar och reliefer

I. Långhusets västra mur från väster till öster, med början i översta raden: 1–4. Tomma bågar, inramade av konsoler. – 5–6. Två tomma bågfält, åtskilda av konsol med vegetativt ornament. – Undre raden: 7. Konsol omgiven av två halva bågar. – 8–9. Båge omgiven av två konsoler och två halva bågar. – 10. Konsol omgiven av två halva bågar. – II. Långhusets sydmur, väster om portalen, med början i den översta raden: 11. Båge omgiven av konsoler samt öster därom båge avslutad omedelbart före sin östra konsol. – 12. Östra delen av föregående båge, jämte båge omgiven av konsoler.

– Mellersta raden: 13. Båge, halv, i östra delen halv konsol, nedåt avslutad av blad. – 14. Två bågar, den västligaste i väster inramad av fortsättningen på föregående konsol. Mellan bågar konsol avslutad av salamander, den östra bågen inramad på östra sidan av halv konsol med del av ring. – 15. Båge omgiven av halva konsoler, i väster andra halvan av konsol med ring. – Nedre raden: 16. Båge omgiven av halva konsoler. – 17. Konsol omgiven av i väster en hel, i öster en halv båge. – 18. Konsol, nedåt avslutad av ett lejonhuvud en face, väster om denna halv båge, i öster båge avslutad av halv konsol. – III. Väster om långhusportalen, under varandra, med början uppifrån (fig. 41): – 19. Inom båge lejon vänt mot väster, med lyftad höger framtass och högt lyftad svans, avslutad av bred avsmalnande svanstofs. – 20. Häst, stående med huvudet mot väster, bunden vid i marken nedstucket spjut. Under hästens buk hänger en tom



Fig. 44. Hjort, kentaur, träd och jakthund. Detalj av relieferna i fig. 43. Foto R. Hejdström 1987. GF.

A deer, a centaur, a tree and a hunting dog. Detail of Fig. 43.

stigbygel. – 21. "Milites pugnantes", två män i tvekamp till fots, med svärd, runda sköldar och toppiga hjälmar. – 22. Häst med huvudet åt öster, bunden vid ett i marken nedstucket spjut. Framför hästen sittande man med rund mössa och lutande huvudet i handen. – IV. Öster om långhusportalen, under varandra, uppifrån och ned, med början med reliefen under den vågräta sviten, inom bågfält om ej annat anges: 23. Vildsvin, med huvudet åt väster. – 24. Åsninna med huvudet åt öster, under henne diande föl, på åsnans rygg grip, som biter henne i nacken. – 25. Lejon med huvudet åt öster, hög svansföring och lyft vänster framtass. – 26. Bock med bakåtböjda horn, löpande åt öster. – 27. Båge med utplånat motiv. – V. Södra långhusfasaden, med början från väster i den vågräta sviten (fig. 42–44): 28. Träd. Bågens östra del saknas. – 29. Lejon, med huvudet åt öster, med käftarna bitande i manken på en åsna, som lejonet slängt upp på sin rygg. Åsnans ben sprattlar hjälplöst i luften. Lejonet har lindat sin svans om åsnans bakben. – 30. Två bågfält, det västra svårt skadat, det högra med bågskytt till fots och löpande hund, båda på väg åt öster. – 31. Tillbakaseende lejon med halvöppna käftar och varglik spetsiga tänder, springande åt väster. – 32. Kentaur på språng åt väster, med nedåtriktad pilbåge. – 33. Hjort, löpande åt väster. – 34. Hind, löpande åt väster. – 35. Hund, löpande åt väster. – 36. Två bågar, åtskilda av konsol, med var sin ridare med lans och trekantig sköld, med fot i stigbygel under hästens buk, ridande åt väster. – 37. Träd med fem grenar. – 38. Vildsvin, stående, med huvudet åt väster. – 39. Hund, med huvudet åt väster, därintill nedböjd man hållande med båda armarna om hunden. – 40. Hund löpande åt väster. – 41. Riddare till häst, med lans och trekantig sköld, på väg mot väster. Hästen är ovanligt stor, så att ryttares fot inte når nedanför hästens buk. – 42. Hjort, löpande åt väster. – 43. Kentaur på väg åt väster, med skjutklar pilbåge. – 44. Träd med åtta grenar. – VI. Mellan fönstren: 45. Likarmat kors, bildat av två i varandra flätade öglor. – 46. (under nr 43) Jakthund, löpande åt väster.

Korets södra mur: I. Väster om korportalen, med början uppifrån: 47. Träd med sammanslingrat grenverk. – 48. Hind, löpande åt väster. – 49. Konsol med påträdd ring, väster därom halvåge, öster därom hel åge avslutad med halv konsol. – II. Väster om det södra korfönstret (fig. 40): 50. I fält ej begränsat av rundåge stående hjort, med huvudet åt väster. – Öster om korfönstret: 51. Lejon med hög svansföring, på väg mot väster. – Öster om det södra korfönstrets solbänk: 52. Häst, stående, med huvudet åt väster. – III. Insidan av korets södra mur (fig. 61), sex tomma bågfält. – IV. Insidan öster om korportalen. Tre reliefer intill varandra cirka en meter över golvnivån, från öster: 53. Med bågen begränsad av en slinga av ett tvinnat rep, i ändarna avslutad av tofsar. – 54–55. Utan särskilda kännetecken. –

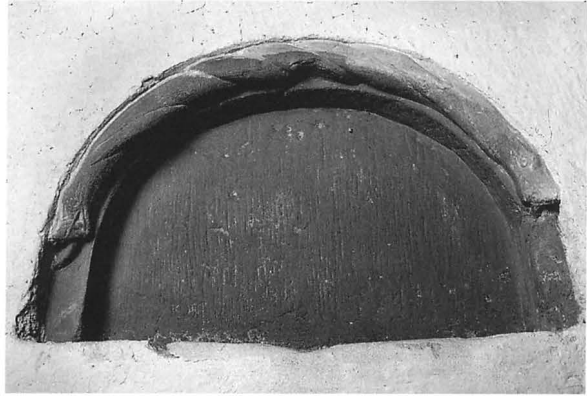


Fig. 45. Reliefsten i korets södra innermur med två sammanslingrade ormar. Foto 1997.

Relief with two intertwined snakes, in the south inner wall of the chancel.

V. Insidan väster om korportalen. Ovanför varandra, med början uppifrån: 56. Med bågen begränsad av två ormar med hoptvinnade stjärtar (fig. 45). Cirka 10 cm från den nedre kanten ormhuvuden med blottade huggtänder och långa hängande tungor samt halsar med tvärgående ristningar, troligen halsband. – 57–58. Utan särskilda kännetecken. – VI. Överkalkade bågfält på sydsidan av korets södra mur. Två bågfält i sockelhöjd mellan korportalen och fönstret, ett väster om fönstrets övre parti, ett ovanför fönstret: 59–62. Överkalkningen gör det omöjligt att studera eventuella reliefer eller fragment av sådana i bågfälten. – VII. På långhusvinden, inmurad i norra delen av triumfbågsjurens avlastningsåge: 63. Block, kanske med del av rundbågigt fält, utan figurframställning.

Mått: stentar med reliefer höjd 45–50 cm, bågar höjd ca 40 cm, bågar bredd 45–75 cm. Stentar utan reliefer: stentarnas höjd 35–40 cm, bågar höjd 30–35 cm, bågar bredd 40–45 cm. Reliefer utan bågfält: höjd ca 48 cm, bredd ca 45 cm.

Ikonomografisk tolkning

I den romanska konsten finns motiv, som inte har sitt ursprung i den kristna föreställningsvärlden. Hit hör olika jaktscener. De återger sannolikt olika legender och folkliga berättelser och kan tolkas som striden mellan det onda och det goda. Redan 1918 framförde Johnny Roosval tanken att relieferna i Grötlingbo kunde illustrera någon legend av samma slag som de om Eustachius eller Hubertus eller en saga motsvarande den om Didrik av Bern. Sagogestalten Didrik av Bern återgår på en historisk person, Teoderik den store, död 526. I hans residensstad Verona, sagornas Bern, fanns en rytterstaty, som tilltalade nordbornas fantasi. Teo-



Fig. 46. Trappa till tornets första övervåning. Foto G. Ström 1999. GF.

The staircase to the first floor of the tower.

derik var kristen men arian och inte ortodox. Han framställs därför ibland som kristen hjälte, ibland som kättare. På västfasaden i San Zeno i Verona finns en svit av "Didriks vilda jakt", daterad till cirka 1130. Här skildras hur Didrik under en jakt träffar på en svart häst och bestiger den, varpå hästen galopperar åstad med Didrik till helvetet.³¹ Roosval påpekade senare (a.a. 1939) de stilistiska likheterna mellan relieferna i Grötlingbo och relieferna på kyrkan i Andlau i Elsass, dock utan att försöka tolka motiven.

Tolkningsförsök, närmast av Andlau, medan Grötlingbo behandlades mera summariskt, utfördes några årtionden senare av den danske konstnären Asger Jorn och hans medhjälpare, däribland Armin Tuulse. I två arbeten, efter Jorns död 1973 publicerade 1978, menade de sig återfinna motiv ur varianter av Didriks saga. Tuulse skriver 1975, att det sannolikt är Didriks vilda jakt som återges i Grötlingbo.³²

Den som senast sökt tolka reliefernas innebörd är Elisabeth Ohlson (1991). Hennes slutsats, efter en noggrann genomgång av materialet, är att jaktmotiven i Grötlingbo uppvisar stora likheter med olika versioner av Didrikssagan. I ett senare rekonstruktionsförsök menar hon att jakt-

relieferna i bågfrisen i Grötlingbo kan sammanställas till en skildring av Didriks vilda jakt, och att relieferna med detta motiv har varit placerade på långhusets sydsida medan övriga figurprydda reliefer suttit på sydsidan av kor och absid. Det tjugotal stenar, som har bågar utan figurmotiv, skulle räcka till en blindbågsfris på kyrkans nordsida.³³

Relieferna 20–22, omedelbart väster om långhusportalen, hör till de omsorgsfullast huggna och kan ha suttit tillsammans. Nr 20 återger en häst, bunden vid ett i marken nedstucket spjut, nr 21 en tvekamp. Tvekamper tillhör motiven i Didriksberättelserna, men som Gunnar Svahnström (1978) påpekat, skulle det också kunna vara den från danskt och engelskt material kända sagan om Uffe eller Offa som återges. Denna berättelse föreligger i skrift hos Saxo Grammaticus cirka 1200 men är äldre. Den sittande figuren i nr 22 kunde då vara Uffes fader, kung Vermund, och huvudbonaden möjligen en öppen krona. Elisabeth Ohlson påpekar, att vad som talar mot en sådan tolkning är att berättelsens hjälte, Uffe eller Offa, stred mot två kämpar på en gång, men att möjligheten finns att stenhuggaren av någon anledning kan ha utelämnat den ene.³⁴

Samma tvekampsmotiv har också nyligen behandlats av Jan Svanberg, som konstaterat, att det i San Zeno i Verona förekommer två tvekampsscener till vänster om portalen. Dessa tolkas som Didriks största hjältedåd, nämligen hans seger över Odovakar. Stridsscen i Grötlingbo, som fått samma placering som i San Zeno, bör därför tolkas på samma vis.³⁵ Motivet med två stridande, milites pugnantes, är emellertid vanligt inom den romanska konsten och förekommer bl.a. på dopfunten i Hejde (SvK Go III s. 265), tillskriven anonymmästaren "Byzantios". Tolkningen av motivet blir också osäker genom att vi inte heller vet, hur relieferna i Grötlingbo ursprungligen har varit placerade.

Flera av de övriga reliefscenerna återfinns också i andra sammanhang. Nr 24, åsninnan med föl, som hackas av grip, ses bland annat på en dopfont i Hög i Hälsingland, tillskriven Sigravs verkstad,³⁶ på en dopfont i Träkumla, tillskriven "Byzantios", och i en relief i den nämnda kyrkan i Andlau, där dock fölet saknas. Nr 25, ett lejon med huvudet vänt mot betraktaren, återfinns också på dopfunten i Hög, där med gloria, på en gravsten från Eke (SvK Go VI:6 fig. 620) och på en relief på korportalens östra kolonnetbas i Alva (SvK Go VI:4 fig. 325). Nr 29, lejonet som slängt upp en åsna på ryggen, finns också på dopfunten i Hög och spegelvänd på dopfontarna i Sanda (SvK Go III fig. 171), Träkumla och Öja, tillskrivna "Byzantios". Nr 31, tillbakaseende lejon, förekommer med annan ben- och svansförling på de likaså "Byzantios" tillskrivna fontarna i Atlingbo och Vamlingbo. Nr 32 och 43, kentaur med pil och båge, är ett vanligt motiv. Nr 14, salamander, återfinns både i Andlau och Verona. Salamandern är en välkänd uppståndelsesym-



Fig. 47. Ljusöppning med nedtill avtrappad smyg i tornets västra mur. Foto 1997.

Light opening in the west wall of the tower.

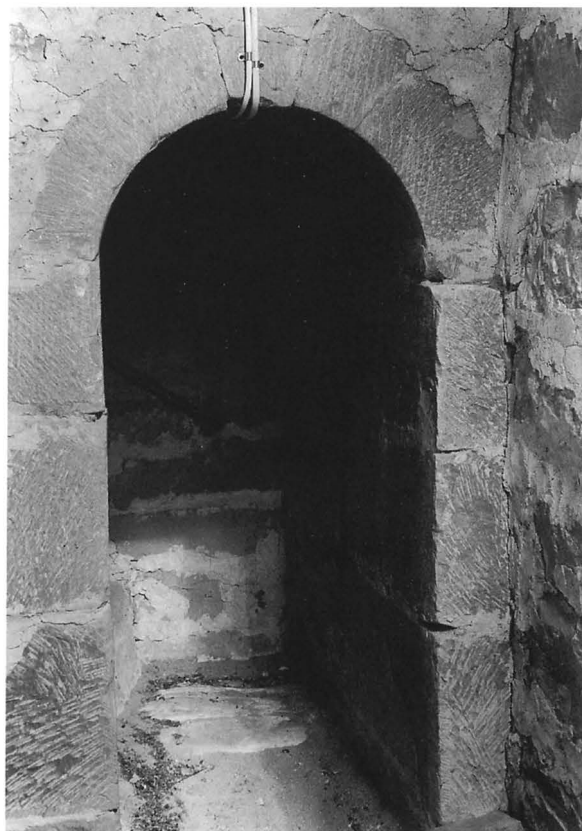


Fig. 48. Ingång i tornets första övervåning till trappan. Foto G. Ström 1999. GF.

Staircase in the first floor of the tower.

bol. Gripen, som angriper åsnan, och lejonet, som slängt upp en åsna på ryggen, kan båda vara symboler för djävulen. Eftersom lejon kan beteckna såväl onda som goda makter är dock de övriga lejonens innebörd beroende av reliefernas ursprungliga placering.³⁷

Frisen i Grötlingbo, liksom den ovan nämnda dopfunten i Hög och kyrkans egen dopfont, har tillskrivits stensemästaren Sigraf och hans verkstad. De många motiv som är gemensamma med "Byzantiosverkstadens" tyder på att det är fråga om tidiga verk av Sigraf, från 1100-talets slut (jfr nedan Dopfont).

Tornet

Tornet, som ursprungligen utgjorde en tillbyggnad till den romanska kyrkan, är uppfört på egen grund. Uppgången till tornets övre våningar sker genom murtrappor i den norra muren. Ingången, i östra delen av ringkammarens norra mur, har en omfattning av huggen sandsten. Den är till murens mitt rundbågig, därefter rakövertäckt med rundbågiga

anfänger. Tröskelsten saknas. Öppningen stängs med två dörrar. Den ena är rundbågig, av stående brunbetsade ekplankor och fodrad med masonit. Låsanordning saknas och dörren sitter i liv med ringkammarens mur för att kunna öppnas inåt ringkammaren. Den andra är placerad mitt i dörrsmygen, är rektangulär och låsbar och består av gråmålad stående furuplankor, med gråmålad omfattning av furu samt öppnas in mot trappan. Bomhåll saknas. – Mått: Den rundbågiga öppningens höjd 170 cm, bredd 75 cm, dörrrens höjd 150 cm, bredd 56 cm.

Trappan (fig. 46) löper i norra muren mot väster. Den är rak, cirka 70 cm bred och 200 cm hög, med 25–30 cm höga trappsteg, har putsade väggar och täcks av ett putsat, långsgående tunnvalv. I valvet ses avtryck efter formbräder med svagt konvex yta. Trappan upplyses av två ljusgluggar, den ena i trappans nordmur, ungefär på trapploppets halva höjd. Denna glugg är rektangulär utan omfattning och har svagt skrånade smyggar. Höjd ca 40 cm, bredd 20 cm. Den andra ljusgluggen (fig. 47) finns i västra tornmuren, ovanför trap-



Fig. 49. Korsformig ljusglugg i sydturen till tornets första övervåning. Foto 1997.

Cross-shaped light opening in the south wall of the first floor of the tower.

pans övre parti. Den har finhuggen rundbågig dageröppning med sneda smygar och är nedåt avtrappad. Höjd ca 50 cm, bredd 75 cm. Vid trappans övre parti finns på den norra muren inristade namn och årtal från 1800-talets senare del.

Trappans övre del är svängd åt söder. Ingången till tornets första övervåning sker genom en rundbågig öppning i nordmurens västra del med omfattning av fint huggen sandsten. Höjd 180 cm, bredd 67–68 cm. Spår av dörr eller annan stängningsanordning saknas. En rundbågig öppning i den norra murens östra del (fig. 48), med omfattning som den föregående, leder till trappan till klockvåningen.

Tornets första övervåning har väggar av grovt huggna sandstensblock och täcks av ett putsat, enkelt kryssvalv. Rummet har genom två bjälklag, som nu saknar golvbräder, tidigare varit indelat i tre våningar. Det undre bjälklaget har öst-västlig riktning. Av ursprungligen fyra bjälkar är en avsågad. I det övre bjälklaget, med bjälkar i nord-sydlig riktning, är samtliga fyra bjälkar bevarade. Våningarna har inte nåtts från murtrappan utan sannolikt förbundits med stegar.

I våningens östra mur leder en öppning in till långhusvinden. Öppningen ligger cirka 130 cm över rummets golvnivå. Öppningens sidor utgörs av sandstensblock med utstrukna fogar, upptill av ett rakhugget sandstensblock vilande på kälade anfangar. Öppningens höjd 210 cm, bredd 85 cm, murtjocklek 105 cm. Till öppningen leder en enkel trätappa. Öppningen leder in mot vinden till en mot norr riktad trappa av sten.

Mitt i västra muren finns en rundbågig öppning med huggen omfattning och en solbänk i form av en liggande kalkstenshäll, höjd 180 cm, bredd 80 cm. Hällen inlades i samband med 1986–1987 års renovering. Vid denna iakttagts i den för närvarande oåtkomliga öppningen inskriften ”1839 LC” (hdlr i GF). Årtalet avser en större renovering av kyrkan. I södra muren finns en ljusglugg (fig. 49) i form av ett kors. Ljusgluggen har på utsidan huggen omfattning med på sidorna raka och vid övre och nedre korsarmarna sneda smygar, den nedre vid 1986–1987 års renovering skodd med blyplåt. Öppningen är på insidan avtrappad, med sneda smygar. Ljusöppningens bredd 25 cm, gluggens största inre höjd 105 cm, bredd 85 cm.

Högre upp i den västra muren sitter ett runt fönster som har lyst upp den mellersta av rummets tidigare tre våningar. Öppningen har huggen omfattning bestående av två block, med på utsidan skrånad omfattning. Fönstersmygen är rektangulär, med skrånade sidoytor och övertäckning av bräder. I smygen finns en ram av furu, sannolikt fäste för en lucka.

Trappan till klockvåningen har samma utseende och mått som den undre men begränsas uppåt av avtrappade sandstensblock. På ungefär halva höjden finns en rektangulär ljusglugg utan omfattning, med raka putsade smygar, höjd 60 cm, bredd 25 cm. Vid västra muren vrider sig trappan ett halvt varv medsols. Den upplyses från väster av en ljusglugg, vars krönande rundbåge är bredare än ljusspalten och ger gluggen ett nyckelhålsliknande utseende. Höjd 65 cm, bredd 15 cm. I klockvåningen mynnar trappan i innersmygen till den västra av de norra nedre ljusgluggarna. Trappan passerar ett av bjälkar buret och av tjärpapp täckt trädeck som skyddar valvet och utgör golv i klockvåningen.

Klockvåningen omges av gavelrösten med tre öppningar på var sida, två nedre parvis ställda och en övre (fig. 4, 50). De sammanlagt åtta nedre öppningarna har en yttre omfattning av huggen sandsten och solbänkar av sandsten. Murpartiet mellan paren av öppningar består av huggen sten. Öppningarnas runda bågar utgörs av omväxlande grå och röd kalksten, utom i öster, där grå sandsten växlar med tegel. I varje öppning finns en smäcker mittkolonnett av kalksten med kapital och tympanonskiva med två runda bågar. Kolonnetterna, som vilar på enkla kvadratiska baser av grå sandsten, insattes 1949–50 som rekonstruktioner av det ursprungliga utseendet. Under en period omkring 1900 var gluggarna försedda med kolonnetter av trä (hdlr och foton i ATA).

Klockan hänger mellan två bjälkar i ett nord-sydgående bjälklag, vilket också bär ett mindre trägolv. Över detta genomskärs rummet på olika nivåer dels av bjälkar som förbinder gavelröstena med varandra och dels av bjälkar för

tornspirans konstruktion. Denna består av åtta högben som förbinds av bindbjälkar, saxsparrar och hanbjälkar. Svicklarna mellan torngavlarna har fyllts ut något, sannolikt för att ge bättre vederlag för träkonstruktionen. Av samma anledning har förmodligen de ursprungligen troligen spetsiga gavlarnas krön kapats. På de murade krönens horisontella yta ligger nu stadiga rektangulära ramar, på vilka delar av takkonstruktionen vilar. Huvens övre delar nås via trätrappor och rymliga vilplan. Rester av stegpinnar visar att saxsparrarna tidigare fungerat som stegar.

Tornet täcks av en ovanligt utformad åttkantig huv, täckt av tjärade furubräder. På huvens obeliskformade övre del finns små takkupor med blåmålad vindskidor och krön av rund pinakel med klot. I kupornas gavelparti finns en gulmålad stjärna inom en ring. Huvens kröns av en järnklädd spira med klot och vindflöjel, märkt "1885" (om vindflöjlar, se nedan Övriga inventarier). Kyrkans äldre huv var hög och spetsig, vilket framgår av bilden i fig. 7 och av en ritning från 1781 (fig. 51), som anger att huvens reste sig 26 alnar (ca 15,4 m) från tornets gavelkrön. En äldre vindflöjel bär årtalet 1633, vilket kan syfta på en reparation eller nybyggnad av huvens.

1705 berättar kyrkoherde Tofftenius: "d 23 Sept skiötes tvänne korsträn af 18 al: balkar op under Grötlingbo torn, på hwilka hela tornet står, helst emedan de gamle voro utj ändarna afrötnade, så at hela Tornbyggningen stod i största fara, emedan alla 8 sparrarna krängdes ut öfwer muren, och stenarna gofwo sig ut; men sedan fältes sparrarna och knän utj sparen af bem:te korsträns ändar, som synligt är. Thetta war itt af de högnödigste arbeten på Grötlingbo Kyrkia. Item sattes andra knä, jämwäl lades ny fot under det wärket, som uppehåller Klockan. Skedde af bonden Lars Domerarffwe".³⁸ På sockenstämman 1732 "proponerades: 1. Att se åt om tornet, dherutj säges wara swaga sparrar och annat." Detta åtgärdades samma år. Vid 1747 års visitation konstaterades att kyrkan var "i sitt fulkomeliga goda stånd, wndantagandes Tornet, som i höst smörjas skall".

1781 avlät landshövding von Segebaden på sockenmännens uppdrag en skrivelse till Kungl. Maj:t med begäran om tillstånd att jämlikt förordningen av den 22 mars 1759 genomföra en ombyggnad av tornspiran, som hade skadats svårt av vårstormen under en pågående reparation. Med skrivelsen följde en ritning av tornet daterad den 14 april 1781 och signerad "Hans Hessleby Tornbyggare" (fig. 51). På ritningen skissade man i ÖIÄ en tornhuv liknande den som året innan fastställdes för Sproge kyrka (SvK, Go VIII:2 fig. 36). På den osignerade ritning som den 4 september 1781 insändes från ÖIÄ till Kungl. Maj:t och fastställdes den 12 september (fig. 52) har tornet givits en tung pyramidform med avskuret krön. Runda fönsteröppningar har lagts in i gavelröstena och på takspirans sidor, de senare



Fig. 50. Detalj visande tornets övre del. Foto 1997.

Upper part of the tower.

omgivna av förkroppningar och i likhet med gavelröstena krönta av klot. Tornets låga höjd och gavlarnas flacka vinkel följer Hesslebys underlagsritning från 1781. Vid den till Kungl. Maj:t insända ritningen har bifogats ett av Adelerantz undertecknat och av Thure Wennberg kontraserat memorial, enligt vilket tornspirans mäktiga utformning motiveras av att den är ett sjömärke. Ombyggnaden fick dock anstå en tid.³⁹

Vid ekonomisk visitation 1819 befanns "tornmuren å Grötlingbo kyrka mycket späck-fallen". 1822–1823 gjordes en utbetalning till "Tornbyggare Lingström för 15 dagsverk såsom föreståndare vid kyrko Tornets reparation" och 2 dagar för tornets smörjning. 1825–1826 fick samme man betalning för besiktning. Genom ombyggnaden 1822–1823 fick tornspiran sitt nuvarande utseende. Den 1781 fastställda ritningen följdes, fast i starkt förenklat skick. Tornets murade gavlar förändrades genom att spetsarna kapades och svicklarna imurades något. Vid biskopsvisitationen 1825 befanns kyrkan vara "i någorlunda godt stånd".⁴⁰

Enligt en rapport till 1883 års prästmöte "förstärktes" tornet 1882. Vid kyrkostämman den 17 april 1884 heter det: "Allmänt känt är att tornet till församlingens kyrka till den del som är af trä, i många år varit mycket bristfälligt. Af så-

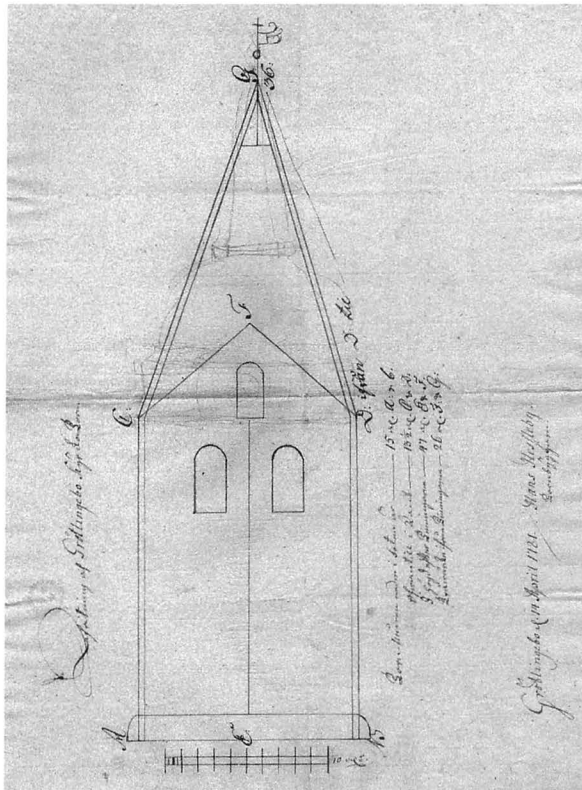


Fig. 51. "Afritning" av tornet, utförd av tornbyggaren Hans Hessleby 1781. Använd vid ÖIÅ som skissunderlag för ny tornhuv. RA.

Scale drawing of the tower 1781.

dan anledning hade församlingens kyrkvårdare, fruktande för en stor olycka, själfmant företaget en besigtning och då de funnit tornets tillstånd sådant, att det ingaf farhåga, tillkallat en välkänd tornbyggmästare, Nils Carlsson i Lefvide, för att med sin större insigt i sådana saker i deras närvaro företaga en grundlig undersökning. Detta har skett och Carlsson har funnit tornet i så uselt skick, hvad åtminstone beträffar öfre delen, att fara är för handen att det snart kan sammanstörta. Under sådana omständigheter var ej annat att göra än att med Carlsson öfverenskomma om tornets ombyggande till så stor del som nödvändigheten fordrar. Till den ändan öfverenskommo de med honom att företaga detta verk nästa års sommar. Vidare överenskomms, att "byggnadsarbetet skall företagas till midsommartid 1885". Det sattes också ifråga, "huruvida de 4 uppsprången på tornet i form af husgafvel, hvilka nu för tillfället benämndes dockor, skulle bibehållas eller försvinna, emedan Carlson sagt, att dessa svåriligen kunna utestänga röta från tornet, med mindre de täckas med plåt. Detta gaf ordf. anledning att uppläsa K. förordningen af d 31 Juli 1776, hvaraf in-

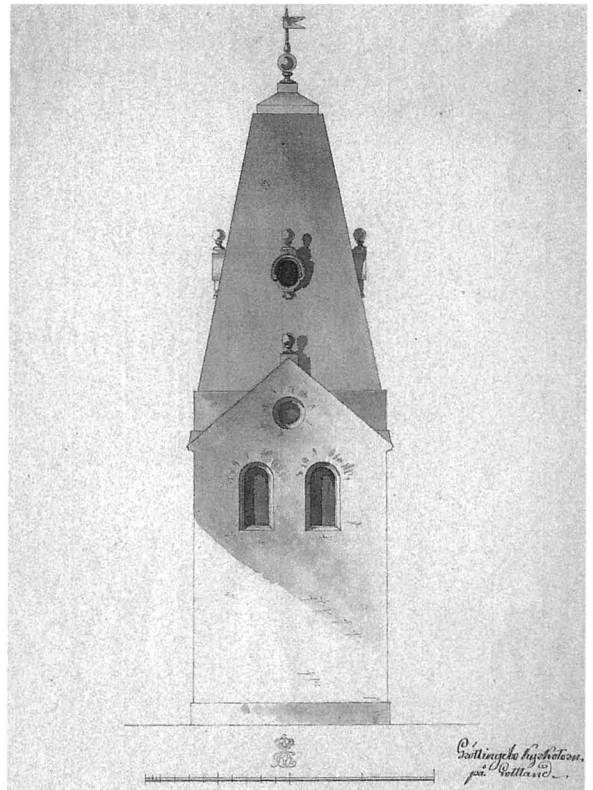


Fig. 52. Ritning till ny tornspira, utförd vid ÖIÅ 1781. RA.

Proposal drawing 1781.

hemtas, att betydliga reparationer, som göra ändring i almänna byggnaders indelning eller utvärtes anseende, skola af K. Majt stadfästas. Sockenmännen föredraga att bibehålla dessa, med det vilkor att tornet förlorar intet af sin nuvarande form behöfver ingen hemställan göras till Kungen" (st prot).

I samband med den yttre renoveringen 1986–1987 erhöi kyrkan åskledare (hdlr i GF). Tornhuvens träkonstruktion förnyades delvis 1992 (hdlr i ATA).

Sakristian

Sakristian (fig. 53), som uppfördes 1828, är belägen på korets norra sida. Den har enkel skråkantad sockel och är putsad och kalkad. På ömse sidor om sakristians murar (fig. 54–55) och från dess vind ses ett i korets nordmur utskjutande murparti av sandstensblock med tegel i fogarna. Bredd nära 6 m, höjd på västra sidan (fig. 55) upp till sakristians takfot, på den östra (fig. 54) till korssockelns höjd och här avslutad med en finhuggen vinklad sten. Största höjd över vindsgolvet nära 1 m. Murpartiet tyder på att här fun-

nits en äldre eller möjligen endast planerad men aldrig uppförd sakristia, bredare än den nuvarande. Det ojämnt rundade krönet utgör troligen stödmur för ett valv.

Sakristian täcks av ett sadeltak med enkupigt tegel. I norra muren finns ett fönster med skråkantad fönsternisch, omfattning och solbänk av furu och dubbla rutor av fönsterglas, de yttre blyspröjsade. Mellan glasen sitter järntenar, två vågräta och tre lodräta, med små järnringar runt skärningspunkterna. I gavelröstet sitter ett mindre fönster till vinden.

Sakristian (fig. 56) har putsade innerväggar och golv av omålade furuplankor, på samma nivå som korgolvet. Platt innertak av gråmålade furuplankor, med en lucka till vinden i den sydvästra delen. Sakristieingången i korets norra mur (fig. 57) har finhuggen omfattning av röd kalksten, med två poster och trepassformad överliggare. Posterna står på en hög tröskel av samma material. Öppningen ligger i liv med korets norra vägg och har putsad smyg in mot sakristian. Dörr av stående furubräder, brunbetsad, med svartlackerade järnbeslag samt ring och handtag.

Den med koret samtida sakristieportalen var vid superintendenten Lütkemans visitation 1764 igensatt och kyrkan utan sakristia, varför han ”pålade” sockenmännen att ”vara betänckta uppå en Sacer Stigas widbyggande på norra Sidan; hwarest dörren därtill förut fans vara gjord och inrättad”. Vid 1798 års visitation beslutades att sakristia skul-

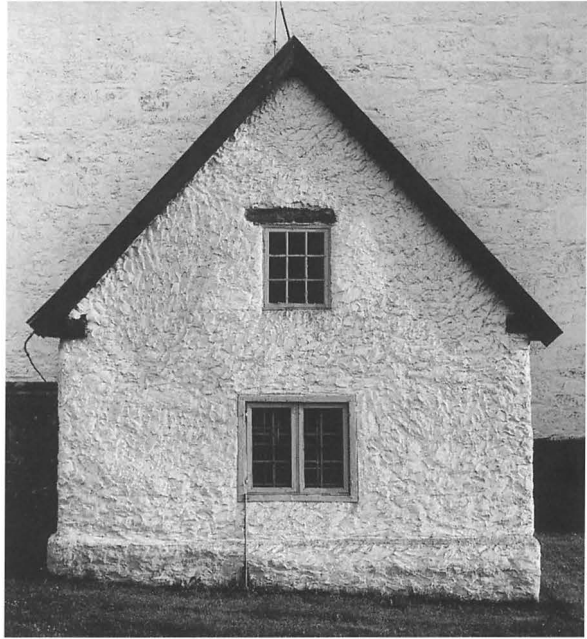


Fig. 53. Sakristian från norr. Uppförd 1828. Foto 1997.

The vestry from the north. Built in 1828.

Fig. 54–55. Förtagningar i muren för tidigare planerad sakristia. Jfr fig. 53. Foto 1997.

Wall joints, intended for a previously planned vestry. Cf. Fig. 53.





Fig. 56. Interiör av sakristian mot norr. Foto 1997.

The interior of the vestry, looking north.

Fig. 57. Sakristians ingång från koret. Foto 1997.

Entrance to the vestry from the chancel.



le byggas och "skulle med eldstad förse till nytta och beqwämlighet för Kyrkans Böcker och Kläder". Sakristian med "Spis med Trappsten" kom dock inte att uppföras förrän 1828 (räk). 1856 inlades nytt golv. I samband härmed revs eldstaden, och öppningen igenmurades. Samtidigt pålades nytt tegeltak (st prot).

Vid en kyrkostämma 8 september 1888 togs ställning till ett förslag till reparation av sakristietaket, som visat sig "särdeles bristfälligt, så att regn och snö inträngt derstädes". Man beslutade att takets södra, intill kyrkan vettande delar skulle täckas med galvaniserad plåt och överblivna tegelpannor användas till reparation av övriga delar av taket, där så befanns nödvändigt. 1941 omlades tegeltaket (hdlr i ATA). Enligt 1948 års fastställda restaureringsförslag skulle sakristian rivas och ersättas av en ny, något större sakristia med källarvåning. Sakristian bibehölls dock när kyrkan restaurerades på 1950-talet (ritningar i K-byråns arkiv, ATA). 1986–87 omlades sakristians tak med äldre enkupigt tegel och murarna omputsades.

Yttertak

Yttertaken över långhus och kor täcks av enkupigt tegel. Avrinning sker genom hängrännor och stuprör vid korets östra och långhusets västra hörn. Långhusets yttertak uppbärs av 15 takstolar, korets av 11, vilka alla bär spår av upprepade ombyggnader. En hög triangulär öppning i långhusets östmur har tidigare förenat korets och långhusets vindar, men är nu igenmurad så när som på en mindre bjälk-övertäckt passage (fig. 58). Öppningens stödjande högben är delvis synliga utifrån, som mörka linjer ovanför korets takfall. En lucka i gavelröstet igensattes 1949–50 (hdlr och foton i ATA).

Taken hade ursprungligen brantare resning än nu. Spår av korets tidigare takfall kan avläsas på långhusets östra gavel. Svaga avtryck högt upp på tornets östra gavel härrör förmodligen från långhusets yttertak, som bör ha dolt hela det östra gavelröstet.

Under senare hälften av 1600-talet "belades det stora kyrckiotaket med nytt Timber, norr och söder, item det lilla på Södra sidan". "1703 d 1 Jun: begyntes at byggia på Grötlingbo kyrkia, Norr på Lilla Taket, hwilket togs neder, och sköts murband och par Sparrar under, och sedan med börning belades." 1707 tjärades norra sidan av långhustaket, "och blef först den myckna måssen, som sig utanpå taket hade fäst, fliteligen bortskrapad".

1735 blev korets tak "på norra sidan lagat med några små lappar och sedan smort: Men på Södra sidan blef halftaket belagt med helt nytt timber så wäl börndning och hängtimber nembl: the twenne öfwersta facken och sedan smordes det helt".⁴¹ Vid visitationen 1738 konstaterades att norra sidan av långhustaket var bristfällig men inte kunde bli lagad

Fig. 58. Långhusets vind med gavelmuren mellan långhus och kor sedd från väster. Den lutande bjälken till vänster bär avlastningsbågen för triumfbågen. Foto G. Ström 1999. GF.

Nave loft from west, showing gable wall between nave and chancel. The slanting beam bears the relieving arch of the triumphal arch.



samma år. 1747 och 1750 sades kyrkan enligt visitationsprotokollen vara i gott stånd.

Vid 1761 års visitation heter det: ”Grötlingebo Kyrckia är i et härligit tilstånd inwärtas, men stora Taket, som är ganska kostsamt at vnderhålla och Socknen ej allena medhinner, behöfwer anseelig förbättring.” Vid visitationen 1764 hade kyrkan reparerats, ”allenast at något ännu återstår at reparera på taket”. Superintendenten Lütke man föreslog då socknemännen att överväga att lägga tegeltak på kyrkan, ”men de föreburo sin oförmögenhet at tilwäga bringa en så stor summa, som härtil uti dessa tider skulle fordras, utlofwade dock på Praesulis föreställning, at i fall det nu warande dyra priset uppå Tegel framdeles skulle falla, de då wille taga denna sak i vidare betänkande”. Utgifter för material till ett tegeltak noteras 1790–1791, 1792–1793 och 1793–1794. Samtidigt torde taken ha sänkts till den nuvarande takvinkeln. 1822–1823 ersätts tornbyggare Lindström junior för ”mur arbete på kyrkans Tegeltak”. 1827–1828 inhandlas ”Taktegel till kyrkan”, 1833–1834 inköps 700 tegelpannor, 1837–1838, 1854 och 1857 ytterligare tegel till kyrktaket (räk). Vindspelsanordningarna från någon av ombyggnaderna finns ännu i behåll (se nedan Övriga inventarier).

Interiör

Kyrkobyggnadens olika delar (fig. 59–62), ringkammare, långhus och kor, har bevarat sin medeltida plan och volym. Ringkammaren i tornets bottenvåning avskiljs dock sedan 1989 från kyrkorummet i övrigt av en glasad vägg, som gör det möjligt att använda tornrummet för gudstjänster vintertid (fig. 60).

Långhusets nio valv bärs upp av fyra tunga mittkolonner,

som ger rummet en prägel av massivitet och slutenhet. Det högre och ljusare koret täcks av två valv avdelade med en gördelbåge. Såväl väggar som valv är putsade och vitkalkade, med undantag av omfattningar och bågar av huggen sten. I korvalven finns medeltida figurmålningar från korets tillkomsttid, i långhusvalven dekorativa målningar från 1707 (se nedan Kalkmålningar). Inredningen i kyrkorummet härrör huvudsakligen från 1600- och 1700-talen.

Bågar och valv

Tornbågen i tornets östra mur är enkel utan omfattning. Den är rundbågig och putsad och har hålkälade anfangslistor av mörkröd kalksten. Bågen i långhusets västra mur är däremot spetsbågig och båge och anfangar är utförda av huggna block av omväxlande grå sandsten och röd kalksten, med breda imålade fogar, och profilerade anfangslistor av röd kalksten.

Triumfbågen är spetsbågig och utförd av huggna block av omväxlande grå sandsten och röd kalksten, med breda fogar. Den är å ömse sidor tvåsprängig, med kolonnetter i språnget, uppbärande en rundstav. Båge och kolonnetter har skråkantade baser samt kapital och profilerade anfangslistor av röd kalksten (fig. 68). Kapitälen pryds av skulpterat vegetativt mönster med knopplikt utskjutande blad.

Samtliga medeltida byggnadsdelar täcks av putsade valv av kalkstens- och sandstensflis. Ringkammarens valv, som är äldst och samtida med tornet, utgörs av ett kryssvalv utan markerade grater medan långhuset täcks av nio kryssvalv, uppburna av fyra kraftiga kolonner. Varje valv är indelat i åtta kappor med diagonalgrater markerade i putsen (fig. 69).

Kolonnskaften är uppbyggda av trummor av grå kalk-



Fig. 59. Interiör av kyrkan mot öster. Foto 1997.

The interior of the church looking east.

sten och står på en kvadratisk plint, uppmurad av kalkstensblock. Vissa block utgörs av återanvända kvadrar från den romanska kyrkans sockel (fig. 70). På plinten vilar en kvadratisk platta med hörnkuber. Kolonnens nedersta trumma har en profilerad vulst. Kapitälén (fig. 71) pryds av knoppliknande bladornament och avslutas upptill av en profilerad täckplatta.

De tolv gördelbågarna mellan valven är murade av fint huggen grå kalksten och har rätvinklig profil. De vilar på pelarkapitälén och på åtta konsoler av likaså fint huggen grå kalksten. Samtliga konsoler har en hålkälad täckplatta och siras av knoppliknande bladornament. De båda konsolerna på långhusets östmur avslutas nedåt av en halvcirkelformad platta med vulst. Konsolerna på långhusets södra

och västra murar har på undersidan avsmalnande polygonal avslutning begränsad av vulster. Den östra konsolen på nordmuren har samma avslutning men siras av knoppliknande bladornament medan den västra (fig. 72) har en utformning motsvarande de ansiktsliknande "Hatorkapitälén" på långhuskolonnerna i Hablingbo. Vid restaureringen 1956–57 påträffades under golvet i långhusets mitt ett stolphål med en kvarsittande del av en furustolpe (fig. 76). Denna antogs ha använts vid valvslagningen (rapport i ATA).

Koret täcks av två starkt kupiga kryssvalv. De åtskiljs av en tvåsprängig spetsig gördelbåge med rätvinklig profil, av huggen grå kalksten, vilande på konsoler av röd och grå kalksten med profilerad täckplatta, prydda med knopplik-



Fig. 60. Interiör av kyrkan mot väster. Foto 1997.

The interior of the church looking west.

nande bladornament och nedåt avslutade av fint huggna lansettliknande blad med mittnerv.⁴²

Golv

Korgolvets västra del ligger tre trappsteg lägre än den östra. Långhusets golv ligger ytterligare två trappsteg lägre. Golvet i korets östra del består av sandstenshällar, bland vilka ingår några äldre gravstenar. Golvet i ringkammaren och i långhusets sydvästra del består av sekundärt placerade gravstenar. I övrigt har kyrkan furugolv. Golven i korets västra del, i trappstegen mellan kor och långhus samt i bänkkvarteren utgörs av omålade äldre breda bräder. I långhusets gångar och under orgeln ligger fernissade smalare bräder från 1956–57.

Trägolven omlades vid restaureringen 1956–57. När det

dåvarande fuktskadade golvet från 1878 revs upp påträffades omedelbart under detta ett äldre trägolv av bastanta bilade plankor, vilket bars av bjälkar som låg i ett decimeterdjupt lager fyllningsjord. Det påträffade golvet bör åtminstone ha varit av samma ålder som bänkkvarteren, alltså från tidigt 1700-tal. I golvmaterialen ingick återanvända äldre delar (se nedan Övriga inventarier).

1806–07 förekommer en utgift för ”flisor till chorgolvet” (räk). Enligt stämmobeslut 1816 skulle alla begravingar under kyrkogolvet då upphöra. Vid en ekonomisk visitation 1819 konstaterades att golvet var bristfälligt, och vid 1825 års biskopsvisitation uppmanades församlingen att snarast åtgärda detta. 1826–1827 års räkenskaper upptar inköp av ”Material till Torngålfvet och kyrkgålfvet”.



Fig. 61. Interiör av koret mot syd-väst. Foto 1997.

The interior of the chancel looking south-west.

Fig. 62. Interiör av kapellet i ringkammaren mot öster. Foto 1997.
The interior of the chapel in the bell-ringing chamber of the tower, looking east.

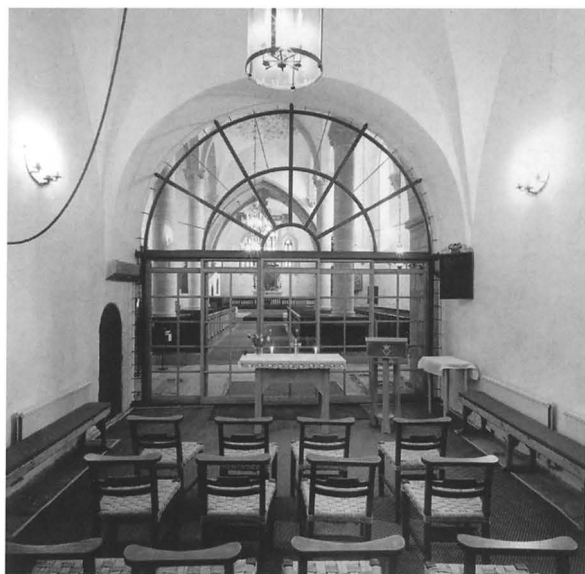


Fig. 63. Interiör mot öster 1908. Foto C. R. af Ugglas. ATA.
The interior of the church looking east, 1908.

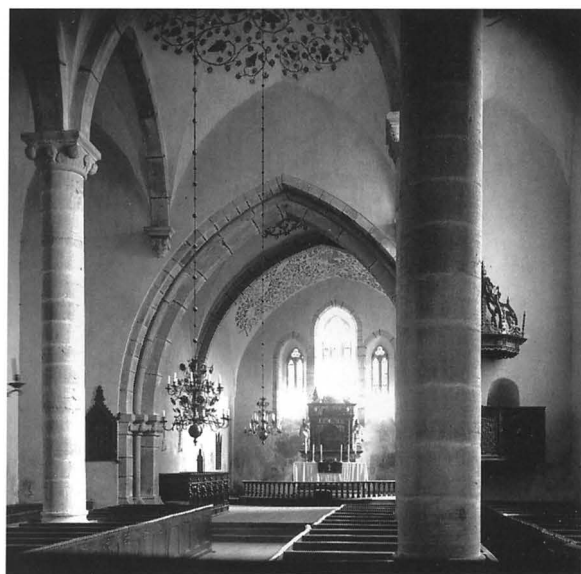


Fig. 64. Interiör mot öster före 1893 års restaurering. Foto C. F. Lindberg ca 1880. ATA.

The interior of the church looking east, before the restoration of 1893.

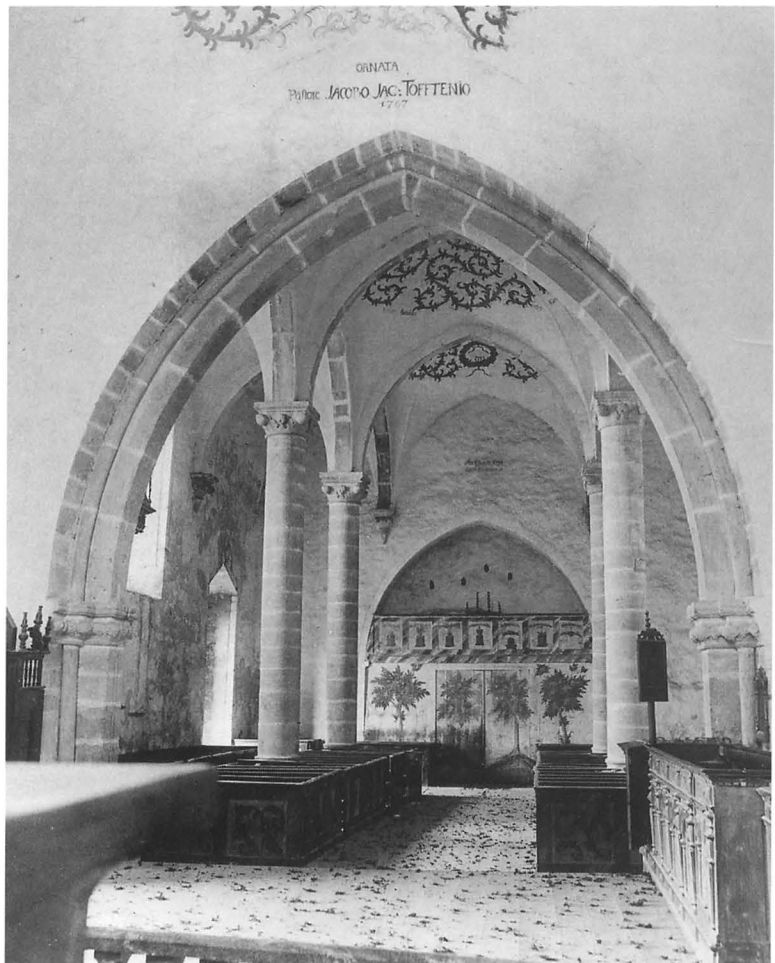
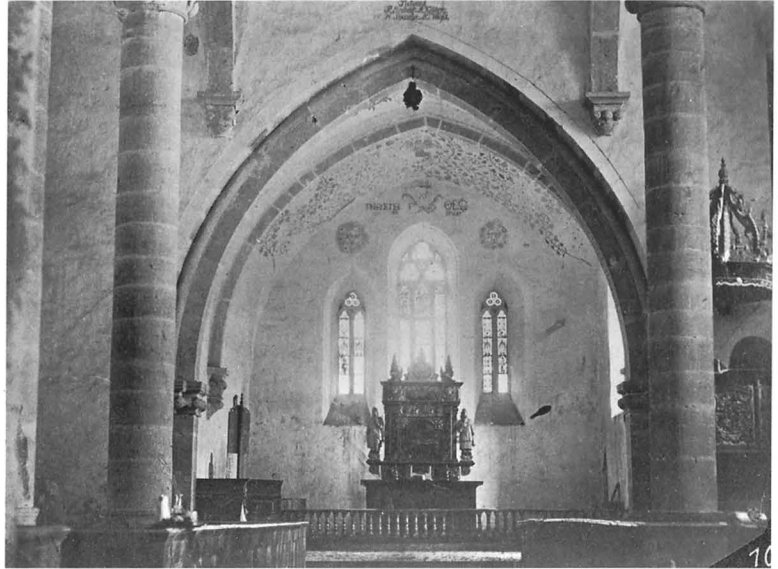


Fig. 65. Interiör mot väster före 1893 års restaurering. Foto O. Keen 1885. Efter Heales.

The interior of the church looking west, before the restoration of 1893.



Fig. 66. Interiör mot väster före 1946. Foto LUHM.
The interior of the church looking east before 1946.

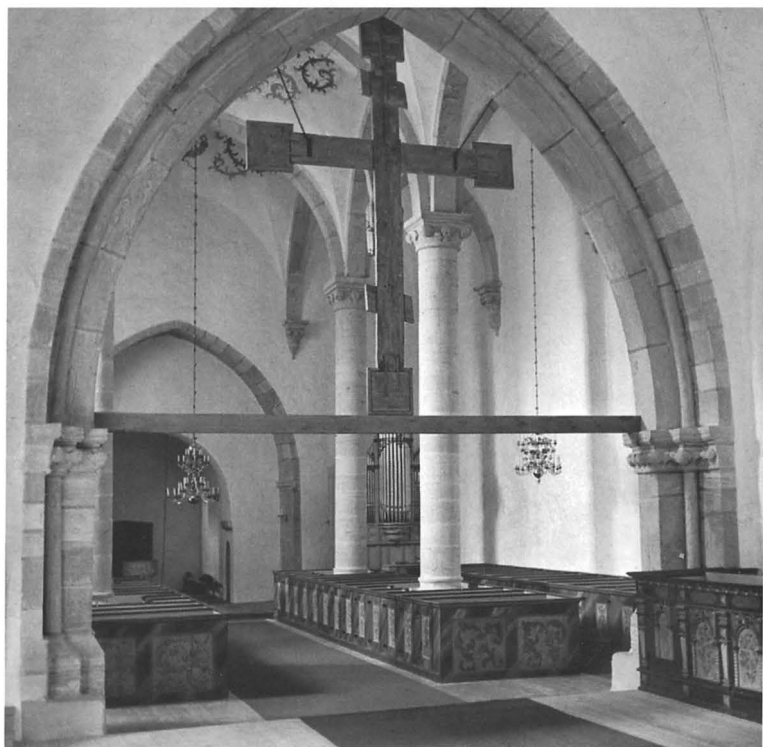


Fig. 67. Interiör mot väster efter 1956–57 års restaurering. Foto G. Svahnström 1957. ATA.
The interior of the church looking west after the restoration of 1956–57.

Fig. 68. Triumfbågens södra anfangslist.
Foto ATA.

The south springer of the triumphal arch.

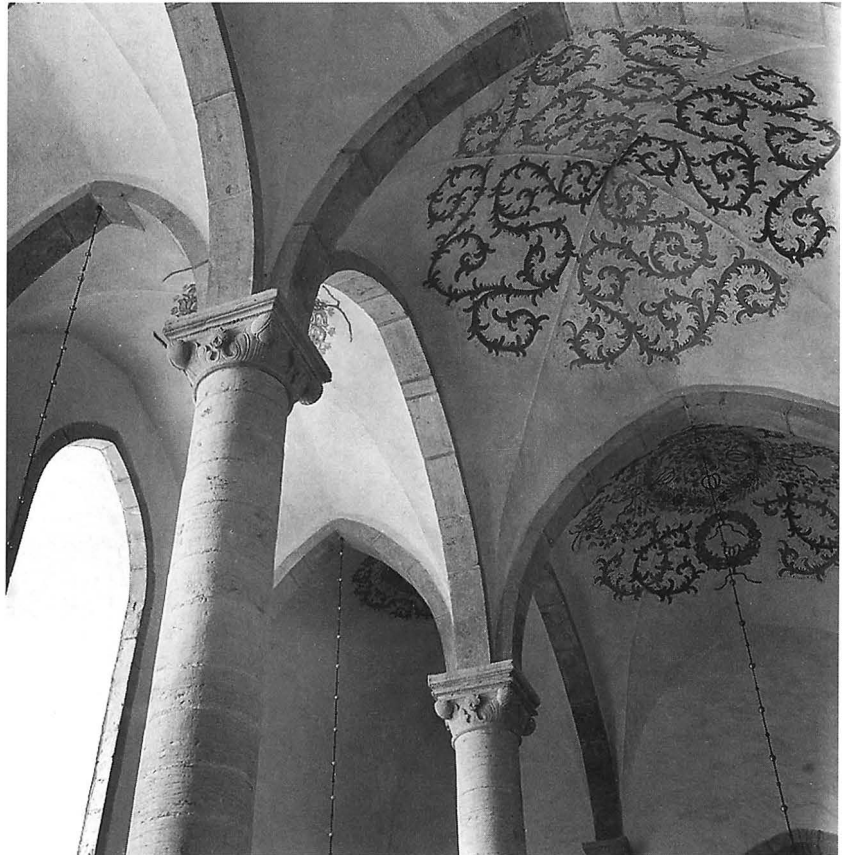


Fig. 69. Långhusets södra kolonner och valv mot sydväst. Foto S. Hallgren 1959.
ATA.

The south columns and vaults of the nave looking south-west.



Fig. 70. Plint och bas till långhusets sydöstra kolonn med återanvända sockelstenar. Foto E. Gustafsson 1956. ATA.

Wall base from the Romanesque church reused for the base of the south-east column of the nave.

Fig. 71. Sydöstra långhuskolonnens kapital. Jfr fig. 69. Foto 1997.

The capital of the south-east column of the nave.



Fig. 72. Västra valvkonsolen på långhusets norra mur. Foto 1997.

The west console in the north wall of the nave.

Vid en kyrkostämma den 30 januari 1878 beslöts att gravstenarna i korgolvet mellan altarskranket och triumfbågen skulle flyttas och läggas som golv i ringkammaren och stora gången "så långt de räcka". Dit flyttades också äldre gravstenar från kyrkogården. Nytt korgolv skulle läggas med 2 tum tjocka bräder och upphöjas över skeppets golv, "så att 2 eller 3 trappsteg leda ditupp". Samtidigt lades nytt trägolv i långhuset. 1893 uppbbyggdes ett lågt podium av trä kring orgeln i ringkammaren. Detta avlägsnades 1956–57, då också golvet i korets västra del sänktes ett trappsteg (rapport i ATA, kopia i GF). År 2000 uppbbyggdes rullstolsramper av obehandlad furu innanför korportalen och över trappstegen i triumfbågens södra del.



Fig. 73. Nisch i korets södra mur, med fragment av runsten (nr 1). Foto 1997.

Niche in the south wall of the chancel, with fragmentary rune stone.

Nischer

I korets väggar finns tre olika nischer: 1. I den östligaste delen av korets södra innermur en rakspetsig nisch utan omfattning (fig. 73) med putsade ytor. Bredd 72 cm, djup 55 cm, maximal höjd 134 cm. – 2. Bakom högaltaret en rektangulär nisch utan omfattning, med putsade ytor. I botten spår i putsen av en rund igenmurning, möjligen efter en piscina. Bredd 75 cm, djup 56 cm, höjd 63 cm. – 3. I norra muren norr om högaltaret nisch för sakramentskåp (fig. 74) med rakspetsig avslutning och putsade ytor. Inredning av furu, med en hylla. Omfattningen är av ek, uppåt avslutad av tre spetsar, den mellersta med krönblomma, kantade av snidade krabbor samt kantlister, den mellersta spetsens nedåt avslutade av snidade drakhuvuden. Två dörrar ovanför varandra, med lås och skyltbricka av järnplåt samt gångjärn och beslag av 1300-talstyp, i smidesjärn. Den översta dörren begränsas av ett trepass. I omfattningen sex cirkulära öppningar, ovanför den övre dörren trepass med snidad sexuddig stjärna, på sidorna sex små hål inom ristade cirklar, på sidorna om den nedre dörren snidade snedställda kors. På beslagen röda färgspår, på träet gråvit grundering. Mått: bredd 75 cm, djup 50 cm, maximal höjd 117 cm. Omfattningens bredd 82 cm, maximal höjd med



Fig. 74. Sakramentskåp i korets norra mur. 1300-talet, mittkrönet kompletterat. Foto 1997.

Aumbry in the north wall of the chancel. 14th century, central finial replaced.

krönprydnad 142 cm, djup cirka 60 cm. Omfattningen torde vara samtidig med den ursprungliga murnischen och tillkommen vid mitten av 1300-talet. Omfattningen renoverades 1893, då krönblomman och förlängningen av listen på västra sidan tillkom.⁴³

1707 skriver kyrkoherde Tofftenius om putsningen av kyrkans inre, att "många onyttige hol i muren igenmuras".⁴⁴ I den norra kormurens västra del finns tecken i putsen som tyder på att även här funnits en nisch.

Stenhuggarmärken

I kyrkans långhus och kor har påträffats 25 stenhuggarmärken från byggnadstiden på 1300-talet. De flesta finns i koret, men några förekommer i långhusets tornbåge samt i



Fig. 75. Sammanställning av påträffade stenhuggarmärken. Efter Lagerlöf 1975.

Masons' marks.

långhusportalens inre omfattning. De är alla cirka 7 cm höga och 2–3 mm djupt inhuggna. Alla är placerade på fint huggna ytor.

Märkena är av fem olika typer (fig. 75): 1. Tio stycken, varav nio i korportalens inre omfattning och ett i långhusportalens inre omfattning. – 2. Fyra stycken, tre i långhusportalens inre omfattning, ett i tornbågen. – 3. Fyra stycken i östra korfönstrets inre omfattning. – 4. Fem stycken i samma fönster som nr 3. – 5. Ett på korets södra sockel.

Stenhuggarmärkena stöder uppfattningen att kor och långhus uppförts av samma byggnadshytta.⁴⁵

Uppvärmning

Kyrkan uppvärms av elradiatorer, placerade under bänkarnas sittbräden, kring pelarbaser och utmed delar av kyrkans

murar. En eldstad fanns i sakristian 1847 (vis prot) men togs bort redan 1856. På 1890-talet förekom en insamling för att på frivillighetens väg bekosta någon form av uppvärmning i kyrkan.⁴⁶ Beslut om järnkamin fattades på kyrkostämman 28 december 1909. Byggmästare Nils Pettersson utarbetade förslagsritningar som fastställdes av Kungl. Maj:t 8 juli 1910 men genomfördes först 1921. Kamin uppställdes i långhusets nordöstra hörn. Rökkanalen bilades in i östmuren upp till vinden och fortsatte längs gavelröstets insida till en skorsten över långhusets taknock. Kaminen avlägsnades 1956–57. Skorstenen revs 1986 medan rökkanalen ännu är kvar. Elektricitet för uppvärmning och belysning infördes i kyrkan i samband med restaureringen 1956–57 efter anvisningar av L. Träff (hdlr i ATA).

Kyrkans byggnadshistoria

Medeltiden

Om ett av Strelow uppgivet årtal för kyrkobyggnad i Grötlingbo, 1090, har någon verklighetsbakgrund, torde det gälla en träkyrka. Några spår av en tidig träkyrka har dock inte påträffats.

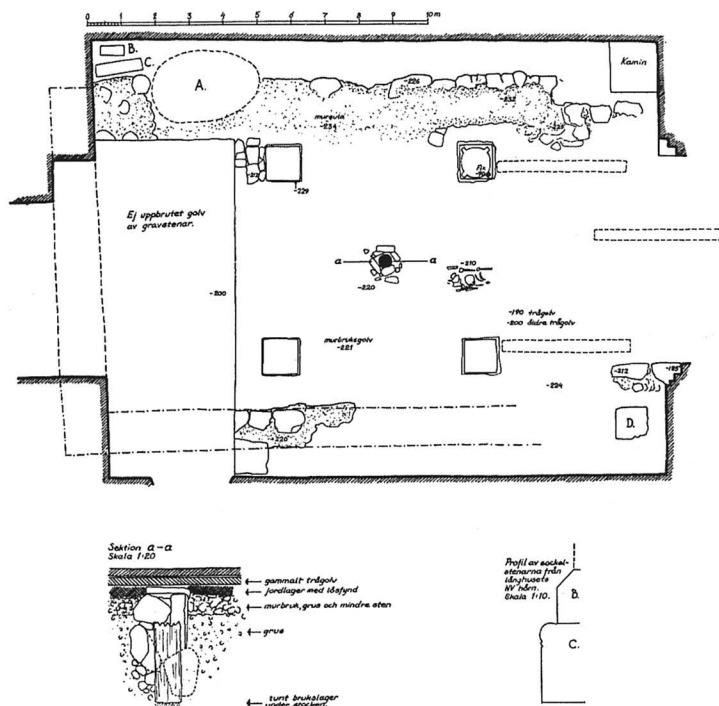
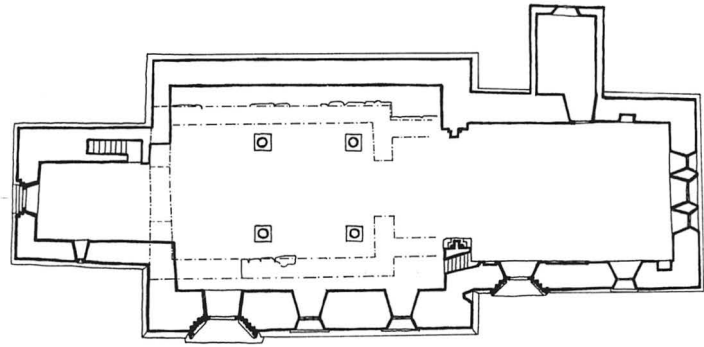


Fig. 76. Plan av långhuset efter uppbrytning av golvet visande spår av den romanska kyrkans grundmurar. Nedtill tvärsnitt av stolphål för byggnadsställning samt rekonstruktion av det romanska långhusets sockelprofil. Uppm. Evald Gustafsson 1956. ATA.

Plan of the nave showing traces of the foundation walls of the Romanesque church and a post-hole from scaffolding, found under the nave floor.

Fig. 77. Rekonstruktion av den romanska kyrkans plan. Jfr fig. 76. E. Gustafsson 1956. ATA.

Reconstruction of the plan of the Romanesque church. Cf. Fig. 76.



I ett påvligt avlatsbrev utfärdat den 23 juli 1296 såges kyrkans skyddspatron vara evangelisten S:t Lukas. I brevet efterskänker påven barmhärtigt ett år och fyrtio dagar av den botgöring, som pålagts dem som i sann botfärdighet besöker kyrkan på S:t Lukas fest, på jungfru Marie festdagar, på S:ta Maria Magdalenas fest, vilket helgons relikvilar i kyrkan, på den heliga jungfrun och martyren Katari- nas fest samt på Kristi himmelfärdsdag.⁴⁷

I den nuvarande kyrkans murar har bevarats ett stort antal reliefer samt huggen kvadersten och sockelstenar från den äldre kyrkan på samma plats (se ovan Reliefer). Vid omläggningen av långhusgolvet i samband med restaureringen 1956–1957 gjordes en antikvarisk undersökning den 24–26 och 29 oktober 1956 av Evald Gustafsson för att dokumentera eventuella rester av denna äldre kyrkobyggnad (rapport i ATA, kopia i GF). Något senare samma höst togs golvet upp i koret, och en undersökning företogs den 3–7 december av Christian Axel-Nilsson (rapport i ATA, kopia i GF).

Under långhusets trägol (fig. 76) påträffades ett golv av bastanta, bilade plankor. Dessa vilade på bjälkar av ek (fig. 77), som låg i ett decimetertjockt lager fyllnadsjord. Två av

bjälkarna var ornerade med en snidad repstav, vilket tyder på att de legat som remstycken på murkrönen i den romanska kyrkans takkonstruktion. En annan bjälke var försedd med falsar samt bemålning av gotisk karaktär (se Övriga inventarier). Under jordlagret låg sandstensflisor, dels lösa, dels ingående i ett kalkbrukslager, ovanpå en orörd grusbädd och utgjorde kyrkans äldsta golvnivå. I nivå med och delvis under detta lager fanns i långhusets norra och södra del större stenar, som utgjorde rester av sulan till det romanska långhusets norra och södra murar. I nuvarande långhusets nordöstra del påträffades resterna av en stenläggning, som torde ingått i en grund för det romanska koret. På grund av gravgrävningar i det nuvarande koret var det inte möjligt att avgöra vare sig det äldre korets utsträckning eller om det varit rakslutet eller försett med absid (fig. 78). Någon huggen sten med svängd form, som kunnat ingå i en absidfasad, har inte påträffats i bogårdsmuren eller i kyrkans synliga murverk.

Utänför sulan till den romanska muren låg i långhusets nordvästra hörn intill varandra två kvaderstenar (fig. 79) med sådan profilering, att de kunde hänföras till det romanska långhusets sockel. Den ena var försedd med skråkant,

Fig. 78. Remstycken som tillhört den romanska kyrkans takkonstruktion. Foto E. Gustafsson 1956. ATA.

Wallplates belonging to the roof of the Romanesque church.



Fig. 79. Sockelstenar från den romanska kyrkan. Foto E. Gustafsson 1956. ATA.

Base stones from the Romanesque church.



den andra med rundstav och smal ryggåslist, och de ger placerade ovanpå varandra motsvarande sockelprofil som finns på tornet. Kvaderstenar med samma rundstavskant, däribland två hörnblock, har sekundärt använts vid muringen av plintarna till kolonnerna i det nuvarande långhuset (fig. 70). Likadana block återfinns också i sockeln i långhusets sydfasad samt löst liggande i marken utanför korportalen. I sockeln i långhusets sydöstra och sydvästra hörn ingår en serie block med skråkantad profil, som sannolikt också tillhört den romanska kyrkan, bl.a. två hörnblock. De är betydligt högre än de tidigare nämnda skråkantade sockelstenarna och har samma höjd som de med rundstav försedda blocken. Högt upp i korets södra fasad är inmurad en sten med repstavsprofil. Från den romanska kyrkan har även bevarats övre delen av en fönsteromfattning av finhuggen sandsten, inmurad i det gotiska långhusets östmur väster om korportalen. Den är rundbågig, utan profilering och med sned smyg in mot en trång ljusöppning (smygens största bredd 75 cm, höjd 40 cm).

Tornets murverk skiljer sig från långhusets mera noggrant ytbehandlade och kantslagna kvadrar. Det visar utvändigt obrutna skiftgångar med fasadbehandlade stenar fram till långhusets nuvarande, gotiska västgavel. Östra tornmuren reser sig utanför denna västgavel, och var även uppförd utanför den romanska kyrkans västgavel. Avtrycket av denna äldre gavel kan skönjas från långhusvinden som ett triangulärt parti på tornets nuvarande östmur (fig. 17). Tydligast framträder spåren av de västligaste högbenen i den romanska kyrkans takstol, vilka vilat på gavelröstets yttersida. Tornmurens nedre del inom detta triangulära parti uppvisar ett murverk av relativt små och oregelbundna stenar samt obearbetad marksten lagda i rikligt med bruk. Över en horisontell och delvis öppen skarv med inslag av träflis vidtar sedan ett mera regelbundet murverk med tillhuggna stenar av samma slag som i tornets övriga murar, men som till stor del täcks av det murbruk vars obearbetade fogar bör ha dolts av det romanska långhusets rivna västgavel. I höjd med den tydliga horisontella skarven har tornets innermurar ett skift av ovanligt höga stenblock. Förändringen i murverket antyder en ny byggnadsetapp eller en övergång till annat byggnadssätt. Skiftet ligger i samma höjd som hörnkonsoleterna till tornets övre valv.

Av de fyra smala gluggar, som belyser tornets trapplopp, har gluggen i den nedre trappans övre del, i västmuren, en huggen omfattning. Detsamma gäller övre delen av motsvarande fönster i trappan ovanför. I båda fallen kan det vara fråga om omfattningar till fönster i det romanska koret, vilka satts in i tornet vid det gotiska korets tillkomst. Detsamma kan gälla det runda och det korsformade fönstret i tornets sydmur. Runda fönster i absidens östra mur förekommer i flera kyrkor, på Gotland i Västerhejde och Mäs-

terby (SvK Go III, fig. 53, 57, s. 50; fig. 196, 199, 203, s. 177). En rund, finhuggen omfattning, omgiven av en ristad cirkel, till en ljusglugg till trappan i tornets södra mur i Linde kyrka kan ha suttit i absiden innan det nuvarande gotiska östfönstret tillkom (SvK Go VII:2 fig. 36, s. 31). Korsformade fönster finns i Östergötland i Vreta kloster, i Kumla och Heda kyrkor samt på den kyrka, som avbildas på den Sighraf tillskrivna dopfunten i Tingstads kyrka. På Gotland återfinns motsvarande fönsterform i Roma klosterkyrka, i tornen i Akeböck och Hejdeby och torde också ha funnits i Visby S:ta Maria, dock okänt var (SvK Go I fig. 627, 629, s. 556; XI:1 s. 123).⁴⁸

Det romanska långhusets yttre längd bör ha varit ungefär 15 m, att döma av de bevarade grundsulorna. Ett kor, proportionerat till detta långhus, bör ha varit 6–7 m långt. Av reliefstenarna från den romanska kyrkan är de flesta rundbågiga. De är av två slag, dels ganska vida och grunda bågar med figurreliefer, dels smalare bågar utan reliefer. Alla har troligen ingått i en bågris, som löpt nedanför takfoten. Stenarna av den större bågtypen har en sammanlagd längd av 22,3 m, av den mindre typen närmare 13 m. Måtten visar att frisen antingen bör ha varit placerad med de figurlösa stenarna på norra sidan och de figurförsedda på korets och långhusets sydmurar, eller med de figurlösa på koret och de figurförsedda på långhusets murar. De figurförsedda relieferna torde ha utförts av stenmästaren Sighrafs verkstad (se ovan Reliefer), som även huggit kyrkans dopfunt, vilket tyder på att den romanska kyrkans kor och långhus fullbordats under 1100-talets senare hälft. Taxuslistans årtal 1199 skulle därmed kunna vara ett verkligt invigningsår för kyrkan.⁴⁹

Någon tid efter det att långhuset färdigstälts har man fortsatt med tornet. Tornportalens ornamentik, med naturalistiska bladformer och bladstänglar samt palmetter, är besläktad med de former, som från omkring 1200 uppträder inom den tyskinfluerade arkitekturen i Visby. Av relieferna i Grötlingboportalens arkivolt har den första en motsvarighet på foten till dopfunten i Fole, där en varg biter en hjort. Spiralrankorna är av samma typ som på en dopfunt från Njutånger och är även där grupperade kring ett huvud. Lejonet som angriper en aspis finns på en funtfot i Sörup i Slesvig-Holstein. Johnny Roosval (a.a. 1918) har hänfört tornportalens i Grötlingbo till en verkstad med samlingsnamnet "Calcarius". Ragnhild Strömbom (Boström, a.a. 1942) har senare sammanfört Grötlingboportalens med Visby S:ta Marias västra och sydvästra portaler och anonymmästaren "Calcarius Primus" (jfr ovan).

Många detaljer i tornbyggnadens nedre delar är omsorgsfullare utförda än i de flesta andra romanska tornbyggnader på ön. Trappan från ringkammaren till tornets första våning har tunnvalvd avtäckning. Trappöppningarna

i ringkammaren och dess övervåning har huggen rundbågig omfattning. Trappor med tunnvalvd avtäckning och öppningar med huggen rundbågig omfattning finns också i västpartiet till Visby S:ta Maria. Portalen och ringkammarens valv i Grötlingbo gör ett ålderdomligare intryck än valvet under klockvåningen och ljudgluggarna. I de senare bågar ingår i vissa fall tegel som dekorativt element. Detta tyder på att tornbygget i Grötlingbo företogs i två etapper. Roosval (a.a. 1926) menar, att S:ta Marias portaler kunnat vara klara till det av Strelow uppgivna året 1190 och att portalen i Grötlingbo kan ha stått klar till taxuslistans årtal 1199. Gunnar Svahnström (SvK Go XI:1 s. 134ff.) anser att S:ta Maria planlagts och påbörjats under 1100-talets sista fjärdedel. Kor, tvärskepp och absider kan ha stått klara till 1190. Efter ett uppehåll byggs tornet och fortsätts uppförandet av långhusets murar. Detta skulle innebära att väst- och sydvästportalerna i S:ta Maria tillkommit under tidigt 1200-tal. Ett tredje byggnadsskede avslutas med invigningen 1225. För Grötlingbo innebär detta att portalen och nedre våningen av tornet torde vara något yngre än västpartiet av Visby S:ta Maria. De bör i så fall ha påbörjats något årtionde in på 1200-talet och stått färdiga omkring 1225. Tornbygget har sedan fullbordats under 1200-talets andra fjärdedel.⁵⁰

Under 1300-talet revs den romanska kyrkans kor och långhus och ersattes med de nu stående. De är typiska för den byggnadshyttan, som leddes av anonymmästaren "Egypticus". Många drag anses av Roosval och Lagerlöf utmärkande för den sena gotiska arkitekturen på Gotland: de kraftiga och satta kolonnerna i långhuset, de nio tunga valven, den fönsterlösa norra muren och rummets relativa slutenhet. Kyrkan har sammanställts med andra byggnader, som tillskrivits "Egypticus" och hänförts till samma tid. Närmast gäller detta Hablingbo och Öja kyrkor. Långhuset i Hablingbo har valv, som upp bärs av kolonner av liknande tunga karaktär som i Grötlingbo. Alla tre kyrkorna har portaler med liknande uppbyggnad och grinande masker ytterst på kapitalbanden. I Grötlingbo gör långhusportalens figurreliefer ett enhetligt intryck och förefaller att vara utförda av en enda mästare. Kompositionen liknar den i Hablingbo långhusportal, med stående apostlar i kapitalband, som avslutas av ansiktsmasker. Figurerna i Grötlingbo är emellertid längre och smalare, med relativt små huvuden. De avviker också i detaljer.⁵¹

Grötlingbo korportal har flankerande rundstavar med vulster, vilket inte förekommer i "Egypticusverkstadens" övriga arbeten. Vulster finns dock i vissa äldre gotländska portaler, t.ex. i arkivolten i Väskinde korportal. Vimpergens uppståndelsescen har av Lagerlöf tillskrivits "Egypticusverkstadens" huvudmästare "eller en honom närstående mästare". Den överensstämmer till kompositionen med lik-

nande framställningar i Lye, Norrlanda och Stånga. Gemensamma drag är de runda ansiktena och dräkternas veckrika fall, men de två parallella linjerna utmed fällen saknas. Mantelns tretton rosor, som torde symbolisera Kristus och apostlarna, förekommer i flera av verkstadens arbeten, i Hablingbo, Lye och Öja.⁵²

Enligt Lagerlöf kan tillkomsttiden sättas till perioden 1360–1380. Han bygger bland annat på Aron Anderssons dateringar av glasmålningarna i korets östfönster, vilka hänförs till tiden 1330–1360 respektive 1370–1380 (se Glasmålningar).⁵³

Den nyuppförda kyrkan dekorerades med kalkmålningar, tillskrivna "Egypticusverkstadens" målare. Vid mitten av 1400-talet tycks väggmålningar ha tillkommit i långhuset av den så kallade "Passionsmästarens" verkstad (se nedan Kalkmålningar).

Nyare tid

En äldre vindflöjel bär året 1633, vilket kan indikera någon reparation av tornet, i övrigt gäller de äldsta kända uppgifterna reparationer av kyrkans yttertak under senare hälften av 1600-talet. Kyrkorummet försågs 1587 med en predikstol (nu i Fide kyrka) och på 1650-talet med den nuvarande altaruppsatsen. Under åren kring sekelskiftet 1700 genomgick kyrkan en serie upprustnings- och moderniseringsarbeten. 1703 omlades och förstärktes yttertaken och två år senare tornhuvuven. 1699 insattes nya fönster i söder, varvid eventuellt kvarvarande medeltida glasmålningar försvann. 1704 höggs en uppgång genom triumfbågmuren till den nya predikstol, som några år tidigare köpts från Mariakyrkan i Visby. 1707 nydekorerades kyrkans valv med ornamentala kalkmålningar som ersättning för de då avlägsnade medeltida målningarna och draperimålningar utfördes bl.a. vid predikstolen. Stora delar av den nuvarande bänkinredningen anskaffades och sannolikt tillkom nu den trävägg med en liten läktare över som avskärmade ringkammaren från resten av kyrkorummet (fig. 64). På 1730-talet åtgärdades tornhuvuven och yttertaken. 1747 och 1750 sades kyrkan vara i gott stånd, men redan 1761 konstaterades att taket var i behov av ansevärd förbättring.

Någon tid senare genomfördes den för exteriören viktiga förändringen att taken över långhuset och koret sänktes i samband med att faltaken ersattes med tegeltak. En andra renoveringsetapp, tornhuvuven ersättande med en ny och lägre, skedde först 1822–23. Huvuven fick då sin nuvarande form, delvis efter en ritning från 1781 (fig. 52). 1828 tillkom den nuvarande sakristian. En förändring i interiören skedde 1839 genom att korskranket avlägsnades, det sista som då fanns kvar i någon gotlandskyrka på ursprunglig plats i triumfbågen.

År 1853 föreslogs att fönstren i långhuset skulle för-



Fig. 80. Kyrkan från sydöst. Foto C. F. Lindberg ca 1880. ATA.

The church from the south-east, c. 1880.

längas nedåt. 1861 diskuterades att som alternativ ta upp fönster i långhusets norra mur. Intetdera förslaget utfördes. 1878 omlades golven, varvid äldre gravstenar från koret och kyrkogården inlades som golv i kyrkans västra del. Samtidigt anskaffades ny altarring. 1885 nybyggdes stora delar av tornhuvu.

Den 12 november 1893 återinvigdes kyrkan efter en större inre restaurering. Ringkammaren införlivades med kyrkorummets genom att träväggen och läktaren i tornbågen revs. Ett nygotiskt vindfång insattes i sydportalen och en orgel uppställdes i kyrkans västra del. All inredning, såväl äldre som ny, gavs en enhetlig ekådringsmålning. 1707 års valvmålningar påbättrades av målarmästaren Johan Gardelin från Hemse,⁵⁴ övriga murytor täcktes av tjock slät puts, valvbågar och omfattningar cementfogades. Några år senare kompletterades östfönstrens glasmålningar.

1946 återfördes krucifixet till triumfbågen. 1949–50 genomfördes en yttre restaurering varvid bl.a. tornets ljudgluggar försågs med kolonnetter. Vid mitten av 1940-talet uppgjordes ett förslag till inre restaurering, författat av arkitekten Erik Fant utifrån ett program av arkitekten Olle Karth. Förslaget lämnades i remiss till bl.a. professor Johnny Roosval, som påpekade att då kyrkan "är ett af de ståtligaste och största verken i Sveriges gotiska arkitektur" borde "möjligheten att återställa urspr. gotisk takhöjd" inte förbigås (remiss 25/5 1946, ATA). Restaureringsförslaget fastställdes 1948, men genomfördes först 1956–57 och då i något modifierad form sedan Fant avlidit 1955 och uppdraget övertagits av domkyrkoarkitekten Eiler Græbe.⁵⁵ Vid

restaureringen framtogs korvalvets kalkmålningar från 1300-talet. Trägolven omlades och en arkeologisk undersökning företogs. Mycket av tilläggen från 1893 års restaurering avlägsnades, som Gardelins påmålningar av 1707 års kalkmålningar och väggarnas och valvens puts. Predikstolens och bänkinredningens äldre färgsättning togs fram. Bänkarna gjordes bekvämare, ny altarring tillkom och orgeln flyttades till långhusets nordvästra hörn. Ett dopkapell ordnades i ringkammaren i samband med att den medeltida dopfunten uppställdes i tornbågsöppningen.

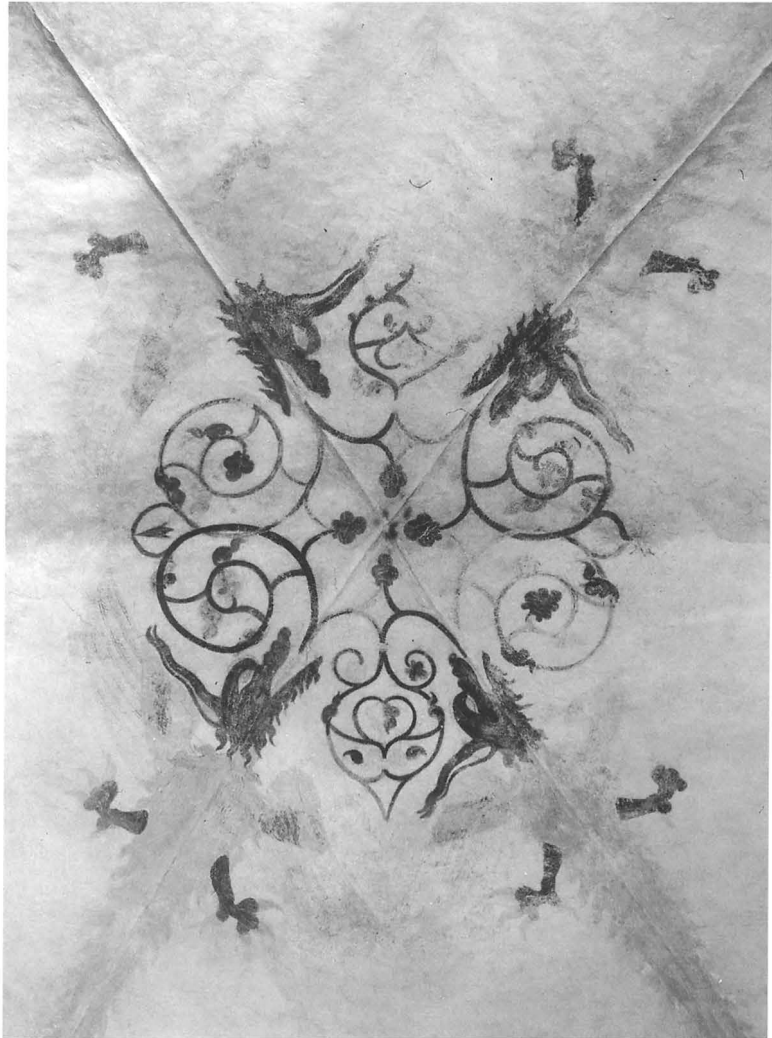
Kyrkan genomgick en yttre restaurering 1986–87, varvid de då oputsade murarna slammades. Några år senare, 1992, förnyades stora delar av tornhuvu. 1989 avskildes tornrummet från det övriga kyrkorummets genom en glasad vägg, ritad av arkitekt Per Anders Johansson, som också var arkitekt för de utvändiga arbetena. Dopfunten flyttades till triumfbågen och det tidigare dopkappellets inredning kompletterades med altare och ambon. Rummet invigdes för gudstjänstbruk den 29 oktober 1989.⁵⁶

Kalkmålningar

Kyrkans valv är prydda med kalkmålningar från två olika perioder. Korets är medeltida medan långhusets tillkom 1707. Även korvalven pryddes med nya målningar 1707. Dessa är nu borttagna och delvis överförda på pannå (nu i Gotlands Fornsal). Dessutom har åtminstone långhusets murar varit försedda med medeltida målningar.

Fig. 81. Östra korvalvets kalkmålningar. Bevingade drakar och bladslingor. 1300-talets mitt. Foto 1997.

Murals in the east vault of the chancel. Winged dragons and foliage trails. Mid 14th century.



Korvalvens målningar har sina motsvarigheter i andra kyrkor, som uppförts av "Egypticusverkstaden". De torde ha tillkommit vid mitten av 1300-talet, strax efter korets färdigställande, och utförts av en målare, som varit knuten till verkstaden. Målningarnas närmaste motsvarighet utgörs av målningarna i Lye kyrkas korvalv.⁵⁷

Vid 1707 års renovering av kyrkan heter det, att "den monstreuse målningen (som skulle hetas vara af passionen) af Klåpare och murdrängar i Catholsche tiden opsatt, öfwerströks". Vid 1956–1957 års restaurering iaktogs på långhusets syd mur en mycket skadad målningssvit, enligt konservator Erik Olssons bedömning troligen från 1400-talet, vilket tyder på att målningarna utförts av den vid denna tid verksamme "Passionsmästarens" verkstad. 1707 målades vegetativa slingor och fyra änglar med språkband i

korets östligaste travé samt texter och årtal på korets östra mur, ovanför trefönstergruppen. I korets västliga och långhusets båda östligaste mittvalv anbringades växtornament, i långhusets övriga valv kransar och kring predikstolen ett blått draperi. Mästare torde ha varit Christian Lorens Numens.⁵⁸

Sannolikt vid samma tillfälle tillkom också ett målat draperi på korets norra mur, av vilket fragment iaktogs vid 1956–1957 års restaurering. Draperiet har troligen omgivit det epitafium över de båda kyrkoherdarna Tofftenius, far och son, vilket bevarats i fragmentariskt skick (se nedan Epitafium).

Vid en restaurering 1893, utförd av Johan Gardelin, målades delvis den 1707 utförda valvdekoren. Samtidigt överkalkades murarnas inskrifter och dekor.



Fig. 82. Kristus som världsdomare omgiven av Maria och Johannes Döparen. Kalkmålning ovanför korets östfönster. 1300-talets mitt. Foto 1997.

Last Judgement. Murals above the east windows of the chancel. Mid 14th century.

Vid 1956–1957 års restaurering framtogs de medeltida målningarna i de båda korvalven och tre av de fyra framställningarna från 1707 i den östligaste travén överfördes med hjälp av strappoteknik på pannå och deponerades i Gotlands Fornsal.

Målningen i den västliga kortravén var skadad och knackades ned. I övrigt rengjordes målningarna och Gardelins påmålning mildrades (restaureringsrapport i ATA, kopia i GF).

Förteckning över målningarna

Korvalvets östliga travé: Fyra bevingade drakar, vilkas stjärtar följer valvets grater (fig. 81). Ur deras gap framspringer glesa bladslingor, som bildar en sexuddig stjärna kring valvets hjässa. – På korets östra mur över mittfönstret (fig. 82) återges Kristus som världsdomare, med hostian i högra handen och i den vänstra en korsstav, omgiven av över det norra fönstret Jungfru Maria, över det södra Johannes Döparen.



Fig. 83. Tronande Kristus omgiven av evangelistsymbolerna. Kalkmålning i västra korvalvets östra valvkappa. 1300-talets mitt. Foto 1997.

Christ in Majesty, surrounded by the symbols of the Evangelists. Mural in the east part of the west vault of the chancel. Mid 14th century.

I det västliga korvalvets östra kapp (fig. 83) ses Kristus i mandorla, sittande på regnbågen, med högra handen lyft till välsignelse och i den andra hållande en bok och en korsstav. Till mandorlan ansluter sig fyra trekvartsmedaljonger med evangelistsymbolerna. – I den norra valvkappan återges Jungfru Maria (fig. 84) med ett välsignande Jesusbarn. Maria är krönt med en väldig krona och den vänstra handen håller kring ett runt föremål, ett äpple eller kanske ena bröstet. I den västra valvkappan finns en stående Sankt Olof med yxa, i den södra Johannes Döparen med lammet. Valvhjässan pryds av en rosett. – Målningarnas färger utgörs av rött och grönt.

1707 års målningar i långhuset (fig. 85–86): 1. I mittskeppets östligaste travé finns i valvhjässan en fyrklöver i rött och gult. Över hela ytan tunna slingor med blommor och druvklasar. I den östra valvkappan, nära hjässan, ses en man som gräver. I den västra inom kartusch initialerna I. I. T. (= Jacob Jacobsson Tofftenius). – 2. I mittvalvet akantusslingor, i norra och södra valvkapporna i rött, i östra och västra i gult. – 3. I mittskeppets västligaste travé kring hjässan en större krans, omgiven av akantusmönster och mindre kransar. – 4. I sidoskeppens sex valv kransar och akantusmönster kring hjässan.

Den 1707 utförda målningen i koret bestod i den östligaste travéns valvkappor av änglar med språkband, omgivna av vinrankor. Språkbandens text var enligt kyrkoherde Tofftenius: "Helig, helig, helig", "I Högdene och i Helgedomen", "Herren är i thetta rum" och "Knäfaller Herranom".⁵⁹ Den tredje av dessa texter var ommålade av Gardelin och märkt med året 1893. De tre övriga var välbevarade och ej ommålade (fig. 87) och överfördes 1956–1957 på pannå (konserveringsrapport i ATA, kopia i GF) och deponerades 1957 i Gotlands Fornsal (inv.nr Dep. C 10.093: 1–3).

I korets västliga travé fanns i valvet målade akantusslingor i rött och gult, med liknande mönster som i långhusets mittvalv. De blev 1893 hårt renoverade av Gardelin och avlägsnades vid 1956–1957 års restaurering.

På kyrkans murar fanns diverse inskrifter från 1600-, 1700- och 1800-talen, vilka överkalkats 1893. De togs fram vid 1956–1957 års restaurering men kalkades åter över. På korets östgavel fanns texten GNOS TO THEO (= åt den kände Guden) med grekiska bokstäver "samt Konung Carl den Tolfstes namn, med årtalet 1707 utj twänne krantzar satt". På östra sidan av triumfbågen fanns inskriptionen "ORNATA / Pastore JACOBO JAC. TOFFTENIO / 1707" och på västra sidan av triumfbågen, norr om bågen, texten: "Gudi till ära / är kalken till ... / af Nils Hind... / Smitt 1694". På södra sidan av bågen upplystes om att "ÅR 1782 / DÅ KYRKAN INVÄNDIGT / BLEF RAPPAD, KLISTRAD OCH WITLIMMAD, / SKÄNKTES KALKEN /



Fig. 84. Maria med barnet. Kalkmålning i västra korvalvets norra valvkappa. 1300-talets mitt. Foto G. Ström 1992. GF.

Virgin and Child. Mural in the north cell of the west vault of the chancel. Mid 14th century.

AF / SONESONEN HER HINDRICH HINDR:SON / SCHMIDT". Över bågens hjässa, på den västra sidan, fanns en text, tydligen tillkommen i samband med att de båda tidigare överkalkades: "Ornata /A(nn)o 1839. / Cura Pastoris / L. Ekman / Tutores / P. Lundbeck A. Kollberg / K. Sixarfve K. Wiges". På östra sidan av långhusets tornbåge uppgavs, att "Anno Christi 1090 / Constructa Ecclesia".⁶⁰

Glasmålningar

I korets östra trekopplade fönster (fig. 88) finns bevarade glasmålningar från medeltiden. Fragment finns också i de båda långhusfönstrens masverk. Fönstren återger följande motiv (inom parentes Aron Anderssons beteckningar).⁶¹

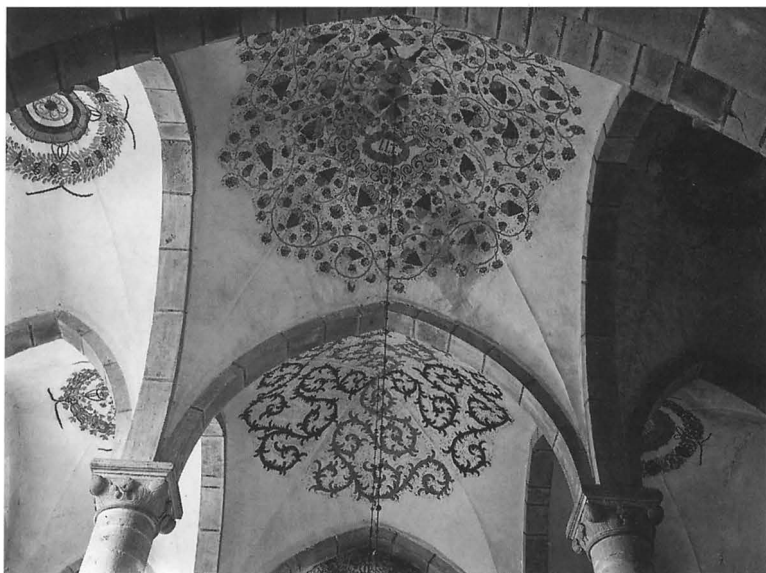


Fig. 85. Långhusets valv med kalkmålningar från 1707, tillskrivna C. L. Numens. Foto före restaureringen 1956. ATA.

Murals in the vaults of the nave. Painted in 1707, attributed to C. L. Numens.

Fig. 86. Kalkmålning från 1707 i det västligaste valvet i långhusets mittskepp. Jfr fig. 85. Foto G. Svahnström. ATA.

Mural, painted in 1707 in the most westerly vault of the centre aisle of the nave. Cf. Fig. 85.

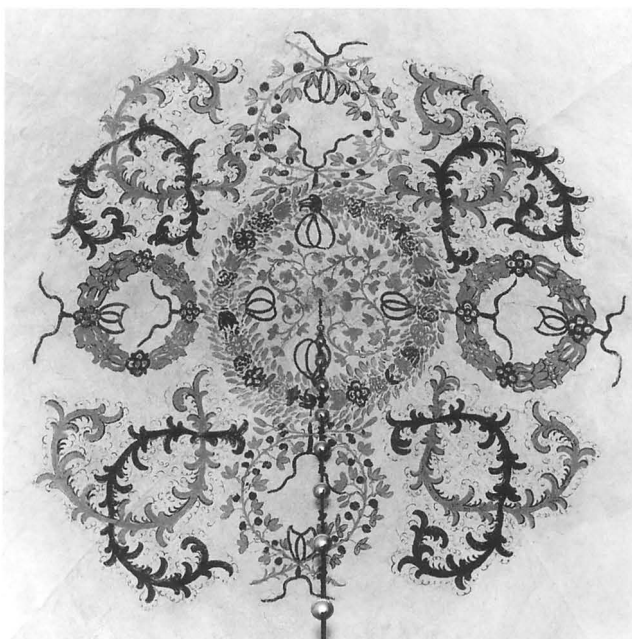


Fig. 87. Kalkmålning från 1707 i korets östligaste valvkappa. 1956 överförd på strappo och deponerad i GF. Foto G. Ström 1999. GF.

Mural from the most easterly vault of the chancel. Painted in 1707. Now in GF.



Fig. 88. Korets östra fönster med medeltida glasmålningar från 1300-talets mitt och senare del. Foto H. Hultgren. ATA.

The east windows of the chancel containing stained glass from the mid and late 14th century.



Då ej annat anges är rutorna medeltida. Mellersta fönstret: 1. I samtliga tre spalter är de tre nedersta rutorna fyllda med gult och ljusbrunt odekorerat glas i rutnmönster, tillkommet omkring 1900. – 2. (I a 4) Norra spalten, översta rutan, Heliga tre konungars tillbedjan. Kungarna återges ovanför varandra, med den nederste av dem knäböjande och barhuvad. – 3. (I a 5) I lansetten änglahuvud en face. – 4. (I b 4) I fönstrets mellersta spalt, översta rutan (fig. 89), Korsfästelsen. Jesus har halvslutna ögon, Maria vrider händerna, Johannes har skriftrulle i vänster hand och lyfter den högra i klagan, med handflatan mot åskådaren. – 5. (I b 5) I lansetten (fig. 90) ängel med rökelsekar, i vänster halvprofil. – 6. (I c 4) Södra spalten, översta rutan (fig. 91), Kristi uppståndelse. Fri kopia av mittpartiet av motsvarande motiv i Barlingbo, tillkommen omkring 1900, sannolikt utförd av Carl Wilhelm Pettersson. – 7. (I c 5) I lansetten änglahuvud en face. – 8. I masverkets trepass stiliserade blommor, ljusbruna ringar på vit bakgrund, omkring 1900. I mellanliggande svicklar rester av medeltida glas, i det sexkantiga mittfältet röd blomma med gult mittfält på vit bladdekor, i fälten på

sidorna rödvioletta blommor på vit bladdekor, i fälten kring lansettspetsarna gult och blått glas.

Trefönstergruppens södra fönster, norra spalten, med början nedifrån: 9. (s II a 1) Åtta parvis stående ovaler med eklöv, med fembladiga röda och gula rosor i svicklarna. – 10. (s II a 2) S:t Tomas (fig. 92) med lansen i höger hand, pekande mot lansen med vänster hands pekfinger, iklädd rödviolett livklädnad och gul mantel. – 11. (s II a 3) Rakspetsig baldakin till föregående ruta (fig. 93), krönt av vinblad, med överstycke av tre slanka torn mot grund av vinblad. – 12. (s II a 4) Tre runda medaljonger (fig. 94) med vinblad, det nedersta delvis täckt av tornspetsprydnaden från föregående ruta, i svicklarna trebladiga ornament. – 13. (s II a 5) I den trepassformade avslutningen av fönstret en halvcirkelformad bladmedaljong, i lansettspetsen ett långsträckt, finnervigt blad (fig. 94). – Södra östfönstrets södra spalt, med början nedifrån: – 14. (s II b 1–2) Två rutor med dämpat odekorerat gult och ljusbrunt glas i rutnmönster, insatta omkring 1900. – 15. I masverket i trepass tre ljusbruna ringar på vit bakgrund, som i nr 8 ovan, i svicklarna ljus-

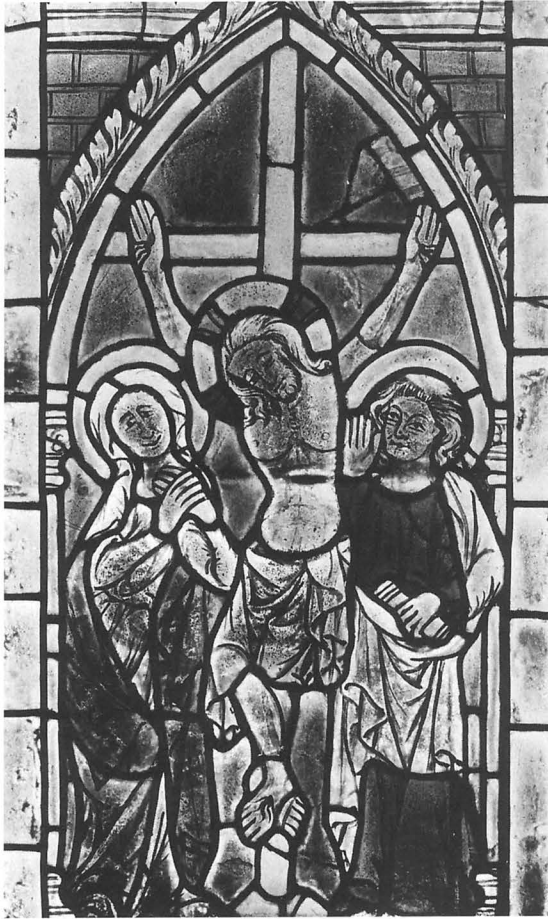


Fig. 89. Korsfästelsen. Glasmålning (nr 4) i mittfönstrets mellersta spalt. Jfr fig. 88. Foto van Treeck, München, 1986. ATA.

The Crucifixion. Stained glass in the centre window. Cf. Fig. 88.

Fig. 90. Ängel med rökelsekar (nr 5) i lansetten ovanför korsfästelsescenen. Foto van Treeck, München, 1986. ATA.

Angel with a censer. Detail of the centre window. Cf. Fig. 88.

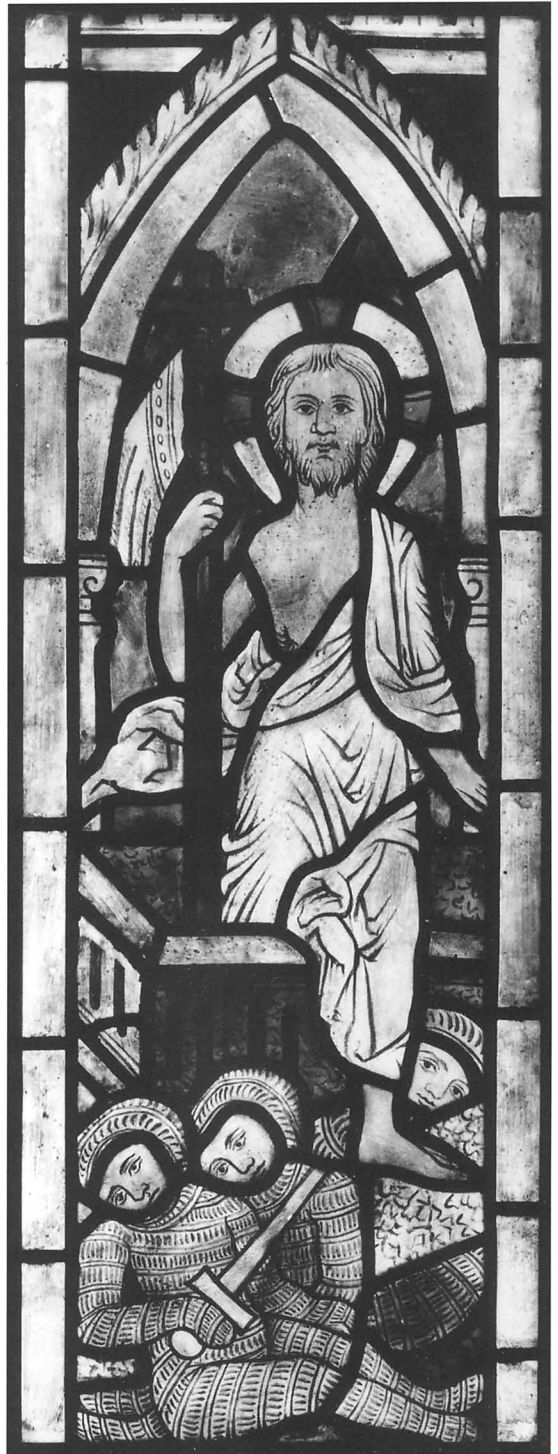


Fig. 91. Kristi uppståndelse (nr 6) i mittfönstrets södra spalt. Komplettering från ca 1900. Foto van Treeck, München, 1986. ATA.

The Resurrection. Detail of the centre window. Complementary addition c. 1900.

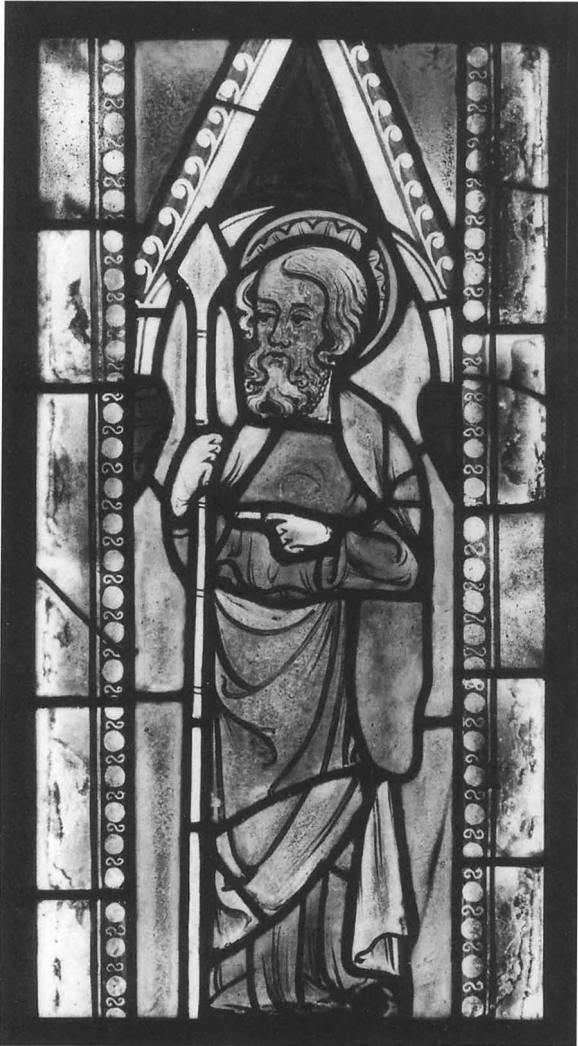


Fig. 92. Aposteln Tomas (nr 10), södra fönstrets norra spalt. Jfr fig. 88. Foto van Treeck, München, 1986. ATA.

St Thomas, north section of the south window. Cf. Fig. 88.

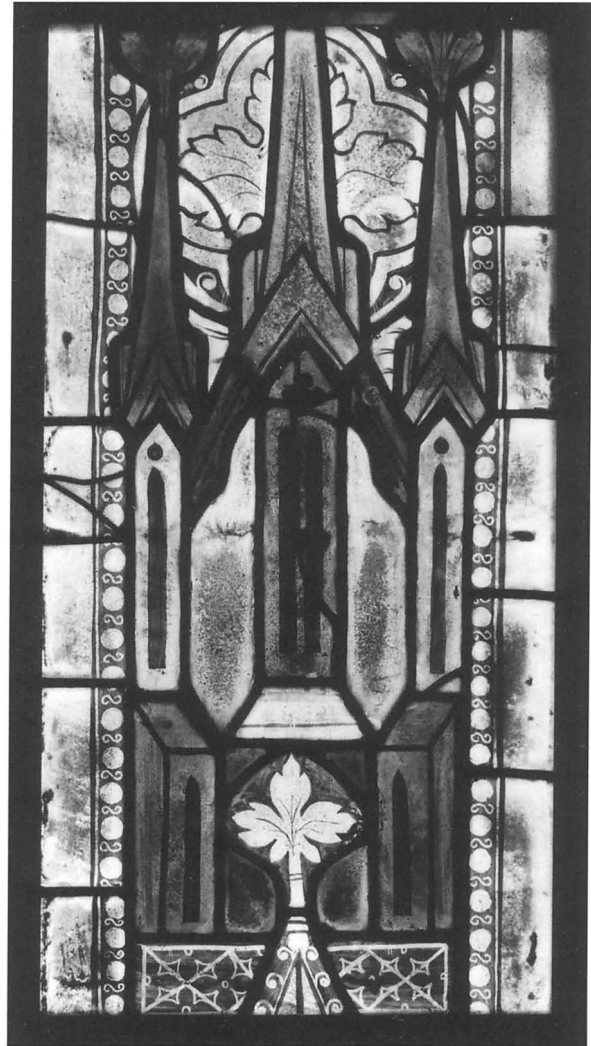


Fig. 93. Baldakin (nr 11), norra fönstrets södra spalt. Jfr fig. 88. Foto van Treeck, München, 1986. ATA.

Canopy, south section of the north window. Cf. Fig. 88.

brunt glas. – 16. (s II b 3–5) Tre rutor med samma dekor som nr 11–13 ovan. – Norra östfönstrets södra spalt, med början nedifrån: 17. (n II b 1) Ruta med bladornament men med gula rosor i alla svicklar, kopia av ruta 9 ovan. – 18. (n II b 2) S:t Petrus (fig. 95), stående i halvprofil från höger, med nyckel i vänster hand, iklädd rödviolett livklädnad och grön mantel. – 19. (n II b 3–5) De tre återstående rutorna i spalten med dekor som 11–13 ovan. – Norra östfönstrets norra spalt: 20. (n II a 1–2) En pendang till 14 ovan. – 21. (n II a 3–5) En pendang till 15 ovan. – 22. I masverket i trepass tre ljusbruna ringar på vit bakgrund, som i nr 8 ovan, i svicklarna ljusbrunt glas.

Glasmålningar i långhuset: 23. I östra fönstrets masverk i svicklarna gult glas, i mitten av trepasset mörkgul ros med vit mittnerv, i de yttre svicklarna ljusgult glas, i svickeln mellan lansettspetsarna rött glas. – I det västra sydfönstret: 24. I den östra lansettspetsen mörkgult ekblad med röd triangel, medeltida, kompletterade med modernt glas till ett trepass. – 25. I de båda övriga lansettspetsarna liknande rutor, omkring 1900. – 26. I de båda yttre svicklarna tre vita eklöv, utgående från en röd stam, på mörkgul bakgrund.

När glasmålningarna under 1940-talet var nedtagna och evakuerade, försågs åtskilliga rutor med nya blyspröjsar. Arbetet utfördes av byggmästare R. Lydahl. Det äldre

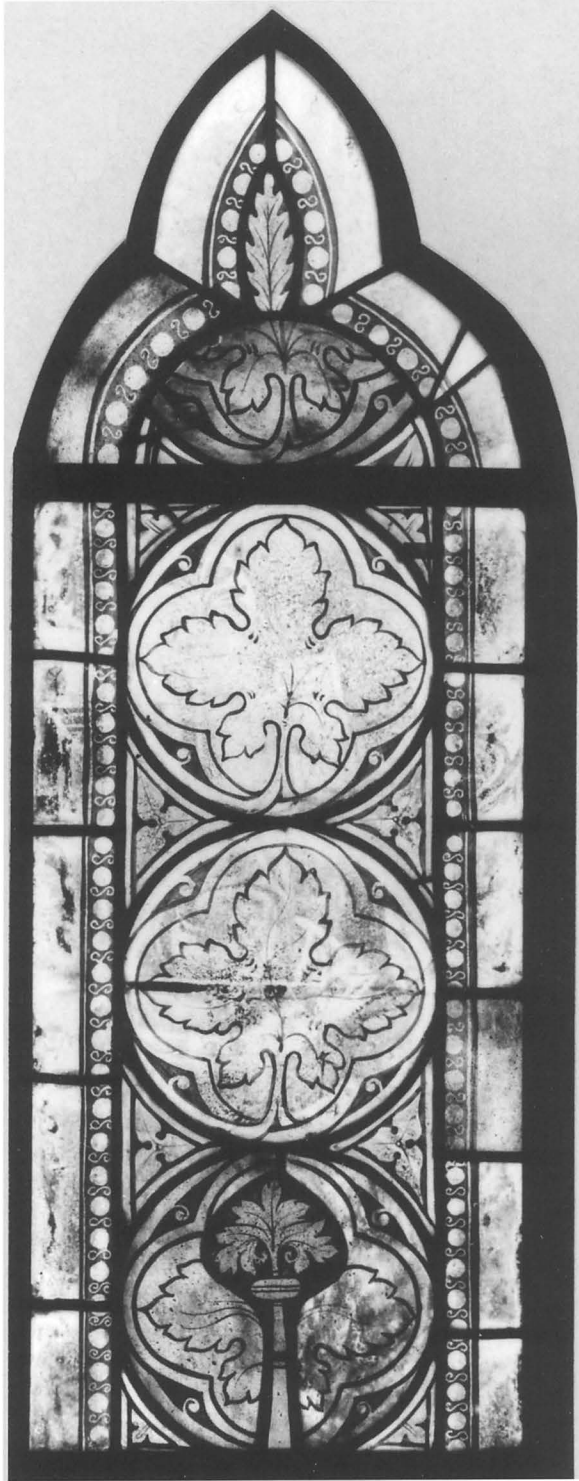


Fig. 94. Krönornament (nr 12 och 13), norra fönstrets södra spalt. Jfr fig. 88. Foto van Treeck, München, 1986. ATA.

Final ornaments, south section of the north window. Cf. Fig. 88.



Fig. 95. Aposteln Petrus (nr 18), norra fönstrets södra spalt. Jfr fig. 88. Foto van Treeck, München, 1986. ATA.

St Peter, south section of the north window. Cf. Fig. 88.

spröjsverket, bredd 3–5 mm, i några fall med kvarsittande glasbitar, monterades på masonitplattor och överfördes till Gotlands Fornsal. Sammanlagt finns från Grötlingbo 26 skivor med spröjsverk. 17 av dem upptar spröjsar, som utbyttes 1942 och katalogiserades 1999 (inv.nr Dep. C 13272–13288), och 9 spröjsar, som utbyttes 1946 och katalogiserades 1959 (inv.nr Dep. C 10201:1–9). Vid restaureringen 1956–1957 tillvaratogs under golvläggningen lösa bitar av medeltida glas nedanför fönstren i såväl långhuset som koret (deponerade i GF).

Spröjsar, som enligt Aron Anderssons bedömning är me-

deltida:⁶² 1. Sexkantig spröjs från det östra mittfönstrets svickelfält (inv.nr Dep. C 10.201:9). – 2–3. Från två trekantiga svickelfält i långhusets östliga fönster (inv.nr Dep. C 10.201:3, 4). – 4. Från spetsbågigt fält i långhusets östra fönster (inv.nr Dep. C 10.201:7). – 5. Från mittrutan i trespasset i långhusets västra fönster (inv.nr Dep. C 10.201:8).

Spröjsar från rutor med figurmotiv: 1. Från ruta nr 2 (fig. 96). Heliga tre konungars tillbedjan, med ovanligt breda spröjsar (inv.nr Dep. C. 13285). – 2. Från ruta nr 3. Ängel en face; med påskrift "Obs! Konstblyet 1800-t." (inv.nr Dep. C 13279). – 3. Från ruta nr 4. Korsfästelsen (inv.nr Dep. C 13277). – 4. Från ruta nr 10. S:t Tomas, spröjsverk från bildens övre parti, med fastsittande röd glasbit under vänster armbåge (inv.nr Dep. C 13281). – 5. Från ruta nr 18 (fig. 96). S:t Petrus, spröjsverk från figurens högra hälft; sju fält med kvarsittande glasbitar; under den högra handen en mörkgrön och en röd glasbit, lagda på varandra (inv.nr Dep. C 13280).

Vid 1956–1957 års restaurering dämpades tonen i ruta 6, enligt arkitekt Gräbes anvisningar, med guldgrund och färg i en gulbrunare ton (konserveringsrapport i ATA, kopia i GF). 1985–1986 konserverades och renoverades glasmålningarna av firma Gustav van Treek i München (Bericht/Dokumentation i ATA).

Ruta 9 har annan karaktär än de övriga. Den är redan på Säves teckning från mitten av 1800-talet (fig. 97) placerad i trefönstergruppen⁶³ men måste ursprungligen ha tillhört ett av fönstren i södra muren. Omkring 1900 insattes kopior av denna ruta också i de fyra rutorna i nr 14 och 19.

Rutorna i trefönstergruppens mittfönster har tydligen utförts av en provinsialt präglad ateljé. De gör i flera avseenden ett mera ålderdomligt intryck än övriga rutor. I födelsscenen knäböjer den främste konungen med bart huvud, enligt höggotisk sed, men både Maria och de båda övriga konungarna har kronor av en äldre modell, och Jesusbarnet sitter på äldre sätt i sin moders knä. Heliga tre konungar har en egendomligt sammanträngd placering över varandra. Äldre drag i korsfästelsescenen är att Johannes har en skriftrulle i handen och att Jesus har öppna ögon och saknar sidosår. Ängeln med rökelsekaret, i profil i den mellersta lansetten, verkar inte sitta på ursprunglig plats.

Målningarna i de båda sidofönstren i korets östmur är av högre konstnärlig kvalitet än mittfönstrets. De erinrar om glasmålningarna i Lye och torde ha ingått i en komposition av motsvarande slag med apostlar parvis vända mot varandra. På Säves teckning från mitten av 1800-talet är de båda apostlarna placerade som delar av sådana par, i respektive fönsters yttre spalter. Apostlarna i Grötlingbo avviker dock i vissa hänseenden från de höggotiskt eleganta apostlarna i Lye. Gestalterna är mera undersåtsiga, och deras glador skjuter ut över den bakomliggande baldakinbågen.

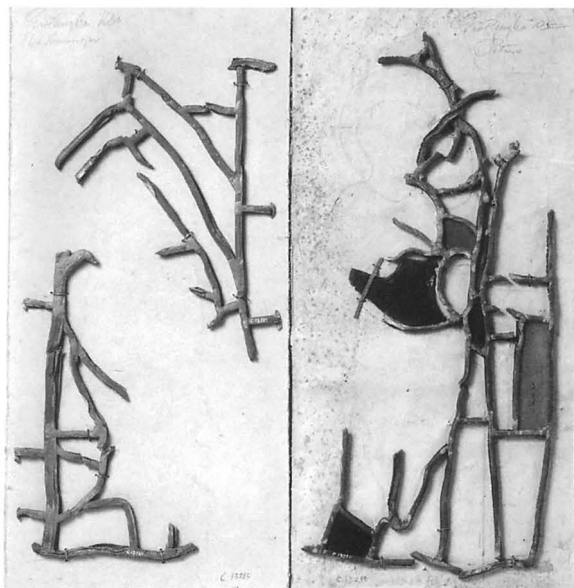


Fig. 96. Äldre spröjsverk från rutorna nr 2 och nr 18 (fig. 95), utbytta 1946. Foto G. Ström 1999. GF.

Leadings from panes no. 2 and no. 18 (cf. Fig. 95). Replaced in 1946.

Flera i Lye fint utförda detaljer återkommer i Grötlingbo i förgrovat skick. Så har krabborna i Lye ersatts med kommateckenliknande dekorativa element.⁶⁴

Andersson sammanställer mittfönstrets rutor med ett retabel från Ala, som av Roosval daterats till 1330–1360. Han utesluter inte möjligheten att målningarna övertagits från en äldre kyrka men menar att glasmålningar i regel beställdes samtidigt med att hela byggnaden planerades. Sidofönstrens glasmålningar har levererats av en annan ateljé. Dess arbeten sammanställs av Andersson med kalkmålningar i Soest och Lemgo, daterade till 1370- och 1380-talen. Han drar slutsatsen att man vid mitten av av 1300-talet utfört mittfönstren, men efter ett avbrott av för oss okänd anledning har en annan ateljé fått avsluta arbetet några årtionden senare.

Roosval utgår från att ingen del av en gotländsk kyrkobyggnad kan ha färdigställts efter 1361 och tänker sig att Grötlingbo korbygge avslutats omkring 1340. Sidofönstren har samtidigt försetts med glasmålningar av en rhenländsk mästare, som tidigare troligen varit verksam i den ateljé i Visby, som levererat målningarna i Lye, men därefter arbetat självständigt. Denna teori skulle peka på 1340- eller 1350-talet som tillkomsttid. Mittfönstrets rutor sammanställs i sin tur med ett retabel i Cismar, daterat till 1350-talet och tillskrivet Herman Walter von Kolberg, vars verkstad också arbetat med glasmålningar. Enligt Roosval har

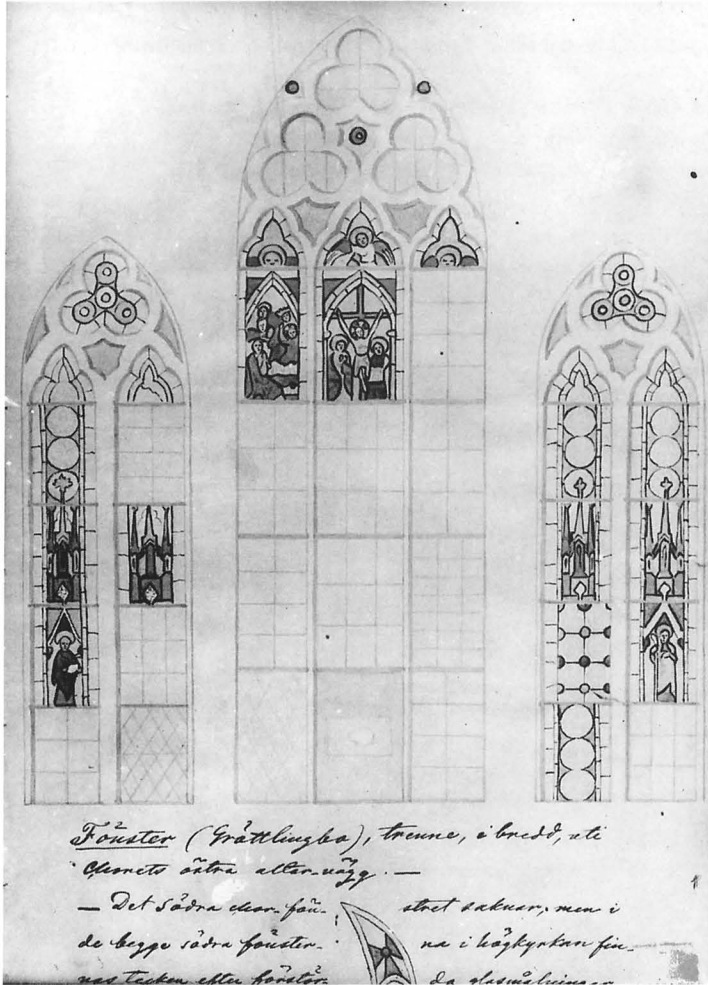


Fig. 97. Teckning av P. A. Säve 1864 visande glasmålningarnas dåvarande placering i de östra korfönstren. Jfr fig. 88. Foto ATA.

Drawing of the east windows of the chancel, showing the layout of the stained glass in 1864. Cf. Fig. 88.

mittfönstret troligen varit försatt med träluckor till cirka 1360, då långhusbygget avslutats och korfönstren fullbordats. De aldrig igensatta spåren av bjälkhål i mittfönstrets yttre fönstersmyg har då ansetts stödja en sådan tolkning.⁶⁵

Tofftenius den yngre antecknar 1699, att det "insattes nya Kyrkiofenster i Grötlingbo Kyrkia på södra sidan".⁶⁶ Detta torde betyda att de medeltida rutorna ersattes med vanligt glas. Enligt räkenskaper utbetalades 1792–1793 en summa till "Glas-Mästaren Wichman för 8 st större, 1 mindre, och ett helt litet rundt Kyrcko fönster uti Södra sidan af Muren". Reparationer av kyrkfönster omtalas 1806–1807, 1810–1811, 1812–1813, 1820–1821 och 1825–1826. 1828–1829 gäller utgiften fönstret till den planerade sakristian. Vid 1861 års visitation förklarar biskop Anjou: "De dyrbara glasmålningarne som kyrkan egde borde väl vårdas och aktas från att sönderfalla."

Ristningar

Ristningar i putsen tycks ha förekommit på flera ställen i kyrkorummet. I den medeltida putsen på ringkammarens norra mur ses en ristning av en båt (fig. 98), en karack, sedd från styrbords sida, med våglinje under båten. Ristningen, som togs fram vid restaureringen 1956–57, har en längd av 100 cm och höjd av 63 cm.⁶⁷

Enligt Sveriges Runinskrifter har runristningar funnits i kalkputsen i olika delar av kyrkan och teckningar med rödkrita på norra muren i ringkammaren och på sydvästra pe-laren. Dessa är numera överkalkade och försvunna. Säve omtalar följande: a) "Run-ritning i kalkrapningen invändigt å södra muren af tornkammaren; flera skepp m.m. förekomma – figuren är 6 tum hög –, men det mesta är troligtvis förstördt. – De märkliga staföfningarne, *fuiatoie*

(liksom i Bunge) finnas också här. – Men hvad mycket öf-
rigt af streck, figurer, otydliga run-drag m.m. här finnes,
kan ej med någon säkerhet vidare utforskas.” Tolkade run-
ristningar, enligt Sveriges Runinskrifter: ”Jesus nåde alla
kristna själar. Amen. – Jesus nåde ... Otars (?) ... själ ... Jo-
han ... – Olav ... Gud (n)åde själ (?) ... Tyde ...” – Enligt
Säve: b) ”Run-ritning, medelst rödkrita och ristning i kalk-
rappningen, invändigt å norra muren af tornkammaren. Ett
stort skepp m.m. finns tecknad äfven här.” – c) ”Nisch (i
södra chor-muren) med slingor och kanske Runor (?),
mycket otydliga (å östra takstenen).” – d) ”Bomärken, kan-
ske också Runor (?) der (uti vestra smygen inne i stordör-
ren).” – e) ”Runor (ritade med rödkrita) å sydvestra pel-
aren.” 1923 sökte Otto von Friesen förgäves de av Säve upp-
givna runorna, som då var överkalkade. Runorna på syd-
västra pelaren var ”mycket otydliga”.

Även ristningar ovan valven omtalas. Greta Arwidsson
meddelade i brev den 6 oktober 1949 (i ATA), att en inskrift
om åtta runor var inristad på en hanbjälke ovanför valven
och bifogade ett foto av inskriften, taget den 30 augusti
samma år. Denna har dock enligt Runverket icke kunnat
återfinnas.⁶⁸

Ristningar förekommer även utanpå kyrkan. På långhu-
sets sydöstra mur, finns omedelbart ovanför sockeln in-
huggna initialer, bomärken och årtal, av 1600-talskaraktär.
På hörnstenen: 1. Bomärke för stenhuggaren Hans Schotte
(fig. 99), omgivet av siffrorna 16 58.⁶⁹ Höjd 16 cm. Detta
torde innebära att Schotte huggit altaruppsatsen detta år (se
nedan Altaranordning). – 2. Söder därom bomärke, liknan-

de en spegelbild av det föregående. Höjd 12 cm. – 3. Ne-
danför nr 1, bomärke innehållande bokstäverna S och H.⁷⁰
Höjd 10 cm. – 4. På delvis putsat block norr om föregående
bokstäverna HNOS, omgivna av siffrorna 16 50. Höjd 12
cm. Kan vara en förkortning av Herr Nils Olofsson, kyrko-
herde i Grötlingbo, död 1673.⁷¹ – 5. På block norr om
föregående ett bomärke, omgivet av ANO 1663. – 6. ”I
skeppsportal. ena post” fanns enligt Kristiansson 1890 ett
bomärke, omgivet av siffrorna i årtalet 1667, samt därunder
initialerna J. S. Har ej återfunnits.⁷² Bomärket är så när som
på ett tvärstreck identiskt med det av Steffen angivna bo-
märket för stenhuggaren Jesper Gertsson Smitt. Bomärket
torde innebära att denne förfärdigat fattigbössans skulptur
av Lasarus (se nedan Övriga inventarier).

Inredning och inventarier

Altaranordning

Högaltare av sandsten (fig. 100), kalkat och putsat, utan
hörnkedjor, täckt av altarskiva av finlipad rödaktig kalk-
sten, hålkälad på tre sidor och med lodrät bakre kant. På
skivan fem konturristade invigningskors av maltesertyp,
längd 7 cm. På altarets framsida finns en relikgömma ome-
delbart under skivan, bredd 12 cm, höjd 11 cm, igensatt
med en skiva av grå sandsten. Altaret är även försett med tre
nischer: På altarets baksida, bredd 60 cm, höjd 67 cm, djup
52–56 cm; på altarets sydsida, bredd 58 cm, höjd 34 cm,

Fig. 98. Ristning av ett skepp, en karack, på ringkammarens norra
vägg. Ritning av K. Palmgren. ATA.

*Sketch of a ship, a karack, on the north wall of the bell-ringing
chamber of the tower.*

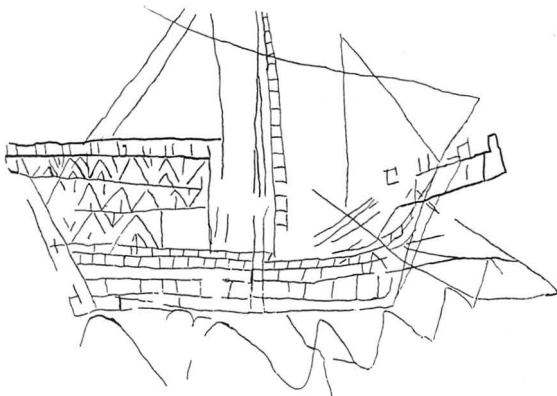


Fig. 99. Inhuggna bomärken, långhusets sydöstra hörn. I mitten
stenhuggaren Hans Schottes bomärke och årtalet 1658. Foto 1997.

*Owners' marks on the north-east corner of the nave. Centre mark
belongs to the stone master Hans Schotte, 1658.*





Fig. 100. Det medeltida högaltaret. Foto 1997.
The medieval high altar.

djup 36 cm; på altarets nordsida, alldeles nedanför skivan, bredd 33 cm, höjd 17 cm, djup 23 cm. Framför altaret ligger en trampsten av finslipad rödaktig kalksten, av samma längd som altaret. Altarskivans längd 268 cm, bredd 141 cm, altarets höjd över golvet 132 cm, över trampstenen 112 cm. Trampstenens bredd 76 cm. "1704 d 20 Decemb: bekläddes den stenen, som ligger för Altaret ... på hwilken Prästen står, med panel för kiöld schull."⁷³ Nu avlägsnad. 1893 täckte man altarets framsida med tjock puts,⁷⁴ vilken knackades bort 1957 (konserveringsrapport i ATA, kopia i GF).

Krucifix på altarbordet. Kristusbilden gulvit karnation, brunt hår och skägg, ljusröd törnekrona och förgyllt ländkläde. Kors av brunbetsad furu, med förgyllt inskriftstavla med ristat "INRI". Höjd 75 cm, corpus höjd 35 cm. Anskaffat 1944.

Altaruppsats av skulpterad, målad och förgylld sandsten (fig. 101). I mittfältet en oljemålning framställande en nattvardsscen. Inramningen utgörs av en profilerad och förgylld ram, upptill bågformad, med snidade, skulpterade och målade frukter i svicklarna. Mittfältet omges av dubbla kolonnetter i plattskärning, med blomstersmyckade kapitäl. Utanför dessa, som profilörer, två fristående skulpterade figurer: Mose, med håret som två små uppskjutande horn, bärande lagens tavlor, med budorden nummerade I–III resp. IV–X, och Aron, i översteprästerlig skrud. Över mittfältet ett rektangulärt fält med skulpterad snäcka, omgiven av ovala listomgivna fält med initialer. I det norra fältet N.

O. (= Nils Olofsson; se not 71) / S. C. A. / M. C. D., i det södra monogrammet, I. A. S. B. (= Jacob Andersson Blass). Däröver inom förgylld ram, flankerad av skulpterade kerubansikten, en figurmålning visande tre personer med stavar, i bakgrunden landskap, till höger byggnader. Scenen visar sannolikt Kristus och de båda lärjungarna på vandringsringen till Emmaus (Luk. 24: 13–31). Däröver ljusblått fält med målad krona och årtalet 1669 i rött och guld, begränsat av snidad och förgylld ram och krönt av profilerade lister och voluter. Understyckets fyra ovala listomgivna fält har initialer och bomärken från respektive gård. Från vänster: 1. P. R. S. (= Per Rasmusson) och Kattlunds bomärke. – 2. B. P. S. (= Bärthel Pedherson) och Sandes bomärke. – 3. H. O. S. (= Hillebrandt Olofsson) och Kauparve bomärke. – 4. I. H. S. (= Jöran Hillebrandtsson) och Frigsarve bomärke. – Altaruppsatsen är målad i färgerna guld, svart, vitt, blått, grönt, gult, brunt och rött. Mått: höjd ca 325 cm, bredd ca 240 cm. Enligt Tofftenius den yngre tillkom altartavlan genom "Jacob Hansson Tofftenius ... pådrifft och bijsstånd", alltså efter 1653.⁷⁵ Utvändigt finns på östra sidan av långhuset en sten alldeles ovanför sockeln med ett ristat bomärke för stenhuggaren Hans Schotte och årtalet 1658, vilket kan syfta på altaruppsatsens tillkomst (se ovan Ristningar). Målningen av altaruppsatsen utfördes 1669 av Blass.⁷⁶ 1956–1957 rengjordes altartavlan, oljades och mattfernisades (konserveringsrapport i ATA, kopia i GF).

Kyrkans medeltida altarprydnad placerades efter den nya altaruppsatsens tillkomst på en av korets väggar. 1707

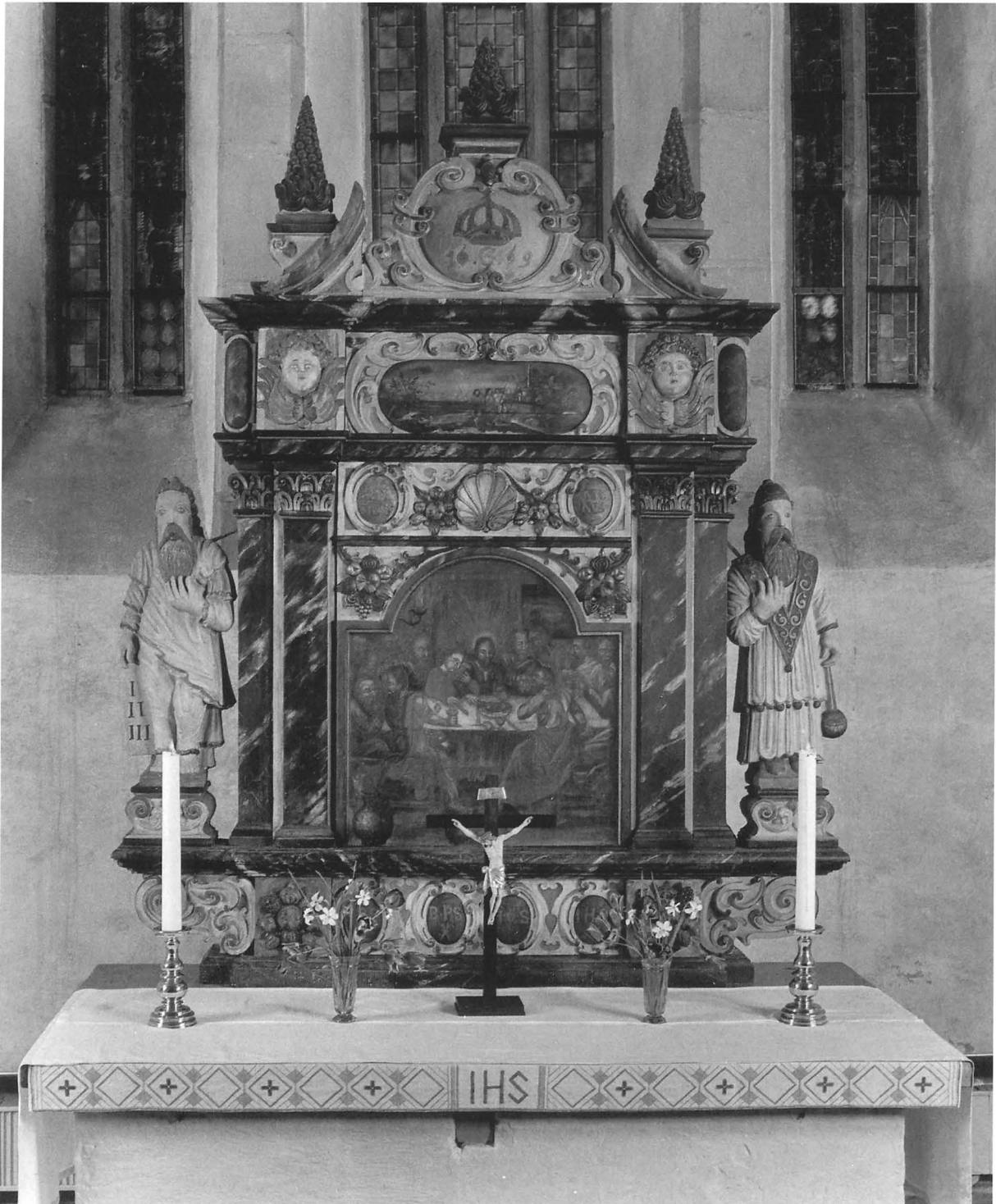


Fig. 101. Altaruppsats av sandsten, sannolikt utförd 1658, målad 1669. Foto 1997.

Reredos of sandstone, probably from 1658, painted in 1669.

stod den i korbänken men flyttades undan samma år och har inte bevarats.⁷⁷ Möjligen har krönlisten bevarats som en del av en knäfallspall (se nedan Möbler: pallar 1). Vid 1861 års biskopsvisitation fanns ”2 Gipsbilder (ett läsande och ett skrivande barn)” på altaret, vilka enligt 1860 års inventarium var ”en skänk af framlidne Prosten L Ekman till Kyrkan”. Till detta anmärktes: ”Torde hafva lämpligare plats i skolsalen.” Ej nämnda i senare inventarier.

Skivor till medeltida sidoaltaren: 1. Av röd kalksten med fem ristade kors, 1638 använd som gravsten över en präst (se Gravstenar 16). – 2. (?) Av rödaktig kalksten, kälad utmed den ena långsidan och åtminstone den ena kortsidan. Längd 140 cm, bredd 86 cm. Vittrad, tre hörn avslagna. Lutad mot kyrkogårdens västra mur, i höjd med tornet. – 3. Vid den arkeologiska undersökningen 1956 noterades: ”I långhusets SV hörn låg i lagret av fyllnadsjord en del av en medeltida altarskiva med hålkälsprofilerad kant” (rapport i ATA, kopia i GF). Ej återfunnen.

Enligt 1757 års inventarium fanns ”2:ne stycken gamla öfwerdragna Pallar wid Altaret”. 1825–1826 noteras i räkenskaper ”Altar Stolens målning”. En ”Skrift-Stol med dynor wid Altaret” finns upptagen i 1860 års inventarium. Vid snabbinventeringen 1923 omnämns den som en brunmålad pall med enkla utsågningar, höjd 134 cm, och förvaras i sakristian. Den finns upptagen i 1947 års inventarium men verkar sedan dess ha förkommit.

Altaret i ringkammarens kapell utgörs av ett enkelt bord av ek med utskjutande skiva av limmad ekstav på fyra åttkantiga ben, förenade av slåar. På den västra slån inskuret ringkors. Höjd 90 cm, skivans längd 125 cm, bredd 60 cm. Tillverkat 1989 av Gotlandsbyggen, Hemse. – På altaret ett kors av glas, inköpt 1989. Höjd 25 cm.

Altarskrank

Altarskrank av furu, rakt, bestående av skärm och knäfall (fig. 59). Skärmen har profilerad överliggare och är indelad i sex fält med kontursågade och profilerade dockor. Mittpartiet består av en igensatt dubbeldörr. På knäfallet ligger en dyna klädd med röd sammet. Skranket, som är kortare än korets bredd, har följande mått: längd 527 cm, höjd 85 cm, knäfallets djup 35 cm, den igensatta dubbeldörrens längd 220 cm. Målat i grönt, blått och caput mortuum samt mattfermassat. Ritat av Eiler Græbe 1957, ursprungligen med öppning i mitten, möjligt att stänga med dubbeldörrar.

Skranket ersatte ett bågformat skrank från 1878, med svarvade dockor, vilket löpte från norra till södra kormuren och var försett med dörrar omfattande tre dockor ca en meter från murarna. Vid norra och södra kormuren finns rester av ett äldre skrank, troligen från slutet av 1600-talet. Av 1830 års inventarium framgår att detta skrank varit rakt.

Korskrank

Ända till 1839 torde kyrkan ha haft kvar ett korskrank.⁷⁸ Spår av röd färg, från detta skrank, finns kvar i triumfbågen. Korskranket omtalas i 1830 års inventarium som ”Ett vackert högt Staket af träd, måladt, skiljer Choret från sjelfva Församlingen efven från de öfrige Bänkraderne: det är försett med 2ne stora dörrar. Ofvanpå mitt för Församlingen är konung Carl XIV:s bröstbild af gips.” Vid 1956–1957 års restaurering tillvaratogs några bräder med målade frukt-motiv, som sekundärt använts vid lagning av långhusets trägolv, men som ursprungligen kan ha ingått i korskranket (se nedan Trävirke 4–7). Vid Säves besök 1850 fanns oljemålningar visande kyrkan och prästgården fastspikade under läktaren, vilka tidigare hade suttit på korskranket. De torde ha tillkommit efter 1764, är nu förkomna och endast kända genom Säves skisser (fig. 7).⁷⁹

Medeltida träskulptur

Triumfkrucifix med corpus av snidad, målad och förgylld ek på kors av furu (fig. 102). Kristus har kort helskägg, hår som faller ned på axlarna samt lutar huvudet något mot höger axel. Huvudet är krönt med en öppen krona. Ögonen är halvslutna men var enligt iakttagelser vid restaureringen 1956–1957 ursprungligen öppna. Fötterna är lagda över varandra och med en spik fästa på en sned fotbräda. Ländklädet är uppdraget i en knut över högra höften och vikt över den övre kanten, så att den fodrade undersidan av tyget är synlig. Ovanför Kristusbildens huvud finns en sned titulus med texten ”INRI”. Korsstam i ett stycke med påsatta armar; i korsmitten fyra dymlingar för fästande av corpus. Korsarmarna avslutas av rektangulära plattor med målade evangelistsymboler, fästa med vardera två järnbeslag. Kors, ändplattor och sneda bräden kantas av en enkel list med ovala urtagningar för ädelstensimitationer. Färger: karnation gulrosa, ländkläde vitt, mönstrat med guld samt försett med rött foder, bådadera guldkantade, hår och skägg brunsvarta, krona förgylld, med ovala urtagningar i flera färger för ädelstensimitationer, korsstam mörkbrun med gul vegetativ slinga, evangelistsymbolerna i flera färger. Höjd ca 4 m, corpus' höjd drygt 2 m, dess avstånd mellan fingerspetsarna enligt Säve 2,16 m.

Vid biskop Anjous visitation 1861 låg korset i ringkammaren men ”förtjante uppställas eller hängas på en lämpligare plats, hvarom tillsades”. 1864 fanns det kvar i ringkammaren men stod 1869 och 1882 bakom högaltaret.⁸⁰

Fig. 102. Triumfkrucifix, mitten av 1200-talet. Korssets ändplattor och krucifixets bemålning ej ursprungliga. Foto 1997.

Rood, mid 13th century. End-plates and painting not original.





Fig. 103. Ursprunglig ändplatta till triumfkrucifixet med evangelisten Lukas symbol. Funnen 1956, nu i GF. Foto R. Hejdström 1999. GF.

Original rood end-plate, with the symbol of St Luke.

1893 kompletterades korset med nya ändplattor, corpus målades av Johan Gardelin i gul färgton, ländklädet i rött och vitt och korset i grönt med mönster i guld, samt hängdes upp på långhusets norra mur. Korset hänger sedan 1946 i tre kedjor i triumfbågen, där två kraftiga hakar fanns kvar sedan en äldre upphängning.⁸¹ Vid 1956–1957 års restaurering sattes också en trabes upp i bågen. Krucifixet tvättades, oljades och mattfernissades, och corpus målades i en varmare karnation. Samtidigt konstaterades att mycket litet av den medeltida polykromin återstod (konserveringsrapport i ATA, kopia i GF). Vid en konservering 1975 iaktogs spår av medeltida polykromi främst i ansiktet och på ländklädnaden (konserveringsrapport i ATA, kopia i GF).

Korset är av romansk typ, där de sneda inskrifts- och fotbräderna är ett bysantinskt drag. Romanska stildrag är också kungakronan och de ursprungligen öppna ögonen, medan de halvslutna ögonen och de över varandra lagda föt-



Fig. 104. Tronande helgon, sannolikt S:t Olof. 1200-talet. Foto ATA. *Enthroned saint, probably St Olof. 13th century.*

terna utgör ett yngre stildrag. Ländklädet är utformat på samma vis som på ett krucifix i Kräklingbo. Grötlingbo-krucifixet torde i likhet med detta ha tillkommit under 1200-talet, kanske något före århundradets mitt. Det har tillskrivits en gotländsk verkstad, som tagit intryck av sachsisk konst.⁸²

Ursprunglig ändplatta av ek till triumfkrucifixet (fig. 103; jfr fig. 102), rektangulär med tapp, längs kanten list med ovala urtagningar med spår av röd färg och kredering. Spår av övrig bemålning i svart, rött och grönt. På plattans framsida bevingad ox med texten "S. LVCAS", på plattans baksida spår av röd färg på kredering. Höjd 63 cm, utan tapp 45 cm, bredd 41 cm, tjocklek 6,5 cm. Påträffad under



Fig. 106. Kristusbild från processionskrucifix. 1400-talet. Armarna sannolikt senare komplettering. Foto ATA.

Crucifix, 15th century. The arms probably not original.



Fig. 105. Stående manligt helgon. 1300-talet. Foto R. Hejdström 1999. GF.

Male saint. 14th century.

der att helgonet eventuellt har burit krona. Den fotsida livklädnaden hänger löst över kroppen och manteln hålls uppe av vänstra handen, som dessutom håller en bok. Underliggaren drar med höger hand sitt svärd till hälften ur skidan, som hålls med vänster hand. Helgonets mantel bär

torngolvet vid restaureringen 1957 och deponerad i Gotlands Fornsal (inv.nr Dep. C 10.093:4).

Tronande helgon, svårt skadad skulptur av ek (fig. 104). Helgonet, vars huvud och högra arm saknas, sitter i en tronstol, där sidostyckena numera saknas. Dräkten utgörs av över- och underklädnad, sammanhållen av ett brett bälte med spänne samt däröver mantel. Vänster hands pek- och långfinger håller remmen till manteln mot bröstet och mantelns nedre delar är lagda över knäna. Fötterna vilar på en underliggare i form av en hopkrupen figur, liggande på sidan och med överkroppen vilande på underarmarna. Huvud, underben och fötter saknas. Skulpturens baksida urholkad. Höjd 105 cm, bredd 39 cm.

Helgonbilden, som stilmässigt kan dateras till 1200-talets mitt, framställer S:t Olof. På höger knä finns en rest av skaftet till den yxa, som han hållit i handen. Skulpturen finns sedan 1909 i Gotlands Fornsal (inv.nr Dep. C 119).⁸³

Stående manligt helgon på underliggare. Bilden, som är skuren i ek, är delvis skadad och helgonets högra arm saknas helt (fig. 105). Fyrkantigt ansikte med nedhängande mustascher samt skägg. En tunn avfasning på hjässan anty-



Fig. 107. Kollektskopa med helgonskulptur. Teckning av P. A. Säve vid mitten av 1800-talet. UUB.

Drawing of collection tray with sculptured saint.

spår av röd färg med svart mönster, livklädnaden av blå färg. På läpparna röda färgspår. Bilden är på baksidan urholkad, med borrhål i hjässan och fyrkantig urtagning i huvudet. Total höjd 145 cm, helgonfigurens höjd 129 cm, bredd 34 cm. Sedan 1909 i Gotlands Fornsal (inv.nr Dep. C 118).

Helgonbilden har stilmässigt sammanställts med de tidiga stensulpturer av "Egypticusskolan", som av Roosval tillskrivits anonymmästaren "Fabulator". En jämförelse med triumfkrucifixet i Linköpings domkyrka ses likaså som en motivering för en datering till omkring 1330. Helgonet, som saknar särskiljande attribut, har föreslagits vara evangelisten Lukas med tanke på att denne var kyrkans

skyddshelgon.⁸⁴ Det finns dock inget som kan styrka en sådan tolkning. En allmän tolkning av skulpturen som en apostel, vilket ligger närmast till hands, bortfaller om det rör sig om ett krönt helgon.

Kristusbild av björk (fig. 106) till nu förlorat processionskrucifix. Huvudet, som bär en vriden törnekrans, lutar svagt åt höger sida. Det breda ansiktet har tveklutvet skägg, djupt liggande ögon och djupa veck vid näsrot och mungipor. De raka armarna med stora händer och utåtriktade fingrar tycks vara en senare ersättning för de ursprungliga armarna. Fötterna är lagda över varandra och fästa med en spik. Sidosår saknas. Ländklädet är uppdraget i en knut över vänster höft. Höjd 59 cm, bredd 57 cm. 1994 fäst på



Fig. 108. Bevarad manlig helgonbild från kollektskopan i fig. 107. 1300-talet. Foto ATA.

Male saint, surviving from the alms box in Fig. 107. 14th century.

Fig. 109. Predikstol med korg från 1548, ursprungligen tillhörig S:ta Maria kyrka i Visby. Ljudtaket från 1600-talets slut. Foto 1997.

Pulpit from 1548, originally in St Mary's, Visby. Sounding board from the end of 17th century.



nygjort kors. Sedan 1909 deponerat i Gotlands Fornsal (inv.nr Dep. C 120). Från 1400-talet.⁸⁵

Träskulptur av ek (fig. 108), manligt helgon. Höger arm och sida saknas. Slät ryggsida. Barhuvad, med vänstra handen hållande om en flik av manteln. Obetydliga färgspår. Höjd 18,5 cm. – Funnen av Evald Gustafsson 1956 under korets golv (restaureringsrapport i ATA, kopia i GF). 1300-tal. Torde ha tillhört en kollektskopa. Säve avbildar vid mitten av 1800-talet en kollektskopa med helgonfigur (fig. 107), sannolikt denna. Sedan 1957 i SHM (inv.nr 25740:1).⁸⁶

Predikstol

Predikstol (fig. 109–113) av snidad och målad ek, bestående av polygonal korg från 1548 och ljudtak från 1600-talets

slut. Uppgång genom triumfbågsmuren. Korgen vilar på två bjälkar insatta i långhusets östra mur, söder om triumfbågen, och avslutas nedåt av ett åttkantigt underrede med vulst och ändkula. Korgen har profilerad överliggare och begränsas nedåt av en list. Den är indelad i sex fält, inramade av tunna lister. I ett av dessa vapensköldar, i de övriga porträtt i låg relief i två register, de övre inom runda ramar, utom i nr 4, de undre under bågar. Fälten återger med början från vänster: 1. I vänster profil (fig. 110) nederst man med svart spetsigt skägg och brun baret, enligt tradition (dokumenterad 1699) Karl V, tysk-romersk kejsare 1519–1556, däröver i mindre format man med hjälm och mustasch. Fältets bredd 59 cm. – 2. I vänster profil i båda registren man med hjälm och mustasch, i det övre i mindre format, i det undre enligt tradition (dokumenterad 1699)



Fig. 110. Detalj av predikstolskorgen. Relieferna föreställer enligt traditionen den tysk-romerske kejsaren Karl V och hans bror kung Ferdinand. Foto 1997.

Detail of the pulpit box. According to tradition the reliefs depict the German-Roman Emperor Charles V and his brother King Ferdinand.

Fig. 111. Detalj av predikstolskorgen. Danska riksvapnet samt den danske ståthållarens och hans hustrus vapensköldar och namn. Foto 1997.

Detail of the pulpit. The Danish national coat of arms, and the arms and names of the Danish governor and his wife.



Fig. 112. Detalj av predikstolskorgen. Nedtill porträtt av Luther och Melanchthon. Foto G. Ström 1999. GF.

Detail of the pulpit box with portraits of Luther and Melanchthon.



Karl V:s broder kung Ferdinand, kejsare 1556–1564. Fältets bredd 65 cm. – 3. Danska riksvapnet (fig. 111), därunder i svicklarna mindre vapensköldar för ätterna Hardenberg och Rosenkrantz. Under den list, som inramar fältet, text i utskurna och förgyllda bokstäver: E. HARDENBARCH. K. ROSENKRANS. 1548. Fältets bredd 73 cm. – 4. I vänster profil, överst man med svart hår, därunder man med brun hjälm, mellan dem utskuret och förgyllt årtal 1548. Fältets bredd 45 cm. – 5. Fält (fig. 112) där list på vänstra sidan saknas; de övre och undre listernas vänstra avslutning snett avskurna. I undre registret, under bågar med texten PHILIPPVS MELANCHTHON respektive MARTINVS LVTHER i utskurna och förgyllda bokstäver, de båda reformatorerna i profil, vända mot varandra. Melanchthon barhuvad, Luther i röd doktorsmössa. Däröver man med hjälm och mustasch, i höger profil. Fältets bredd 78 cm. – 6. Fält (fig. 113), på insidan fäst vid föregående fält med kraftiga järmbeslag, utan överliggare och övre och undre lister, begränsat på sidorna av två sinsemellan olika lister. I det övre registret man i vänster profil med mustasch och röd mössa, i mindre format, i det undre man i höger profil med mustasch och svart mössa. Fältets bredd 53 cm. – Mått: Total höjd 210 cm. Korgens barriär höjd 125 cm, fältet med riksvapnet utan ram höjd 85 cm, bredd 60 cm. Färger: svart, vitt, rött, blått, grönt och guld.

Det platta polygonala ljudtaket är åttkantigt. Det har gesims med äggstav, tandskuren list samt fält med bandflätor i plattsneideri. Kronliknande överbyggnad, bestående av kontursågade voluter av furu, uppbärande en pinakel. Utmed taklisten kontursågade gavelstycken, krönta av pinakler. På undersidan rosett i plattskärning, med blad i vitt, rött, grönt och brunt. Under ljudtaket en brunmålad druvklase.

Predikstolskorgen tillhörde tidigare Visby S:ta Maria, där den torde ha varit placerad på södra sidan i långhuset (SvK Go XI:2, s. 36, 37). Korgen bör då ha vilat på ben eller ett underrede av trä eller möjligen varit placerad på ett tidigare sidoaltare. Predikstolen såldes 1699 till Grötlingbo, där korgen placerades i långhusets sydöstra hörn under ett befintligt ljudtak från 1600-talets slut. 1699 ”d. 5 Apr. blef en ny Trapp och portale förfärdigat för Grötlingbo prädikstol af båtsm: O Skräddare”. Ingången var där fält nr 6 nu är placerat. Kyrkoherde Toftenius berättar: ”1704 d 4 Jun: som war Pinges affton blef Grötlingbo prädikstol ophögd I Svensk aln, samt dess himmel; då ock den förre trapp och portal (de quibus Supra p 24 1699) som stod något indispost, neml. wid södre väggen tätt wid Roes bänk, så at man skulle gå kring om prädikstolen, innan man kom opp i honom, borttogs, och istället togs et wackert trapphol genom muren enda in i prädikstolen, och trappe-portalet sattes där utanföre, hwilket alt giordes på 6 dagar af Stenhuggaren Hans Hermansson Norqwje i Grötlingbo ...” ”Portalet”



Fig. 113. Detalj av predikstolskorgen. Porträtt av okända män. Foto G. Ström 1999. GF.

Detail of the pulpit box. Unidentified men.

avlägsnades sannolikt 1893 (jfr fig. 64). Ljudtak och predikstol målades 1707. Härvid skänkte länsmannen Christen Winther guld till predikstolskorgens förgyllning, varvid denna blev ”med mycket ymnigare förgyllning zijrad, än tilförne”.⁸⁷ Predikstol och ljudtak målades 1893 i ekådring av Johan Gardelin. 1956–1957 avlägsnades påmålningen av Erik Olsson, Sanda, och predikstolsbarriärens insida mattfernissades (konserveringsrapport i ATA, kopia i GF).

Redan 1587 hade Grötlingbo kyrka anskaffat en predikstol med enkel, polygonal korg. När den nuvarande predikstolen inköptes 1699 övertogs den äldre av Fide kyrka tillsammans med ljudtaket till predikstolen från S:ta Maria.

Med tiggardordarna uppträdde predikstolar i långhusen, till en början flyttbara, där predikanten omgavs av tre skärmar ställda i vinkel mot varandra. Mot slutet av medeltiden

blev sådana predikstolar permanenta, fick polygonal form och placerades i regel på södra sidan i långhuset.⁸⁸ Korgen till den från S:ta Maria övertagna predikstolen torde ursprungligen ha varit femsidig. Fält 1–4 har sannolikt kvar sin ursprungliga placering. Övre och nedre listen på fält 5 är snett avskurna, och list på västra sidan saknas. Detta tyder på att placeringen här inte är ursprunglig. Fältet torde från början ha stått parallellt med fält 1. Fält 6 är sekundärt placerat. Det saknar kantlist, så när som på två sekundärt insatta delar av olika lister. Fältet kan ursprungligen ha suttit till vänster om fält nr 1.

Den nedre figuren i fält nr 1, som bär bär kejsarlig baret och pälsbrämad mantel, har många drag, som vågigt hår, spetsigt mörkt helskägg och rak näsa, gemensamma med samtida bilder av den medeltidens Karl V, t.ex. på ett träsnitt av Christoph Amberger 1532. Figuren nederst i fält nr 2 har näsa, underläpp och haka, som erinrar om kungen, sedermera kejsaren Ferdinand på bl.a. ett träsnitt av Bartel Beham 1531. Traditionen om personernas identitet tycks alltså stämma och de båda kejsarna avbildas således efter varandra i kronologisk ordning.⁸⁹ Vapensköldarna i predik-

Fig. 114. Timglas från mitten av 1700-talet. Foto 1997.
Hour-glass, mid 18th century.



stolens fält nr 3 syftar på Eiler Hardenberg, länsman på Visborgs slott 1544–1551, och hans hustru Katarina Rosenkrantz. Sköldarna markerar att predikstolen anskaffades under deras tid.

Figurreliefer förekommer på danska kyrkoinventarier från 1500-talet, som tillskrivits nordtyska träsnidare.⁹⁰ Samma ursprung har sannolikt den från S:ta Maria inköpta predikstolen i Grötlingbo. Relieferna är unika genom att de inte återger kristna motiv. Kombinationen av en tysk-romersk kejsare och det danska riksvapnet torde bero på tidens politiska förhållande. 1544 hade den danske kungen Christian III ingått en freds- och vänskapspakt med kejsar Karl V i syfte att hålla Danmark utanför det stundande tyska inbördeskriget 1546–1547, det s.k. schmalkaldiska kriget. Porträtten på predikstolskorgen är då en påminnelse om det goda förhållandet mellan den tysk-romerske kejsaren och det danska väldet, och kanske också en fingervisning till dem, som önskade en politisk återförening med Sverige.

I kapellet i ringkammaren används en ambon av ek med tre åttkantiga ben. Höjd 120 cm. Det övre partiet, höjd 30

Fig. 115. Dörr till prästhustruns bänk, med låsanordning. Målning från 1746, sannolikt av J. H. Dreutz.

The vicar's wife's pew door with lock. Painted in 1746, probably by J. H. Dreutz.





Fig. 116–117. Bänkdörrar med målade porträtt av kronolänsman Adam Winther och hans hustru Elisabeth Vickman, 1746. Troligen av J. H. Dreutz. Foto 1997.

Pew doors with painted portraits of a husband and wife, 1746, probably by J. H. Dreutz.

cm, kan lyftas av och ambonens undre del användas som ställ för ett dopfat. Tillverkad 1989 av Gotlandsbyggen, Hemse.

Timglas

Timglas (fig. 114) för fyra glas i ram av bronserad och rödmålad furu, fäst på ståndare i form av en rödmålad järnten med profilerad och bronserad övre avslutning, fastsatt på predikstolsbarriärens norra del. Höjd 33 cm, järntenens höjd 52 cm. Timglaset uppges redan 1798 vara trasigt. Det lagades senast 1972.⁹¹

1757 års inventarium upptar "Et Nytt Timeglas på Predikstolen, af Länsman Adam Winter föräradt istället för thet gamla ofärdiga, hwilcket han bortsändt till at låta reparera, men blifwit såsom aldeles odugeligt casset." Det äldre timglaset var enligt 1594 års inventarium en gåva av fadern Christian Winther år 1688.⁹²

Bänkinredning

Bänkinredningen av furu är sluten och indelad i fyra kvarter, samtliga omfattande 13 bänkar. Två bänkar vid varje

pelare har endast en sittplats. Bänkkvarteren har profilerad överliggare, målad i brunsvart. Bänkkvarterens främre och bakre skärmar är indelade i vardera två rektangulära speglar, odekorerade i det nordligaste kvarteret, i de övriga målade med akantusslingor i svart och rött på gul botten. Bänkluckorna, i de båda nordliga kvarteren placerade på sydsidan, i de båda sydliga på nordsidan, är med nedan nämnda undantag prydda med en målad blomranka med röda blommor och gröna blad. Främsta bänken i det norra kvarteret vid mittgången (fig. 115) är låsbar. Den främsta bänken i de båda sydliga bänkkvarteren har luckor dekorerad med ett träd i ett landskap. På det näst sydligaste kvarterets tredje lucka (fig. 116) återges en man en face, enligt traditionen kronolänsmannen Adam Christiansson Winther. På det nordligaste kvarterets tredje lucka (fig. 117) avbildas en kvinna en face, enligt traditionen Winthers maka Elisabeth Isacksdotter Vickman. På det näst nordligaste kvarterets främsta lucka återges en blomsteruppsättning i brun kruka på ett rött bord. Skärmarna på bänkkvarterens långsidor är indelade i rektangulära speglar. Dessa skärmar och allt ramverk målat i snedställd marmorering av blå-



Fig. 118. Korbänk vid korets norra vägg, troligen från 1600-talet. Målad 1746, sannolikt av J. H. Dreutz. Foto 1997.

Pew on the north side of the chancel, probably 17th century. Painted in 1746, probably by J. H. Dreutz.

svart, rödbrunt och gråvitt, bänkarnas inre i grått. Mått: höjd 104 cm, de båda mellersta kvarterens bredd 209 cm, de båda ytterstas 193 cm.

Vid en prostvisitation 1705 beslöts att ”nya stolar eller bänkiar” skulle göras i kyrkan. ”1708 d. 3 Maji ankom Snidkaren M:r Olof Wiberg” för att ”förfärdiga nya Bänker utj Grötlingbo Kyrkia”. Troligen gällde detta en komplettering av de slutna bänkkvarteren, som torde ha varit från 1600-talet. Enligt årtalet på korbänken målades bänkarna 1746, ett arbete som tillskrivits grötlingbosonen Johan Hindrich Dreutz.⁹³ Den låsbara bänken på norra sidan var enligt 1757 års bänklängd ”Presthustruns”; den på sydsi-

Fig. 119. Detalj av korbänken i fig. 118. Foto 1997.

Detail of the pew in Fig. 118.



dan var fribänk. Lås till den senare insattes enligt räkenskaper 1836–37. Enligt 1757 års bänklängd var antalet bänkar i det nordligaste kvarteret 20, i de båda mellersta 16, och i det sydligaste 17. Två bänkar i vart och ett av de tre sydliga bänkkvarteren var placerade väster om gången norrut från sydportalen. Vid 1861 års visitation konstaterade biskop Anjou, att ”ordentlig bänkindelning fanns upprättad”. Före 1957 fanns i bänkarna lösa knäfallsbräden. 1893 målades bänkarna i ekådring av Johan Gardelin. Övermålningen avlägsnades 1956–1957, i samband med att bänkarnas ryggstöd och sitsar gjordes bekvämare (konserveringsrapport i ATA, kopia i GF).

1705 ”blef af båtsmannen O. Skräddare förfärdigad en Prästestol med rutegalar, som står frammanför Qwinnestolarna; i hwilken stol Pastores loci effter hwarandra, samt visitatores wid visitationerna kunna hafwa sit säte”. I ett tillägg några år senare noteras: ”Thenne är nu bortte, och alt annorl. lagat.”

1707 fanns i korbänken ”någre gamle säten och ryggstöd etc.” Troligen var det fråga om rester av medeltida bänkar. De avlägsnades detta år, samtidigt med ”then gamle oan-senlige skriffstolen”.⁹⁴

Korbänk

Korbänk av furu vid korets norra mur (fig. 118–119), bestående av bänkskärm med två dörrar och två lösa bänkar. Den östliga dörren har lås och nyckel. Den östra kortsidans skärm är sekundärt sammansatt av olika äldre delar och har en lodrät skarv cirka 45 cm från muren. Långsidans skärm, som är rikt dekorerad, kantas av över- och understycken med profilerade listomgivna fält, åtskilda av knoppar i dia-

mantskärning. Överstykets fält har målad dekor, från väster: 1. Bladornament. – 2. Initialerna A. O. S. (= Anders Olofsson, 1685–1751) och Söderkvie bomärke. – 3. Initialerna C. P. S. (= Christen Pärsson, 1691–1773) och Frigsarve bomärke. – 4. Initialerna R. L. S. (= Rasmus Larsson, 1695–1774) och Skradarve bomärke. – 5. Årtal: "1746" (fig. 143). – 6. Bladornament. Mellan över- och understycket indelas skärmen av profilerade pilastrar i sex fält. Dessa speglar har bågformig övre avslutning, begränsade av snidade ramar, och är prydda med målade blomstermotiv. De båda yttersta fälten tillhör dörrarna och är smalare än de övriga. Den västra skärmen har överstycke och indelas av ramverk i två rektangulära speglar utan lister. Mått: höjd 125 cm, längd 500 cm, bredd 166 cm, dörrarnas höjd 102 cm, bredd 58 cm. Färger: svart, vitt, gult, blått, rött, grönt, brunt.

Korbänken torde ha tillverkats på 1600-talet. 1707 blev bänken "indragen", eftersom den "stod något långt ut på golfwet". Den målades 1746, med största säkerhet av Johan Hindrich Dreutz,⁹⁵ övermålades i ekådring 1893 av Johan Gardelin och renoverades 1956–1957 av Erik Olsson Sanda, då 1893 års övermålning avlägsnades och bänken flyttades något åt öster. En mindre bänk stod före 1893 vid korbänkens östra sida (t.h. i fig. 64).

Orgel

Orgeln (fig. 120) är byggd 1964 av John Grönvall, Lilla Edet. Den omfattar 15 stämmor, fördelade på två manualer om vardera sex stämmor samt en självständig pedal omfattande tre stämmor. Trakturen är mekanisk och fasaden utförd i oregon pine efter ritning av Bo Grönvall, bearbetad av Olle Karth. Subbas och rörflojt har övertagits från en äldre orgel. Orgelhuset är placerat i långhusets nordvästra hörn.⁹⁶

Den äldre orgeln omfattade sex stämmor och bihangspedal och var byggd 1893 av Åkerman & Lund med stum fasad ritad av Gustaf Pettersson.⁹⁷ Vid biskop von Schéeles visitation år 1895 påvisade denne, "hurusom kyrkans nya orgel kunde erhålla en vida lämpligare plats i skeppets nordöstra hörn än hvad den för närvarande i bågöppningen mellan skeppet och tornrummet innehade, samt hurusom, genom anordnandet af sådan förändrad plats för densamma, ett passande och vackert baptisterium kunde i tornrummet erhållas".^{97a} Orgeln flyttades vid restaureringen 1956–57 till nuvarande orgelns plats och det tidigare ekådrade orgelhuset ommålades i ljust grårosa (konserveringsrapport i ATA).

Nummertavlor

Nummertavlor, av furu: 1. Med brunbetsad ram och rakspetsigt överstycke (fig. 121), kantlist med krabbor och avslutat av krönprydnad. Nygotisk stil. Plats för fem psalmer.



Fig. 120. Orgel, byggd 1964 av J. Grönvall. Foto 1997.

Organ, built in 1964 by J. Grönvall.

Höjd 180 cm, största bredd 96 cm. Enligt räkenskaperna tillverkad 1893 av fanjunkare O. F. Söderström.⁹⁸ Vid nederkanten hänger en svart rektangulär tavla med plats för ytterligare två psalmer. Placerad på långhusets östmur, norr om triumfbågen. – 2. Med svart listram och plats för fem psalmer. Överstykke med snidad krona omgiven av kontursågade och bronserade ornament. Färger: svart, rött, blått, gult. Höjd 74 cm, bredd 44 cm. Nu i kapellet i ringkammaren. Vid snabbinventeringen 1923 fanns på undre ramen årtal 1776 och initialerna "N. M.", nu övermålade. Enligt anteckning i 1757 års inventarium skänkt 1776 av äldermannen Lars Nyman. Överstycket snidat efter förebild av nu försvunnen plakattavla (se nedan). Var vid 1830 års inventering uppsatt på korskranket, "midtför Qvinnobänkarna". – 3. Rektangulär tavla med plats för sju psalmer, upphängd i ett ställ av metallrör. Höjd 68 cm, bredd 54 cm. Modern. Vid predikstolen. – 4. Rektangulär tavla med plats för fem psalmer. Höjd 77 cm, bredd 57 cm. Anskaffad cirka 1940, då sakristian användes som gudstjänstrum vintertid.

Till nummertavlorna hör två svarta lådor utan lock, med handtag och fack för metallisffror.

"En ziffertavla med ziffror" nämns första gången i 1737



Fig. 121. Nummertavla, tillverkad 1893. Foto 1997.
Hymn board, made in 1893.

års inventarium. Snabbinventeringen 1923 nämner ytterligare en nummertavla, höjd 72 cm, bredd 59 cm. Ett äldre foto (fig. 130) visar att detta är en plakattavla, enligt räkenskaperna inköpt 1775 och målad 1780. Ej bevarad. Liknar en plakattavla i Gotlands Fornsal från okänd kyrka med målat årtal 1773.⁹⁹

Försvunnen läktaranordning

Före 1893 fanns en brädvägg i långhusets tornbåge och ovanför denna en grund läktare (fig. 64). Anordningen tillkom troligen 1708, samtidigt med bänkinredningen. På väggen, som torde ha varit av furu, var målat fyra stora träd. Läktaren bars av bjälkar, vilande på bågens anfangar. Den målade bröstningen var indelad i sju fält med "Sinnebilder och tänke-Språk", vilka enligt 1830 års inventering var: "1. Hör lifsens ord. Sinnebild härunder är en öppnad bibel. – 2. Offra Gudi et heligt offer. Sinnebild: et brinnande hjerta. – 3. Låt Trones lampa brinna. Sinnebild: en brinnande oljelampa. – 4. Låt dit hjerta vara brinnande i kärleken. Sinnebild: Et brinnande hjerta. – 5. Var trofast till döden. Sinnebild: 2ne mot hvarandra sträckta hopfästade Händer. – 6. Så

skall jag gifva dig Lifsens krona. Sinnebild: En krona. – 7. och förhjelpa Dig ifrån Verldene. Sinnebild: Ett bevingadt upflygande människohjerta."

Väggen och läktaren anses ha målats 1746 av J. H. Dreutz (not 93). Enligt räkenskaperna inköptes 1793–94 "9 st goda bräder till Skall-Chor eller läktare bak i Kyrkan". 1878 beslöts att nytt golv skulle läggas på läktaren och en ny trappa anbringas. 1891 fattades beslut om att anskaffa en orgel med läktare. Den gamla läktaren revs. Någon ny uppfördes inte utan den nya orgeln placerades på ett lågt podium på golvet.¹⁰⁰

Dopredskap

Dopfont av grå sandsten (fig. 122–128), bestående av cylindrisk cuppa med konisk undersida på fyrsidig fot. Cuppan försedd med uttömningshål. Utmed cuppans övre kant löper en repstav med inflätad diamantering. Nedanför denna figurreliefer: 1. Bebudelsen (fig. 123). Ängeln helt i profil vänd mot den frontalt stående Maria med händerna lyfta i orantställning. – 2. Marias och Elisabets möte (fig. 123). Båda kvinnorna profilställda och omfamnande varandra. – 3. Jesu födelse (fig. 124). Maria ligger i en säng med rikt snidade ben och en hög sängstolpe prydd med en snidad druvklase. Vid fotändan Josef sittande i en stol. Även Josef, som lutar huvudet i sin högra hand och vidrör Marias hand med sin vänstra, har gloria. I bakgrunden det lindade Jesusbarnet liggande på ett mönstrat hyende i krubban. Glorian är korsmärkt. Ovanför krubban huvudena av oxen och åsnan samt till vänster om scenen en ängel i halvfigur med rökelsekar, till höger en åttauddig stjärna. – 4. "Barnet badas." Mellan två glorieförsedda kvinnor i profil, sittande i elegant omerade stolar, är ett kalkliknande vattenkar placerat. I detta sitter en med korsgloria försedd vuxen Jesus, vars bara överkropp med utbredda armar är synlig ovanför kanten. – 5. Konungarnas tillbedjan (fig. 125). Heliga tre konungar vandrande i rad, i profil med kronor på huvudena och sina gåvor upplyfta i ansiktshöjd. Maria sitter frontalt i en stol med hörnstolpar. Jesusbarnet med korsmärkt gloria är placerat frontalt i Marias knä. Huvudet är vridet åt höger mot konungarna och den högra handen är lyft till välsignelse. I den vänstra handen en bok. På de bara fötterna är spikmärken markerade. Mellan Marias huvud och den främste konungen en åttauddig stjärna. – 6. Flykten till Egypten. Maria med barnet i sitt knä sittande frontalt på en häst i passgång, ledd av Josef och på väg mot en krenelerad port med öppen dörr. Josef bär ett spjut, lagt över vänster axel. – 7. Jesu dop (fig. 126). Den nakne Jesus står frontalt med raka armar och framåtvända handflator. På en sten på hans högra sida Johannes Döparen, som med sin högra hand gjut vatten över hans huvud. På motstående sida en gestalt som håller Jesu klädnad, ett stort veckat tygstycke. Ovanför



Fig. 122. Dopfont av sandsten, tillskriven Sigrafs verkstad. Sent 1100-tal eller omkring 1200. Foto 1997.

Sandstone baptismal font, attributed to the Sigraf workshop. Late 12th century or c. 1200.



Fig. 123. Bebådelsen och Marie besökelse. Detalj av dopfunten i fig. 122. Foto R. Hejdström 1978. GF.

The Annunciation and Visitation. Detail of the baptismal font in Fig. 122.

Fig. 124. Jesu födelse. Detalj av dopfunten i fig. 122. Foto 1997.
The Nativity. Detail of the baptismal font in Fig. 122.



Fig. 125. Konungarnas tillbedjan. Detalj av dopfunten i fig. 122. Foto R. Hejdström 1978. GF.

The Adoration of the Magi. Detail of the baptismal font in Fig. 122.



scenen den åttauddiga stjärnan. Både Johannes och den andra gestalten, sannolikt avsedd som en ängel, har glorio och Jesus korsgloria. Mellan denna scen och den första scenens bebådelseängel finns ett borrat hål i stenen, antagligen avsett som fäste för dopfontens lock.

Den firsidiga foten smalnar av uppåt, och övergår i en rund vulst. På de plana ytorna rank- och flätverksdekor. I hörnen sittande figurer, nu skadade genom vittring: 1. Maria med Jesusbarnet (fig. 127). Maria barhuvad, i hennes

knä Jesusbarnet med korsstav i högra handen och bok i den vänstra. – 2. Biskop (fig. 128), med bok i vänster hand och den högra lyft till välsignelse. – 3. Abrahams sköte (fig. 122). I Abrahams famn fem små huvuden. – 4. Aposteln Petrus (fig. 122), med två nycklar i handen.

Dopfontens mått: höjd 97 cm, cuppens höjd 57 cm, fotens 40 cm, cuppens diameter 89 cm.

Dopfonten är till sin stil romansk och anses vara ett av stensemästaren Sigravs förnämsta verk liksom de bevarade

Fig. 126. Jesu dop. Detalj av dopfunten i fig. 122. Foto R. Hejdström 1978. GF.

The Baptism of Christ. Detail of the baptismal font in Fig. 122.





Fig. 127–128. Detaljer av dopfontens fot. Jfr fig. 122. Till vänster Maria med Jesusbarnet, till höger biskop.
Foto J. Räisänen 1999. GF.

Details of the base of the baptismal font in Fig. 122. Left Virgin and Child, right, bishop.

fasadrelieferna (se ovan Reliefer). Båda har av stilmässiga skäl förts till den tidiga delen av hans verksamhet, som i sin helhet anses ha omfattat tiden ca 1190 till ca 1225.¹⁰¹ Sedan en ny font anskaffats 1716 grävdes cuppan ned under jordgolvet i ringkammaren, där den återfanns 1856. Att cuppan förvarats nedgrävd förklarar frånvaron av vittringsskador. Enligt en tradition skall foten, som bär tydliga spår av att ha förvarats utomhus, under tiden ha använts som underlag till en slipsten vid prästgården.¹⁰²

Vid 1956–1957 års restaurering placerades funten i tornbågen på en cirkelrund plint, ritad av Eiler Gräbe. Plinten avlägsnades sedermera, troligen 1989, då en glasad skärm uppsattes i tornbågen. Funten är nu placerad i långhuset, nedanför trappstegen i norra delen av triumfbågen.

Dopfont (fig. 129) av grå sandsten, snidad och skulpterad. Rund flack cuppa, på undersidan sirad med vågformigt band och druvklasar. Urnformat skaft med fyra ovala

speglar, samt rund fot med kvadratisk bottenplatta. – Färger: skälens insida och skaftet rött, cuppens brätte och snidade band grönt, skaftets speglar olivgrönt med svart ornering. – Mått: höjd 98 cm, cuppens yttre diameter 59 cm, inre 50 cm.

Dopfonten är tillverkad 1716. Den stod enligt 1830 års inventarium då vid korskranket, ”midtför den första af Qvinsbänkarne”. På interiörbilden i fig. 130, tagen före restaureringen 1893, återfinns funten i norra delen av triumfbågen. Nu placerad i långhusets nordöstra hörn.¹⁰³

Dopfat (fig. 131) av hamrad och punsad mässing. I botten ristad dekor, stiliserat åttauddigt ornament, på brättet ristat ”M. I. D.”, ”G. R. B. An(no) 1729”. Diameter 29,5 cm, höjd 9 cm. Sannolikt gåva av Maria Jacobsdotter Toffenia och Gertrud Bulmering.¹⁰⁴

En mässingskittel till den medeltida funten omnämns 1594 och 1680.

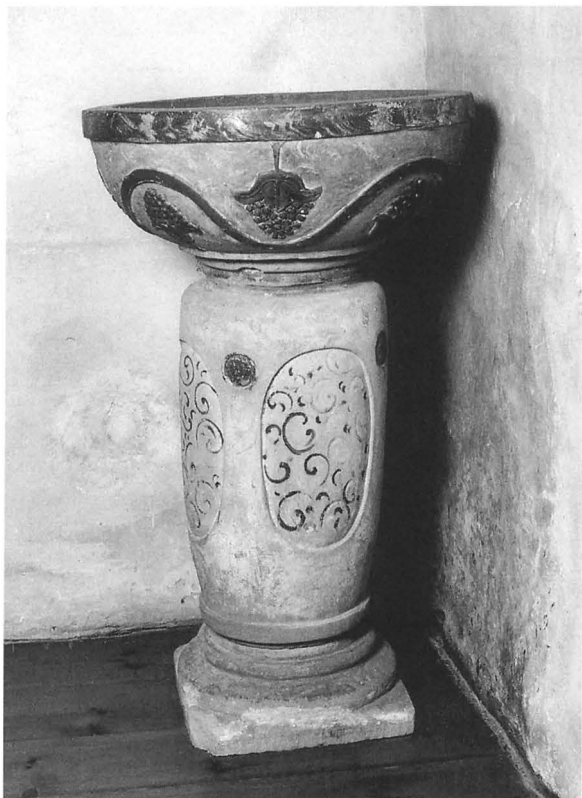


Fig. 129. Dopfont av sandsten, tillverkad 1716. Foto 1997.
Baptismal font, made in 1716.

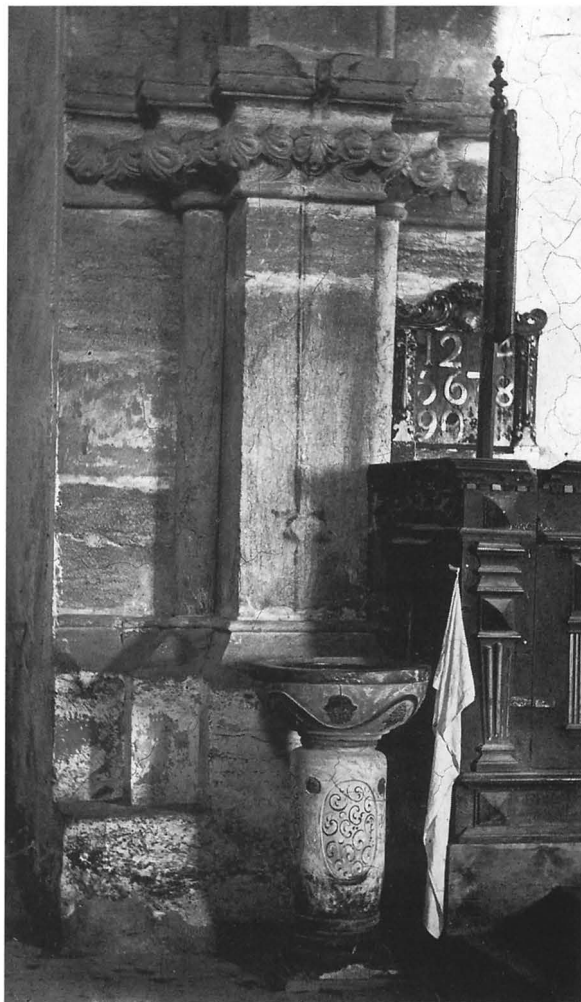


Fig. 130. Triumfbågens norra del med omgivande inredning före restaureringen 1893. I förgrunden dopfonten i fig. 129. Ovanför korbänken ses en till nummertavla omgjord plakattavla, inköpt 1775 och nu försvunnen. Foto C. F. Lindberg ca 1880. ATA.

North part of the triumphal arch. Photo before restoration in 1893 showing the baptismal font in Fig. 129 and now lost hymn board from 1775.

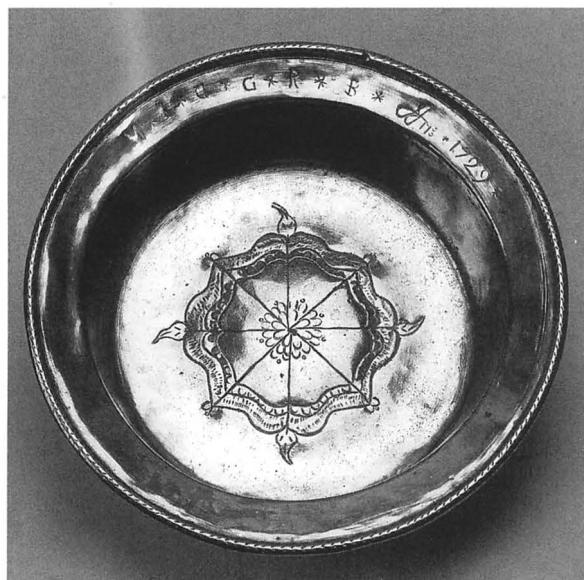


Fig. 131. Dopfat av mässing, skänkt 1729. Foto 1997.
Baptismal dish, donated in 1729.



Fig. 132. Kalk av silver, tillverkad vid mitten av 1700-talet. Återvänd medeltida nod. Foto 1997.

Silver chalice, mid 18th century, with medieval knot.

Fig. 133. Medeltida paten av förgyllt silver. Foto 1997.

Silver-gilt medieval paten.



Nattvardskärl

Kalk av silver (fig. 132), med cuppens inre och ett centimeterbrett band längs ytterkanten förgyllda. Noden förgylld, med fem rombiska uddar utan dekor. På foten fastnitat krucifix. På fotens insida stämplad "W BF" (= Visby, Bernt Falkengren, mästare 1739, d 1785).¹⁰⁵ Inga övriga stämpelar. Höjd 23 cm.

Kalken omtalas i 1757 års inventarium som ny. Noden torde dock vara överförd från en medeltida kalk. På foten till denna ej bevarade kalk fanns en donatorsinskriftion.¹⁰⁶

Paten av förgyllt silver (fig. 133), på brättet likarmat kors med mot ändarna bredare armar inom cirkel. Stämpelar saknas. Diameter 11,5 cm. Patenen kallas i 1757 års inventarium gammal. Sannolikt senmedeltida.

Silversked med stort ovalt skedblad och platt skaft. På skaftets undersida inristat D P S och B O D samt årtalet 1669. På ovasidan vid bladfästet stämplad BF (= Bernt Falkengren, mästare i Visby 1739, d 1785). Längd 18 cm, bladets längd 6,8 cm, bredd 5,2 cm.

Om skeden tillhört kyrkan redan 1669, har den sannolikt haft ett mindre skedblad och använts vid kommunionen för att ransonera vinet.¹⁰⁷ På 1700-talet har skeden givits ett större blad, så att den kunnat användas för att ta upp oblater ur oblatasken. Endast 1757 års inventarium nämner någon sked. Där upptages "En liten metallskied, som brukas wid disken" med senare tillägg "borta".

Oblataskar: 1. Av silver (fig. 134), invändigt förgylld,

Fig. 134. Oblatask av silver, tillverkad 1946 av A. Karlström. Foto 1997.

Communion wafer box of silver, made in 1946.

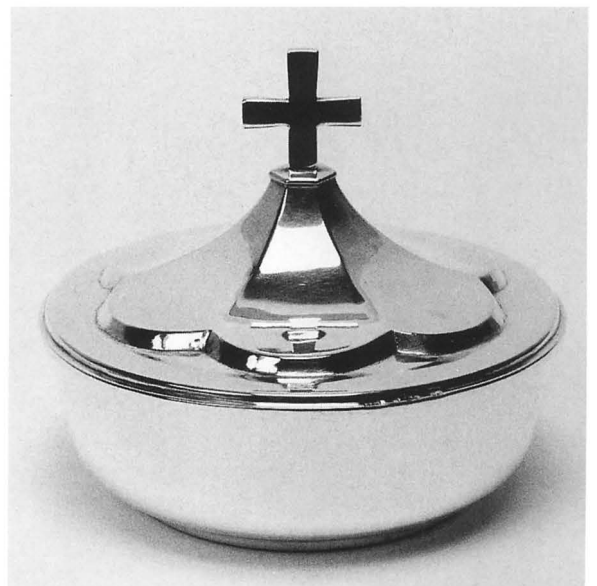




Fig. 135. Oblatask av silver, sannolikt 1600-talsarbete. Foto 1997.
Communion wafer box of silver, probably 17th century.



Fig. 136. Sockenbudstyg med kalk och paten av tenn, tillverkade av M. Leffler i Visby 1773. Foto 1997.

Viatikum vessels. The chalice and the paten, both of pewter, made in 1773 by M. Leffler, Visby.

rund, med löst lock krönt av ett stående kors. På undersidan stämplad A. KARLSTRÖM, LIBRARIA / AK, tre kronor samt U 8 (= 1946). Ristad text: "SKÄNKT AV ELISABET BOLIN, SIXARVE, TILL GRÖTLINGBO KYRKA 1946".¹⁰⁸ Diameter 11,5 cm, total höjd med lock 10 cm. – 2. Av tunn hamrad och punsad silverplåt (fig. 135), oval, med löstagbart lock, på locket sittande putto med druvklase i handen, omgiven av träd med frukter och blad, runt asken frukter, blommor och fåglar. Stämplor saknas. På undersidan ristad text: "Till minne av Prosten Oscar Jacobsson / skänkte hans barn denna oblatask till / Grötlingbo och Fide församlingar / 1950 20/11."¹⁰⁹ Längd 11 cm, bredd 9 cm, höjd 5 cm. Sannolikt 1600-talsarbete.

En oblatask av mässing, försilvrad, nämns första gången. 1737. Den upptages ännu i 1907 års inventarium, men är numera förkommen.

Vinkanna av silver, rund, med sexpassformad fot och festsittande lock, krönt av kors. Samma stämplor som oblatask nr 1. Ristad text runt foten: "SKÄNKT AV ELISABET BOLIN, SIXARVE, TILL GRÖTLINGBO KYRKA 1946".¹⁰⁸ Höjd 34 cm.

Glaskaraff, med klotformad propp som krönt med ett nu avslaget kors, med gravering, kalk under strålar, och oblaten över korslagt kors och ankare. Höjd 30,5 cm. Sannolikt en av de två "Comm. Flaskor", som enligt räkenskaperna inköptes 1850.

Sockenbudstyg (fig. 136) av tenn, bestående av kalk, paten och oblatask, samt flaska av bergkristall. Kalken har profilerat skaft och nod, höjd 12,5 cm, cuppens diameter 8 cm. Patenens diameter 8,5 cm. Enligt inventarieförteckningar blev sockenbudstyg "kiöpt 1773 af Tengjutaren Leffler" (Melchior Leffler, mästare i Visby 1745–1791/1840).¹¹⁰ Oblatasken, rund med platt löstagbart lock, är dock modern. I botten inristat "Libraria". Anskaffad 1950. På den likaså moderna vinflaskan en etikett med texten: "BERG- / KRISTALL / KOSTA". Höjd 10 cm, diameter 6 cm. Anskaffad 1945 tillsammans med ett fodral till sockentyget.

"En tin Kalck och diske" fanns 1594 och 1680 men noteras ej 1737. 1594 fanns också en tennflaska "på två kannor", omgjord efter 1737. Den första glasflaskan noteras 1737 och användes vid sockenbud. "1 ny glasflaska till Communion-win, at bruka på altaret" köptes 1771. "1 winkage" fanns 1861.

Ljusredskap

Ljuskrönor: 1. Av mässing med två kransar om åtta armar med vardera en ljushållare. Skaftet uppåt avslutat av en fågel. Kulan utan text. Höjd cirka 70 cm. Troligen den ljuskröna som enligt räkenskaperna anskaffades 1889. – 2. Av mässing med två kransar om sju armar med vardera en ljushållare. Skaft profilerat, avslutat uppåt av tre kransar med



Fig. 137. Ljuskrone av mässing, skänkt 1928 av C. Ekmans familj. Foto 1997.

Brass chandelier, donated in 1928.

stilisierade blommor. Kulan profilerad. Höjd cirka 120 cm. – 3. Av mässing med åtta armar om vardera två ljushållare. Skaft profilerat, överst avslutat av tre kransar med stiliserade blommor. Kulan profilerad. Höjd cirka 90 cm. – Dessa 3 ljuskronor torde vara de "ljuskronor (nytillkomna) af mässing" som nämns i 1895 års inventarium. Nr 2 och 3 torde ha anskaffats i samband med renoveringen 1893. – 4. Av mässing (fig. 137) med två kransar om vardera åtta armar, de nedre med tre, de övre med två ljushållare. Profilerat skaft med tre mindre kulor, som i likhet med den avslutande större kulan har vulst. På den större kulan graverad text: "Lars Ekman Kyrkoherde i Grötlingbo 1826–1858. Hans sonsons son hugfäste minnet 13/9 1928."¹¹¹ Höjd cirka 220 cm. – 5. Av mässing, med runt skaft och slät kula samt två kransar om nio armar med vardera en ljushållare, överst fem kransar med stiliserade stjärnor och rosor. Höjd cirka 70 cm. Anskaffad 1957. – 6. I kapellet i ringkammaren, cylinderformad ljuskrona av glas med stomme av svartlackerat järn, med åtta armar, fyra med ljushållare, fyra med glödlampor. Höjd cirka 70 cm. Anskaffad 1989.

En ljuskrona upptages i 1594 års inventarium. Den noteras 1680 med tillägget "odogl." Från 1737 till 1889 upptar inventarierna inga ljuskronor.

Lampetter: 1. 2 st för vardera ett ljus, med oval väggplåt av hamrad och punsad mässing med blomstermotiv. Höjd 20 cm, bredd 12 cm. 1900-tal. Flankerar sakristiefönstret. – 2. 1 st för två ljus, med rektangulär väggplåt med avfasade hörn, av hamrad och punsad mässing, höjd 50 cm, bredd 30 cm. Troligen 1930-tal. Gåva till prostparet Jacobsson från Grötlingbo församling vid prostens pensionering 1938. Gåva till kyrkan 1997 av sonsonen Per Jacobsson.¹¹² – 3. 2 st. för två ljus, av hamrad och svartlackerat smidesjärn. Höjd 15 cm, bredd 32 cm. Tillverkade och skänkta 1945 av i Grötlingbo internerade tyskar. – 4. 6 st. i form av ovala ringar av svartlackerad järnplåt, med hållare för tre lysrör. Höjd 37 cm, bredd 40 cm. Fyra i koret, två i ringkammaren. – 5. 2 st. som föregående men mindre, runda, för ett lysrör. Höjd 24 cm. I sakristian. – Vid snabbinventeringen 1923 noterades 2 st. ljusarmar av trä för vardera 2 ljus. Bredd 17,5 cm.

Ljusstakar: 1. 2 st. av mässing (fig. 138), runda med profilerat skaft, för ett ljus, avslutade av ljuspigg. Höjd 30 cm. Troligen de stakar av mässing som nämns redan 1594. – 2. 2 st. av porslin (fig. 139), vita och blå, med runt kannelerat skaft och rund fot på fyrkantig bottenplatta. Stämplad Rörstrand. Höjd 35 cm. 1849 upptas för första gången "4 Ljusstakar af glas", 1860 av "Glas och Porcellain". – 3. 2 st. av mässing för tre ljus, med rund fot. Höjd 36,5 cm. Cirka 1900. – 4. 2 st. av mässing för ett ljus, runda, med ljuspigg. Höjd 15 cm. 1900-tal. – 5. 2 st. av mässing för ett ljus, med runt skaft och profilerad fot. Höjd 11 cm. 1900-tal. – 6. 2 st. av tunn mässingsplåt, för ett ljus, med runt skaft och halvklotformad fot. Höjd 11 cm. – 7. 1 på predikstolen av mässing, med rund fot och droppfångare. Under foten ristad text: GRIESE, LÜBECK, HANDARBEIT. Höjd 16 cm. 1900-tal. – 8. 2 st. för ett ljus, med runt skaft och fot av vitt glaserat porslin med brun vulst och droppkant. Höjd 22 cm, fotens diameter 20 cm. Gåva 1927 av Arvid Mattsson, Kattlunds. – 9. Av mässing, sjuarmad, med runt profilerat skaft. På foten ristat: GÅVA AV SYFÖRENINGEN 1937. Höjd 66 cm, bredd 67 cm. – 10. 6 st. av svartlackerat järnsmide. Höjd 85 cm. Inköpta 1963. – 11. Av silver, fyrkantig, stämplad A E C, bock?, ring och årtalsbeteckning för 1947. Nära nedre kanten ristat: GÅVA TILL GRÖTLINGBO KYRKA AV CKF AVD 1971. Höjd 7,5 cm. Används vid dop i kapellet i ringkammaren. – 12. Av glas, kubformade, på altaret i ringkammaren. Höjd 5 cm. Anskaffade 1989. – 13. Ljusbärare (fig. 140) av svartlackerat smidesjärn, krönt av ett kors, med hållare för cirka 60 ljus. Höjd 190 cm. Tillverkad 1992 av Kurt Lundgren, Eke.¹¹³



Fig. 138. Ljusstakar av mässing, omtalade 1594. Foto G. Ström 1999. GF.

Brass candlesticks, mentioned in 1594.

1594 ägde kyrkan två tennljusstakar och två mässingsljusstakar. De förra saknades 1680.

Textilier

Altarbrun av vitt mönstrat linne, broderat med IHS i gult, blått och guldtråd samt blå kors och dekor i flera färger. På fodret broderat: "Gåva från Grötlingbo kyrkliga syförening 1960". Höjd 13 cm. Komponerat av Monica Bertilsson, Gotlands hemslojd.¹¹⁴

Antependier: 1. Av röd sammet (fig. 141) med applikationer, på mitten gult kors kantat med en smal guldgäl, på sidorna till höger ett lamm, till vänster bokstäverna "I. H. S." Höjd 90 cm, bredd 245 cm. Upptages 1913 som "nyttillkommet" (vis prot). Sannolikt utfört av Helena Anschutz, Visby.¹¹⁵ Avskrivet 1965, renoverat 1978. – 2. Av mörkgrönt ylle med broderier i vit tråd, latinskt kors omgivet av alfa och omega. Anskaffat från firma Liturgisk utrustning, Brämhult, 2000.

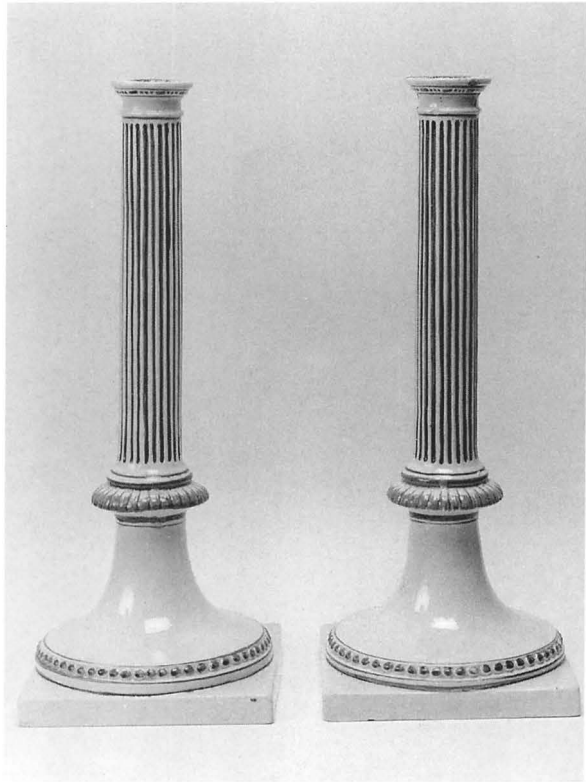


Fig. 139. Ljusstakar av porslin, Rörstrand ca 1850. Foto 1997.

Porcelain candlesticks, Rörstrand c. 1850.

Mässhakar: 1. Av svart sammet, i genombruten silvergalon ett latinskt kors på ryggsidan och besättning utmed kanten. Längd 117 cm. 1792 inköptes från "Handelsmannen Herr Lars Lange" en ny mässhake, av svart manchester-sammet med silvergaloner, "bägge Kyrckorna tillhörig, hwilcken Grötlingbo Kyrcka äger 2/3 delar och Fide 1/3 del, ... wid sorgens anläggande efter Högst Salig Hans Kongl: Maj:t GUSTAF III."¹¹⁶ Mässhaken betecknad redan 1889 som bristfällig, 1901 som mycket bristfällig. Till högmässorna lånades den röda mässhake, som Fide anskaffat 1779. Avskrivet 1965 (inv.), 1976 påträffad på sakristievinden. Nu i Gotlands Fornsal (inv.nr Dep. C 1455:1). – 2. Av rött siden med gaffelkors av vitt siden, dekorerat med likarmade kors samt smalt kantbroderi av guldtråd i läggsöm. Höjd 110 cm. Enligt inventariet anskaffad 1935, enligt 1947 års inventarium ägd gemensamt med Fide. – 3. Av mönstrat vitt ylletyg, på ryggsidan latinskt kors i flera färger med Kristusmonogram i guldtråd

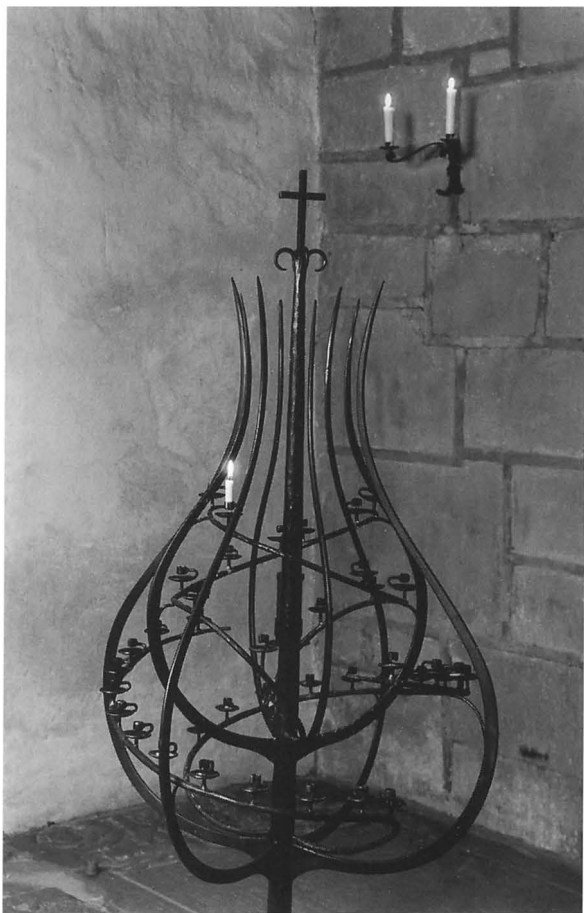


Fig. 140. Ljusbärare av svartlackerat smidesjärn, tillverkad 1992 av K. Lundgren, Eke. Foto G. Ström 1999. GF.

Black lacquered iron candlestick, made in 1992.

på blå botten, på framsidan pentagram inom cirkel. På fodret broderat: "LIBRARIA / KOMP. M. S. A. (= Märtha Swartling-Andersson) / 1957". Höjd 108 cm. Tillhörande stola av mönstrat siden, vändbar, vit och röd, med Kristusmonogram av påsydda guldgaloner. Längd 240 cm. – 4. Av grönt ylletyg med vitt konstsidenfoder, på ryggsidan vitt gaffelkors med röd rektangel med Kristusmonogram i guldtråd, på framsidan likarmat kors. Höjd 117 cm. Anskaffad 1960. Tillhörande stola, av samma slags tyg med tre kors av påsydda guldgaloner, längd 243 cm. – 5. Av blåviolett ylle med invävda ränder i rödbrunt och svart, på ryggsidan tre vävda kors med broderier av guldtråd i läggsöm. Längd 122 cm. Gåva 1964 av Grötlingbo kyrkliga syförening. Till denna hör en stola, av violett ylletyg med blått foder, vid ändarna Frans av guldtråd samt Kristusmonogram i påsydd guldtråd. Längd 255 cm. Gåva 1960 av vice pastor Karl Erik Johansson.¹¹⁷

Kalkkläden: 1. Av vitt linne. Nära ena långsidan Kristusmonogram broderat i gult. Mått 60×58 cm. Anskaffat 1946. – 2. Av samma gröna ylletyg som den gröna mässhaken (nr 4), med likarmat kors, kantat av guldgalon. Mått 48×48 cm. Anskaffat 1960. – 3. Av vitt och grått linne i dubbelvävnad, på mitten stort likarmat kors. Mått 40×47 cm – 4. Av samma mörkgröna ylletyg som det gröna antependiet (nr 2), med likarmat kors och kantband av guldgalon, anskaffat 2000.

Bursor: 1. Av vitt siden, med likarmat kors, kantat av guldgalon. Mått 22,5×22,5 cm. Anskaffad 1960. – 2. Av grönt siden, dekor som föregående. Mått 20×20 cm. Anskaffad 1960.



Fig. 141. Detalj av antependium av röd sammet med applikationer. Anskaffat före 1913. Sannolikt utfört av Helena Anschütz, Visby. Foto J. Räisänen. GF.

Detail of antependium, red velvet with embroidery and appliqué. Made before 1913, probably by H. Anschütz, Visby.

Predikstolskläden: 1. Av röd sammet med guldfrans och broderad text i gul tråd: "Saliga äro / de som höra / Guds ord och / gömma det. / Luc. 11:28." Upptaget i 1913 års inventarium som "nyttillkommet", sannolikt anskaffat samtidigt med det röda antependiet (nr 1). – 2. Av linne i vit och grå dubbelvävnad, med invävd krona över likarmat kors. Höjd 21 cm, bredd 49 cm. Anskaffat 1979. – 3. Av linne i vit och violett dubbelvävnad, med invävt likarmat kors med fyra mindre kors i svicklarna. Höjd 21 cm, bredd 49 cm. Anskaffat 1979. – 4. Av grön dubbelvävnad, med invävd duva samt kors inom snedställd kvadrat. Höjd 20 cm, bredd 49 cm. Anskaffat 1979. Används i tornkapellet. – 5. Av samma mörkgröna ylle som det gröna antependiet (nr 2). Anskaffat 2000.

Försvunna textilier

Ett altarkläde noteras 1594 och 1680. 1753 års inventarium upptar ett gammalt rött altaskläde, grovt, och ett dito av lärft med spetsar, söndrigt och förslitet. I räkenskaperna för 1846–1847 görs en utbetalning rörande ett nytt altarkläde, enligt 1849 års inventarium vitt. Under detta fanns ett äldre rött. Den 3 oktober 1872 inköptes "15 fot Svart Kläde, till Altarets beklädnad".¹¹⁸

"En gammal chorkappe" noteras 1594 och 1680. Den kom till användning, när "1704 ... förfärdigades et ljetet bord til Grötlingbo Kyrkia, ... gjordes ock af en gammal

Munkkåpa et ljetet täcke derpå." 1757 var täcket "gammalt och aldeles förslitit".¹¹⁹

Ett röklin noteras 1594 och 1680. Sistnämnda år noteras ingen mässkjorta. "1700 d. 30 Oct. blef en ny Sletzings Mässeserk förfärdigat af hust: Elizabeth och Jungfr. Anna Judichaeris,¹²⁰ och det til Grötlingbo kyrkia."

1594 fanns två mässhakar, 1680 endast en. Denna omtalas 1757 som en mässshake av röd sammet, bortlånt till Fide kyrka. Den kasserades 1779 som oduglig. "1707 d. 25 Decemb. blef första gången brukad den nya Messehakan, hvilken Handelsmannen Ehreborne och wälförn. Herre Anton Efwartsson Bulmering¹²¹ til Grötlingbo Kyrkia förärdet, af rödt Sidenplyss med gullspetzar, af 48 dlr sölf:mts wärde, för hwilken förähring honom önskas lycka och wälsignelse af Gudj." 1757 var mässhaken trasig. Den lagades 1758 men var 1788 "aldeles odugelig".

Ett kalkkläde nämns första gången i 1757 års inventarium som en "gammal och söndrig utsydd duk, som lägges öfwer Kalcken", med tillägget "odugelig." 1757 fanns också "en hwit Florsduk med gullblommor i hörnen och till samma behof, förärd af Pastorskan Broander 1753",¹²² med tillägg "casserad 1783 då ny kom istället". Ett tillägg till samma inventarium beskriver den som "1 Ny Hwit Silkesduk med strödda gullblommor uti, till att lägga öfwer Kalck och Disk på Altaret, förärd af Mademoiselle Juliana Charlotta Hägg 1783".¹²³ 1836–37 inköptes "En hwit Duk til Kalken".

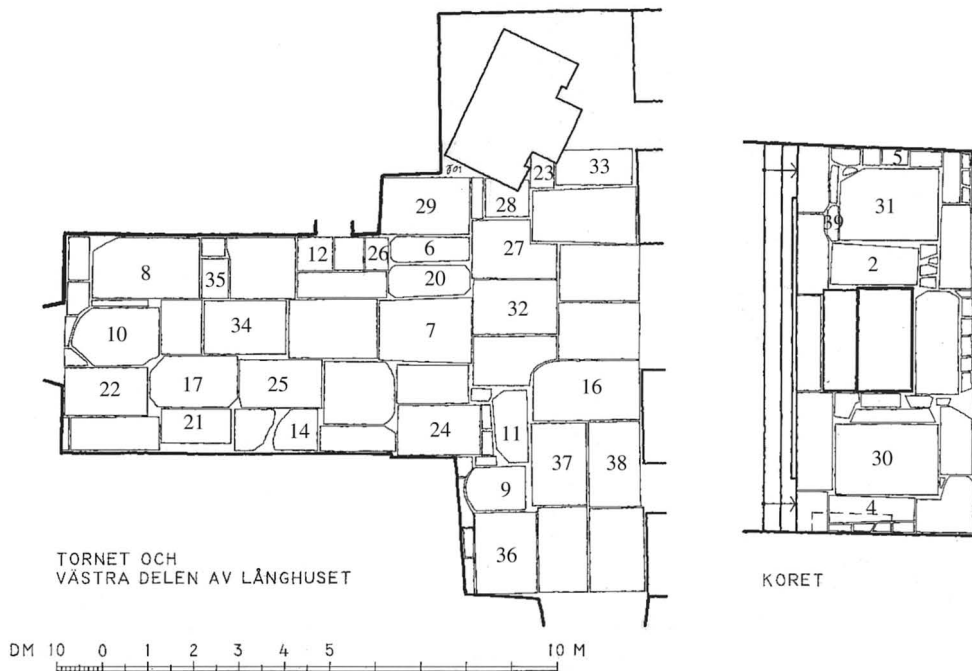


Fig. 142. Karta över gravhällar i kyrkgolvet. Uppm. Jan Utas 2001.

Plan showing the location of grave slabs in the church floor.

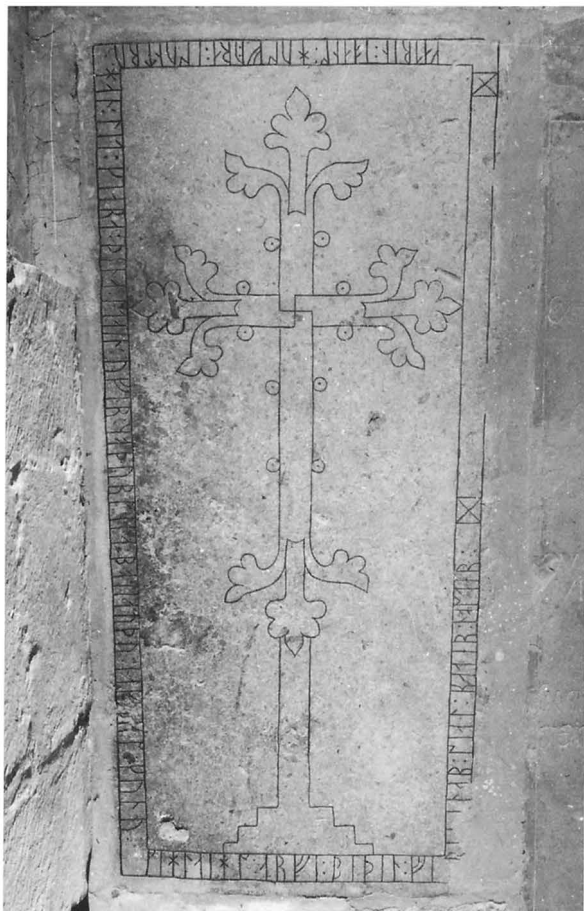


Fig. 143a. Medeltida gravhäll av rödaktig kalksten (nr 2), med run-inskrift. I korgolvet. Foto ATA.

Medieval limestone grave slab with runic inscription, in the chancel floor.

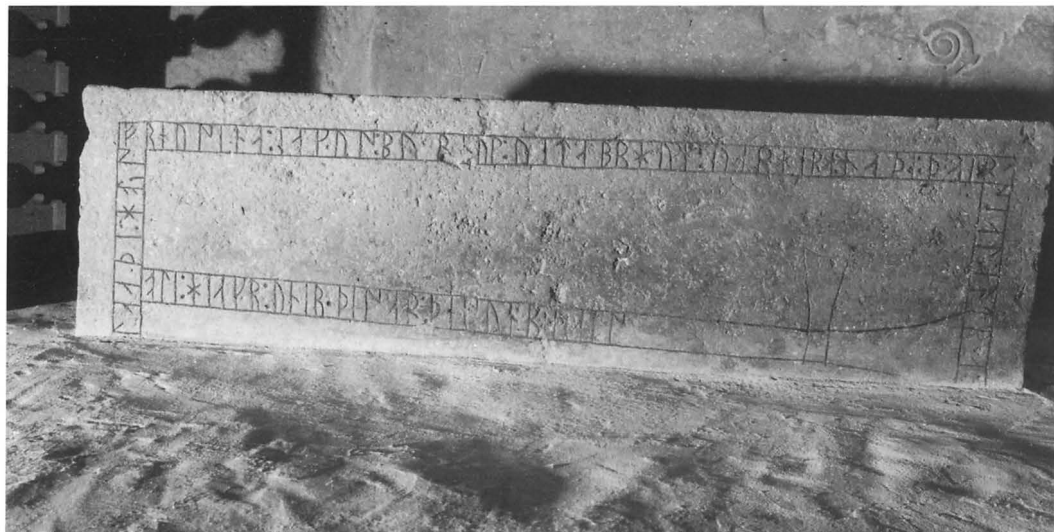


Fig. 143b. Medeltida gravhäll av rödaktig kalksten (nr 3), med run-inskrift. Insatt som sittställ i korets södra mur. Foto ATA.

Medieval limestone grave cover with runic inscription, used as bench in the south wall of the chancel.

1837–38 inköptes för första gången ett predikstolskläde, ett ”öfverdrag af Sammet med fransar och Silfvergaloner öfver Predikstol pulpeten”. 1861 fanns ”I Pulpetöfverdrag af Sammet på predikstolen nytt. Skänkt af Demoiselle Wenne. Obs. Det gamla var söndertaget och använt till upphjelpande af Messhaken.”

Vid 1860 års visitation påtalas, att kyrkan saknar prästkappa, fastän kyrkvårdarna redan vid inventeringen 1852 lovat anskaffa en sådan. 1861 noteras för första gången en prästkappa. Nya anskaffades 1872, 1891, 1937 och 1955.¹²⁴

Kollektredskap

Håvar: 1. Ett par, med bjällra och holk, svart sammet med silfvergaloner på stomme av läder, skaft av svarvat svartmålat trä. Längd 170 cm, holk djup 20 cm, diameter 11,5 cm. Enligt räkenskaperna inköpta 1833–34. – 2. Ett par av vitt linne av samma slag som den vita mässhaken (nr 3), broderat ringkors, foder av brunt läder, ring av mässing och brunmålat träskaft. Längd 190 cm, holkens djup 20 cm. Enligt inv. anskaffade 1963.

Kollekttavlor: Vid 1757 års visitation noteras för första gången ”2:ne stycken Gamla Taflor, som brukas istället för håfwor”. De noteras i 1907 års inventarium men inte vid snabbinventeringen 1923. En liten helgonfigur av ek, som hittades under golvet vid 1956–1957 års restaurering, torde ha tillhört en av kollektskoporna (se ovan Träskulptur).

Gravminnen

*Medeltid:*¹²⁵ 1. Av grå sandsten (G 37), fragmentarisk, utgörande övre hälften eller tredjedelen av en bildsten av den typ Sune Lindqvist kallar dvärgsten (fig. 73). Text, i översättning enligt GR: "Botvat ... och (?) Härröd läto (resa) denna sten efter ..., sin moder (?)". Höjd 39 cm, bredd 48 cm. Funnen 1928 i en grav. Tidig kristen tid. Kan ha varit rest på kyrkogården. – 2. Av röd kalksten (G 35), med svagt trapetsoidal form (fig. 143a). På mitten latinskt kors med sockel. Armarnas ändrar klöverbladsformade. Parallellt med kanterna text, i översättning enligt GR: "Katrín, Johans husfru i Sundre, hon lät göra denna sten över sin moder Bottjaud, hustru till Jakob Siglaiks arvinge. Bedjen för hennes själ Pater noster". Stenens längd 188 cm, bredd 90–95 cm. I korgolvet, omedelbart norr om altaret. – 3. Av röd kalksten (G 36), insatt som sitthäll i korets sydmur, söder om högaltaret (fig. 143b). Stenen togs ut och lästes 1924. Härvid konstaterades att den till formen var svagt trapetsoid. Kantens huggning visar att stenen varit lockhäll i en gravkista. Mitt på stenen konturristat likarmat kors med korsstav; på den senare och utmed stenens kanter text, i översättning enligt GR: "Botair mästare gjorde stenen efter Botaid, sin hustru, dotter till Jakob i Vetaborg. Vår Herre vare nådig alla deras själar ... Ole högg dessa runor ..." – Längd 173 cm, bredd 80–85 cm. – 4. Av grå sandsten, trapetsformad lockhäll (fig. 144), på mitten skulpterat likarmat kors av maltesertyp på korsstav med sockel. I korsarmarnas vinklar palmettornament, i övre vänstra vinkelfältet en stiliserad druvklase, vid korsstavens nederdel spiralformiga blad. På stammen runor, 1890 delvis läsliga men utan innebörd, nu oläsliga. Längd 185 cm, bredd 45–55 cm. I korgolvet, nedanför sitthällen. Det dekorativa fyrpasset kring korsarmarna är av samma typ som på en lockhäll (G 69) från Sproge kyrka, nu i Gotlands Fornsal och signerad Sigraf (SvK Go VIII:2 s. 66f.). Den stiliserade druvklasen är en för Sigraf speciell detalj, som återfinns bl.a. på den av honom signerade dopfunten i Aakirkeby och på en av sängstolparna i födelsescenen på funten i Grötlingbo (fig. 124). Lockhällen liksom dopfunten tillskriven Sigraf.¹²⁶ – 5. Av grå sandsten, fragmentarisk, utgörande övre delen av en häll med konturristat likarmat kors med en smalare arm, sannolikt övre änden av en bärstång. Bredd 65 cm, bevarad längd 40 cm. I korgolvet vid norra muren, norr om högaltaret. – 6. Av mörkgrå sandsten (fig. 145), romansk lockhäll, lamm med stav med ringkors i upphöjd relief. Korsstavens mittparti borthugget. Mitt på stenen ristat Roes bomärke inom sköldliknande kartusch. Längd 175 cm, bredd 55 cm. I golvet under tornbågen. Lammet med korsstaven finns också på den av Sigraf signerade lockhällen från Sproge kyrka (SvK Go VIII:2 s. 66f.). Möjligen är lockhällen utförd av Sigrafs verkstad.¹²⁷ – 7. Av röd kalksten, rektangu-

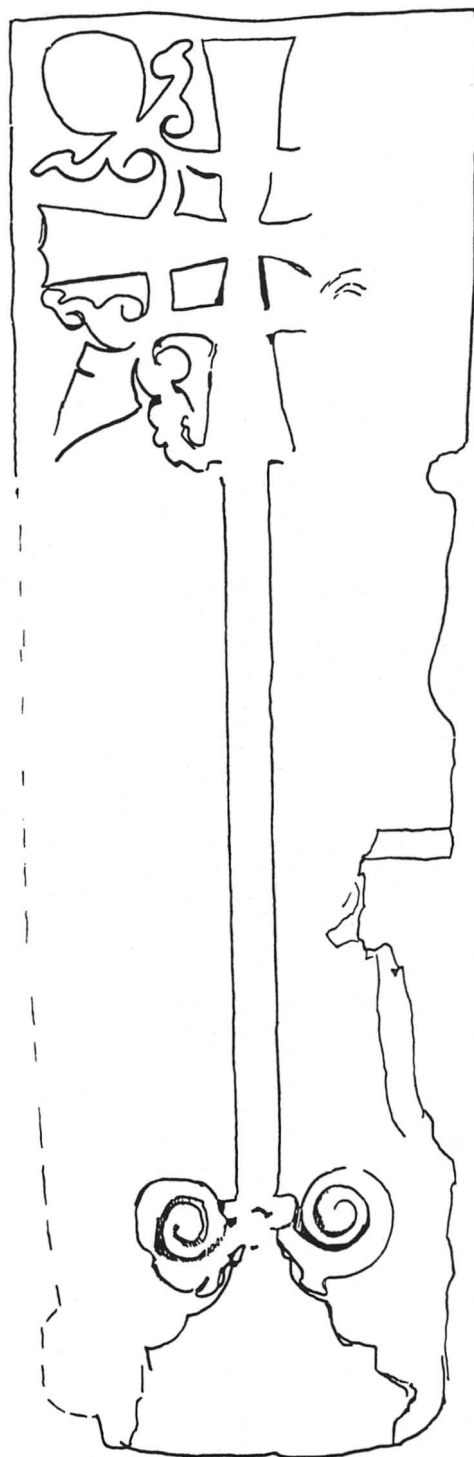


Fig. 144. Romansk lockhäll av grå sandsten (nr 4), med stavkors i relief. Tillskriven Sigraf. Uppm. Bo Lindwall 1940. ATA.

Romanesque grave cover of grey sandstone, with relief cross. Attributed to Sigraf.



Fig. 145. Romansk lockhäll av sandsten (nr 6), med lamm bärande korsstav. Sekundärt bomärke. Foto 1997.

Romanesque grave cover of sandstone, with lamb carrying a cross. The owner's mark is secondary.

lär, med dubbel ristad kantrand. I bandets hörn ristade enkla likarmade kors, det övre högra bortnött. Mitt på stenen ristat ringkors på stång, på avtrappad sockel. På det högra kantbandets nedre del möjligen utplånad text. Över stammen nedanför ringen ristad sköldliknande kartusch med bokstäverna M R, mellan dem bomärke, sannolikt Roes. Längd 220 cm, bredd 150 cm. Medeltida, kartuschen sekundär, sannolikt efterreformatorisk. I golvet under tornbågen, något söder om mitten. – 8. Av rödaktig kalksten, rektangulär. I hörnen ristade cirklar, mellan dem ristat band, mitt på stenen ristat ringkors på stav med rund sockel. Längd 240 cm, bredd 135 cm. I ringkammaren intill norra muren.¹²⁸

Nyare tid: 9. Av röd kalksten. Ytan är vittrad, och stenens nedre parti saknas. På mitten sköldliknande kartusch med delvis utplånat bomärke. Text i upphöjda bokstäver runt alla fyra sidorna, av vilken kan läsas namnet KLAWEŠ och spridda bokstäver. Text (enligt Säve ca 1850; det senare året enligt Kristiansson 1890): 1565 DE ... KLAWEŠ KOPWERF SIFRIDSON DEM GOT GNEDIG SII ... 1566 ... KOPWERF SIFRIDS DOOTER DER GOT GNEDIG SII (1565 ... Klaus Kopwerf Sigfridson, som Gud må vara nådig ... 1566 ... Kopwerf Sigfridsdotter, som Gud må vara nådig). Därunder vapensköldliknande kartusch med bomärke, kanske Sles eller möjligen Roes, omgivet av bokstäverna G I och K. Längd 125 cm, bredd 110 cm. Vid långhusets västra mur, söder om tornbågen. Vid Gadds besök ca 1930 låg stenen utanför torndörren. De båda årtalen gäller tydligen två syskon.¹²⁹ – 10. Av röd kalksten (fig. 146), ursprungligen rektangulär, nu nedåt avrundad, i tre delar, sammanfogade med murbruk. I upphöjd relief mitt på stenen kalk, till vänster om denna hostia, inom rund kartusch. I hörnen primitivt utformade evangelistsymboler. Parallellt med övre kortsidan två och utmed långsidorna ett band text i upphöjd relief. Läsning (kompletterad enligt Wallin): (ANNO DOMINI 1571 FERIA 3 PENTECOSTES OBIIT VENERABILIS VIR DOMINUS (OLAU)S JONÆ MINISTER HVIVS / ECCLESIAE CUIVS / ANIMA REQVIESCAT / IN (PACE) (= Herrens år 1571 tisdagen efter pingst avled den vörnadsvärde mannen, herr Olaus Jonæ, präst vid denna kyrka, vars själ må vila i frid). De följande orden oläsbara. Sekundär ristning till vänster om kartuschen med kalken text (med början kompletterad efter Kristiansson): (ANNO 16..) / DEN 22 ... / DØDE DE... /VEL... / MAN / MARTEN JACOBSEN / KOVPARFVE / OCH LIGGER / HER VNDER / BEGRAFVEN / GVD GIFVE HA... / EN GLAEDLIG OP / STANDELSE / PAA DEN VD / TE RSTE DAG. Nedanför texten vapensköldliknande kartusch med Kauparve bomärke. Höjd 190 cm, bredd 125 cm. I ringkammarens golv, nära västportalen. Vid Säves besök i mitten av 1800-

talet låg stenen på kyrkogården. – Stenarna nr 9 och 10 torde vara huggna av enligt Steffen danska stenhuggare, som i slutet av 1500-talet var verksamma på södra Gotland. Gravstenar liknande dem i Grötlingbo, med upphöjda bokstäver och stenhuggarverktyg, finns vid Vamlingbo och Sundre kyrkor.¹³⁰ – 11. Av röd kalksten, på grund av skador utmed vänstra långsidan avsmalnande nedåt. Kartusch med bortnött bomärke omgivet av initialerna I. K., därunder ristad text parallellt med kortsidorna. Läsning (kompletterad enligt Kristiansson 1890): IACOB KATTLVND / MED SIN KIERRE HVSTRV / (KIERSTINE OLLUFS) DATER / HEN(SOF UT)I HERRE(N / ANNO 15)79 ... (AUGU)STI ... Längd 160 cm, bredd 80 cm. I långhusets golv, norr om portalen. Låg vid Kristianssons besök 1890 "vid skeppsdörren".¹³¹ – 12. Av ljus sandsten, fragmentarisk, endast övre högra hörnet bevarat, med evangelistsymbol i relief inom dubbla ristade cirklar. Inom ristad kantlinje, insvängd vid evangelistsymbolen, ristad text parallellt med kortsidorna: ... N 18 SEPTEMB. / ... EN ERLIG DYDIG OC / (HUST)RV ELSE IACOBS D. / ... NDER BEGRAFVEN I SO / ... MEL GVD GIFVE HENDE / ... OCH TRO. CHRISTNE EN / ... STADELSE PA DEN YDERSTE DAG. Mått 80×80 cm. I ringkammarens golv, framför ingången till murtrappan. – 13. Sten, som enligt Kristiansson 1890 låg "på prestgården" men ej kunnat återfinnas. Text enligt Kristiansson 1890: "Anno 1601 den 18 april er saligen hensofven i Herren erlige velact mand Hilbrand Koparve dommer her udi Ege ting oc ligger her begravven. Gud vere hans siel nadig Amen. Anno 1660 d. 18 november hensof udi Herren erlig oc gudfryctig qvinde Pernille Pedersdater, som lefde med sin husbonde hederlig oc velact mand Hillebrand Olufsen udi egtenskab 15 aar, hendis alder 38 aar, o. s. v. (slutönskning). H. (Kauparve bomärke) O. s.k." (= Hillebrand Olufsen, Kauparve).¹³² – 14. Av mörkgrå sandsten, rektangulär. Längs kanterna ristad band med inskription på danska, därinnanför ristad text i versaler parallellt med kortsidorna. Text, skadad och endast delvis läsbar: MIN DÖD DEN HAVER EN ... / ... SIÆLEN I ABRAHAM ... / HER LIGER BEGR ... / LAVRIDS ANDER ... / LANDSDØMER ... Nedanför skadat parti textfragment: LIGGER ... / QVIN..., därunder LIGGER OC ... HÄR BEGR ... / FORDUM HUSBONDEN PÅ ... / LUNDS GARD NILS OLOF ... / WAR FÖDD D: 24 IUN: ANNO 16.. / OCH DÖDD D: 27 NOV: ... / THES ALDER VAR 58 ... Längd 200 cm, bredd 100 cm. I golvet vid ringkammarens södra mur.¹³³ – 15. Av röd kalksten, rektangulär med de yttre hörnen avfasade. På stenen initialerna L., K. och A. K., omgivande Kattlunds bomärke uppochnedvänt. Längd 250 cm, bredd 140 cm. Ligger sedan 1863 som trappsten utanför långhusportalen.¹³⁴ – 16. Av röd kalksten, med ristad text parallellt med kortsidorna: IHESUS



Fig. 146. Gravhäll av röd kalksten (nr 10), lagd över kyrkoherden Olaus Jonæ, död 1571. Sekundär text. Foto G. Ström 1999. GF.

Red limestone grave slab, in memory of Vicar Olaus Jonæ, 1571. With secondary inscription.

CHRISTUS / N(OST)RA SALUS / HOC IACET IN TVMVLO DOMINVS PAVLVVS SEVERINI / CLARVS IN HAC PRÆCO QVI FVIT ANTE DOMO / NEC NON CARA EJVS CONJVNX DOROTHEA STVBÆA / QVOS MORS SEJVNXIT, CONGREGAT. ECCE MODO / HOS ITA NVNC IVNGIT, NE SEJVNGENTVR IN ÆVUM, / SED IVNCTI VT DOMINVM CONCELEBRARE QVEANT. / OBIIT ILLA ANNO 1620 / ILLE ANNO 1638. FERENDUM – SPERANDUM. (= Jesus Kristus, vår Frälsare! I denna grav vilar Herr Paulus Severini, vilken tillförne i detta hus var en framstående ledare (härold); liksom också hans kära hustru Dorothea Stubæa, dessa, vilka döden har skilt, sammanför han nu. Se på så sätt förenar han dem nu så att de aldrig i evighet behöva skiljas utan förenade må kunna prisa Herren. Döda hon 1620, han 1638. Fördraga – Hoppas). På stenens ena hälft, delad på längden, finns fem ristade likarmade kors, fyra i hörnen och ett på mitten, längd 7–8 cm. Stenens längd 230 cm, bredd 120 cm. I långhusets golv, nära tornbågens södra

del, 1830 "nedanför altaret åt Söder". Stenen har tydligen ursprungligen legat som altarskiva på ett nu försvunnet sidoaltare. Stenens odekorerade hälft torde ha varit underlag för ett altarskåp. Om någon del av stenen haft kälade kanter kan nu ej avgöras.¹³⁵ Enligt Wallin låg stenen på kyrkogården. – 17. Av rödaktig kalksten, rektangulär. I hörnen rosor i relief, ovanför texten druvklase i relief inom kartusch, nedanför texten Kattlunds bomärke inom ristad kartusch. Parallellt med kortsidorna ristad text i versaler: HER VNDER HVILER DEN SALIG MAND / OLE ANDERSEN KATELVNDS FORDVM / DOMMER VDI EIKETING VDI 16 AAR / SOM DØDE ANNO 1644 VDI SIT ALDERS / 52 AAR MED SIN SALIGE HVSTRV / ELSE MICHEL'S DAATTER SOM SALIGEN / HENSOF VDI HERREN ANNO 1658 / VDI HINDIS ALDERS 86 AAR. GVD GIF / VE DENNEN TILSAMMEN EN GLÆD / ELIG OPSTANDELSE. Så följer sju rader uppbyggelse-text. Sådan finns också utmed kanterna, utan kantband. Längd 200 cm, bredd 120 cm. I ringkammarens golv.¹³⁶ – 18. Sten som ej kunnat återfinnas. Läsning efter Wallin: "Her vnder ligger begrafven Dygdigste qvinde Apollone H. Nilses, som dødde a(nn)o 1659."¹³⁷ – 19. Sten som enligt Gadd cirka 1930 låg utanför södra långhusväggen men ej kunnat återfinnas. Prydd med Hallinge bomärke, omgivet av bokstäverna O S, därunder årtalet 1659.¹³⁸ – 20. Av ljusgrå sandsten, rektangulär, med skadade långsidor. Text parallellt med kortsidorna: LGGER HER VNDER BE / GRAFVEN TO HILBRND OCH / HANS BØRN HANS OC / BARBRA GVD GIFVE DEM / MED ALLE GVDS BØRN / EN GLÆDELIG OPSTANDELSE / ANNO 1660. Nedanför texten Kauparve bomärke, omgivet av initialerna H., O. S. och K (= Hillebrand Olufsen, Kauparve). Längd 180 cm, bredd 70 cm. I golvet mitt under tornbågen. Initialerna H. O. S. samt Kauparve bomärke återfinns även på altaruppsatsen, målad 1669.¹³⁹ – 21. Av grå sandsten, rektangulär. I hörnen evangelistsymboler i reliefskulptur. Ristad kantrand och ristad text i versaler parallellt med kortsidorna: ANNO / 1662 / HER LIGGER FIRE BØRN SMAA / HANS NIELS LAURITZ OSCAR / NEC APPOLLONE DEN FIERDE ER / SOM LIGGER HOS SINE BRØDRE HER / GUD LOD OS LEFVE EN STACKED TID / AT SKUE DENNE VERDENS IID / NU ERE VI FRI IFRA SORG OC NØD / VORE SLÆLER ER I ABRAHMS SKØD / HORUM FILIORUM / PESTE INTEREMTORUM / PATER D(OMI)N(US) JAC(OBUS) JOH(ANNIS) TOFFTENIUS / PAST(OR) H(UIUS) ECCL(ESIÆ) / MATER MARIA NICOLAIDES / FERENDUM ET SPERANDUM (= ... fadern till dessa barn som dött av sjukdom, herr Jacob Johansson Tofftenius, denna församlings kyrkoherde, modern Mariche Nilsdatter. Man måste fördraga och hoppas). Nedanför texten kartusch. Nederst på

stenen ankare, eventuell annan dekor bortnött. Längd 145 cm, bredd 80 cm. I ringkammarens golv, vid södra muren. – 22. Av ljusgrå kalksten, inom svagt urskiljbar kartusch Kauparve bomärke. Nästan helt bortvittrad text. Läsning av Gadd cirka 1930: "Anno 1666 den 20 Nv. døde s. Anne Hillebrandtzd(atter) Koparfve oc ligger h under begrafven ... aar och døde i hendis 84 aar. Gud gifve hende med alle tro christne en glædelig opstandelse paa den uderste dag. H O S K" (= sonen Hildebrand Olufson Koparve). På stenens nedre parti: "... ligger begr(afv)en den erlige (men) nu den sali(ge) mand Peder (Ja)cobson (Koparfve) ... anno 165. (den) 22 april han ... leved med sin hustru i 36 aar. Gud gifve hannem en glædelig opstandelse."¹⁴⁰ Längd 180 cm, bredd 100 cm. I ringkammarens sydvästra del, nära den västra muren. – 23. Av mörkgrå sandsten, fragmentarisk, utgörande övre högre hörnet av en gravsten. Vid stenens övre kortsida, ursprungligen på mitten, ringformig kartusch i relief, i övre högra hörnet evangelistsymbol i cirkelformat fält, därunder ristad kontur samt text i ristade versaler: ANNO 16.. / ..N / (M)ARICHE NILSD(ATTER) / BEGRAFVEN / ... TRO ... CHRISTELIG ... / SE PAA DEN UTI S Höjd 60 cm, bredd 85 cm. Lagd över kyrkoherde Jakob Johansson Tofftenius' första hustru, död 1667. I långhusets nordvästra del, intill trägolvet under orgeln. – 24. Av mörkgrå sandsten, rektangulär, med reliefdekor, i hörnen evangelistsymboler, mellan dem band med putti och bandrosetter, mitt på stenen inom oval krans med band korskrönt jordglob, omgiven av Fadern, Sonen och den helige Andes duva. På stenens övre del ristad text parallellt med kortsidorna: HER . VNDR . HVILERS . TINGSDOMAREN / MODER I. L. D. OCH . HANS 3 BAREN R. O. S. / A. O. S. P. O. S. GVD . GIFVE . DEM . EN / FRÖGDEFVL . VP . STANDELSE . PAVTERSTA . DAGEN. På stenens nedre parti årtalet 1668 och initialerna NBS inom cirkulär ram. Längd 190 cm, bredd 115 cm. I golvet under tornbågen, vid södra muren. Att tingsdomare nämns tyder på att stenen avser Kattlunds gård.¹⁴¹ – 25. Av mörkgrå sandsten, rektangulär, med reliefdekor. I hörnen evangelistsymboler. Nedanför texten ristad kartusch med bokstäverna I H S och M P D, nedanför kartuschen dödskafe och benknota. Text parallellt med kortsidorna, delvis skadad, här kompletterad efter 1830 års inventarium: HER VNDER DENNE (STEEN) / HVILER ERLIGE (OCH VELACHT) MA / ND HILLEBRAND AND(ERS)SØN I GVD VDEN / MEIN S(OM DER)VED (I ECH)TESKAB MED SIN / (KJERE HVST)RV (DEN ER)LIGE OC GVDFRYT / (I)GGE KO(JNE) MARGRETE PEDERS DATER VDI / 35 AAR GIF OS DER AT KOMME FORVIST / SOM OS HAR LOVET IESVS CHRIST AT / LIVE DER (TILLSA)MMEN MED ÆVIG GLÆDE / AMEN DENNE SALIG MAND VED DØDEN / AF GIK EFTER DEN GAM-

LE VIJS OC SKICK / DEN ER TLIFELIS OVER ALT DØDEN SPARER / INGEN GESTALT MEN GIOR ALLE FATIG OC / RIGE ÆVIG LIGE I SIT ÆVIG HIMMERIGE VED / DØDEN AF G(ICK) I FRIG ARVE GAARDER MA / ND SKREF ANNO 1668. Vid nedre kanten: KIERKEN FOR STANDERE VAR HAND VDI 8 AAR / HANS GANSKE ALDER ER 63 / SIN 18 IANVARI. Parallellt med övriga kanter ett tänkespråk på danska. Längd 190 cm, bredd 110 cm. Stenen ligger i ringkammarens golv, men låg 1830 mitt för korbänken. Initialerna I H S åsyftar sonen, Jöran Hillebrantsson, och förekommer tillsammans med Frigsarve bomärke målade på altartavlan 1669; M P D är initialerna för den på stenen nämnda hustrun. – 26. Av mörkgrå sandsten, fragmentarisk, utgörande övre vänstra hörnet av en gravsten. I hörnet reliefskulpterad evangelistsymbol: ängel i cirkulärt fält. Text i ristade versaler parallellt med stenens kortsidor: ANNO 1669 ... / HENSOF VDI H ... / GVDFRVCTIG HV ... / OC LIGE(R) HER ... / VAAR 89 (A)AR ... / MED ALLE (S)ALIG ... Höjd 75 cm, bredd 55 cm. Vid tornbågens norra anfang, delvis dold av glasväggen mellan långhus och ringkammare. – 27. Av mörkgrå sandsten, med reliefskulpterade evangelistsymboler inom cirkulära ramar i hörnen, mellan dem skriftband. Rektangulär inhuggning i stenens nedre högra hörn, sekundär. Ristad text parallellt med kortsidorna: HER VNDER LIGER BEGRAF / EN ERLIG OCH VÆLACT MAND / PEDER RASMUSSEN KATELVNDS / FORDVM DOMMER I HALLE TING VDI / 6 AAR OC VDI EICKE TING / VDI 13 AAR / OC ... KIRKENS FORSTANDER VDI 30 AAR / ... LITIT VDI 10 AAR AB 17.3 AAR / HENSOF SALIG I HERREN DEN 7 (M)AJ / 1671 VDI HANS ALDERS 57 AAR OC FORVENTER MED ALLE TRO. CHRIS / TNE EN GLÆDELIG OCH ÆREFUL OPSTAN / DELSE PAA DEN VDERSTE DOMMEDAG. I den följande mycket nötta texten kan urskiljas 13 NOV. 1721 och 30 OCTOBER. Längd 190 cm, bredd 120 cm. I golvet under tornbågen.¹⁴² – 28. Av mörkgrå sandsten, fragmentarisk, endast undre delen av stenen bevarad. Utmed kanterna ristad rand med indrag vid hörnen. Stenens mittparti nu täckt av ljusbärarens fotplatta. Text i ristade versaler: FERENDUM (fördraga). Längd 110 cm, bredd 95 cm. I långhusgolvet, nära tornbågens norra vederlag. Stenen är av samma material som de stenar den äldre Tofftenius låtit lägga över sina i spädd ålder avlidna barn och sin första hustru, Mariche Nilsdotter. Det latinska ordet tyder på prästerlig gravsten. Stenen torde därför vara lagd över Tofftenii svärfar och företrädare, Nils Olofsson, död 1673. – 29. Av mörkgrå sandsten (fig. 147), rektangulär, med reliefdekor. I hörnen evangelistsymboler, mellan de båda översta den Uppståndne omgiven av två änglar och flankerad av timglas och dödskalles, nederst två kartuscher



Fig. 147. Gravhäll av sandsten (nr 29), lagd över tingsdomaren Lars Åkerman, död 1687. Foto G. Ström 1999. GF.

Grave slab of sandstone, in memory of Judge Lars Åkerman, 1687.

med oläsliga texter, inom kantrand ristad text med versaler parallellt med stenens kortsidor: ANNO 1687 DEN 14 AUGUSTI DÖDE / ÄREBORNE OCH VELACHTADT MAN / LARS PERSON ÅKERMAN FORDVM / TINGSDOMARE TIL HOBORGS OCH / EIKE TINGEN OCH LIGGER HER VNDER / BEGRAFVEN VDHI SIN ÅLDERS 35 ÅHR. / GVD GIFVE HONOM MED ALLA CHRIST / TROGNE EN FRÖGDEFVL VPSTANDELSE / PÅ THEN VTERSTA DAGEN / PSAL. 71 VERS (20) (cit) jämte Kauparve bomärke. Längd 210 cm, bredd 125 cm. I golvet under tornbågen, vid norra muren. Enligt 1830 års inventarium låg stenen ”Nedan för altar Skranket, midt för Ingången till Sacristian”.¹⁴³ – 30. Av grå sandsten, rektangulär, inom kantrand text parallell med kortsidorna: ”Illo tenui marmore / tegitur sacrum & venerabile par / vere

insignium parentum / et clarorum annis ac meritis conjugum: / quorum alter fuit / Admodum Reverendus & clarissimus Vir / D(OMI)N(US) JACOBUS JOH(ANNIS) TOFFTENIUS / S(acri) Min(isterii) Senior. / ultra quinquaginta annos hujus ecclesiae / PASTOR / Qvi anno 1625 natus; 1653 ordinatus; 1653 & 1670 / conjugatus; 1703 denatus, celeberr: officio deductus / HIC SITUS EST. / Altera, / natalibus, Pietate, morum gravitate, annis, oeconomia / spectatissima Matrona / ANNA NIC(OLAI) FIL(IA) GARDÆA, / duorum pastorum conjux, novenæ prolis genitrix / sed undenæ nutrix fuit. / Auspiciis divinis, / magno ultra sexum animo, ingen(i)ti ac inusitata industria, / labore & nisu paucis imitabili, / obstantelicet / domi, re angusta, foris insultu inimicorum / sex filios Musis sacravit, / sacratos in viros spectabiles, & gerendis in Eccl(esia) / & Rep(ublica) rebus pares, raro exemplo, perduxit / Qvae Nata 1634, conjugata 1653 & 1670, Denat(a) 1708. / justis funebribus pie ipsi solutis, tumulo illata suo. / HIC SITA EST.” (=Av denna tunna sten täcks ett heligt och vördnadsvärt par, som i sanning var utomordentliga som föräldrar, och som makar var lysande av år och förtjänster. Den ene var den högvördige och lysande herr Jacob Johannis Tofftenius, senior cleri, denna församlings herde i över femtio år. Han var född 1625, prästvigd 1653, gift 1653 och 1670, död 1703; efter sin högtidliga jordfästning vilar han här. Den andra var husfrun Anna Nilsdotter Gardæa, utmärkt genom födsel, fromhet, sedligt allvar och hushållsskicklighet, två kyrkoherdars hustru, nio barns moder, elva barns amma. Under gudomlig ledning, med en storsinhet utöver sitt kön, med en stor och sällsynt ihärdighet, möda och ansträngning som blott få skulle kunna efterhärma, trots trångmål i hemmet och ovänners förtal därutanför, helgade hon sex söner åt muserna, och genom ett sällsynt föredöme uppfostrade hon de så invigda till framstående män, lika skickliga att handha angelägenheter i kyrkan som i staten. Hon var född 1634, gift 1653 och 1670, död 1708. Sedan tillbörlig begravningshögtid i fromhet tillägnats henne, fördes hon till sin grav och vilar här). Längd 230 cm, bredd 150 cm. I korgolvet, 70 cm söder om högaltaret.¹⁴⁴ – 31. Av grå sandsten, rektangulär. Stenen har börjat falla sönder i skift. Ett parti av texten saknas. Text, parallellt med kortsidorna, kompletterad efter 1830 års inventarium: ”en / Exuvias tego / VIRI / dum viveret. / Castissima pietate et amoenissima natura / Excellenti ingenio et ampla corporis structura / D(OMI)N(I) JAC(OBI) Tofftenii / nati 1675. / aeo juventutis domi forisqve belle collocato / alteri seniorum tulit successitqve / 1704 in Statione past(or)is fortunæ / sociam adscivit festivam Virginem / Barbaram Mariam Bullmering ...” (= Se, jag täcker lämningarna av en man, som i livet ägde den kyskaste fromhet och den mest behagliga natur, en lysande begåvning och en ståtlig kropsbygg-

nad, herr Jacob Tofftenius, född 1675. Efter att ha tillbragt ungdomen på ett förnämligt sätt inom och utom hemmet hörsammade han sin faders kallelse och efterträdde honom 1704 i pastors ställning; till sin livsledsagarinna antog han den täcka jungfrun Barbara Maria Bullmering ...) Återstående text bortnött och oläsbar redan 1830. Längd 200 cm, bredd 160 cm. I korgolvet, norr om högaltaret.¹⁴⁵ – 32. Av ljusgrå sandsten, rektangulär, med reliefdekor. I hörnen evangelistsymboler inom cirkulära ramar, inom kantrand överst Ronnings bomärke inom rund bladkrans. Text, ristad parallellt med kortsidorna, välbevarad: HER UNDER HVILAR / ÄHRLIG OCH BESKEDELIG DANNEMAN / SAL. NICLAS MICHELSSON RON / NINGES FORDOM KYRKWÄRD HÄR / I FÖRSAMLINGEN I (lucka) ÅHR SOM / DODDE (lucka) / (lucka) ÅHR GAMMAL. / ITEM HANS KIÄRE MAKÅ ÄRLIG / OCH GUDFRUCHTIG HUSTRO / SAL. GARTRUD MÅRTENS DOTTER / SOM DÖDDE I 28. MAJI 1707 / OCH VAR 67 ÅR GAMMAL GUD / FORLÄNE THEM BÄGGE EN / GLAD OPSTANDELSE. Längd 195 cm, bredd 115 cm. I långhusets golv, söder om nr 27. – 33. Av mörkgrå sandsten, avsågad utmed vänstra långsidan. I de kvarvarande hörnen evangelistsymboler. Ristad text parallellt med kortsidorna, kompletterad enligt Gadd cirka 1930: (HE)R UNDER LIGGER / (BEGRAFVEN) FORDOM LENS MAN / ... OCH WÄL: / ... (SAL.) HANS HERMANS (SON / S)KOTTE SOM I HERRANOM AFS(OMNADE) ÅHR 1713 / ... ÅHR / ... HANS ÅMINNELSE . LIFVE / ... GNELSE.¹⁴⁶ Längd 170 cm, bredd 80 cm. I långhusgolvets västra del, nära orgeln. – 34. Av mörkgrå sandsten, rektangulär, i hörnen änglahuvuden i reliefskulptur. Inom ristad kantlinje ristad text parallellt med kortsidorna, i vilken kan läsas orden ... DÖDDE 1763... Längd 175 cm, bredd 100 cm. Ungefär mitt i tornkammaren. – 35. Av mörkgrå sandsten med svaga spår av text, möjligen den ”häll av sandsten, i tornrummet”, som enligt Gadd omkring 1930 hade följande text: ”Jag Anna Hansdott. i thenna grafuen vilar hos Norkwia född ... min siäl ... väl men l(ider ej) af synd, död, diefvul värld ... ty hon har ewig ro hos Gud och Jesu ... född 1740 döde 1800 den 2. augusti.”¹⁴⁷ Längd 90 cm, bredd 60 cm. – 36. Av grå sandsten med tre ristade linjer utmed kanterna, i hörnen sexpass inom dubbla ristade cirkelbågar. Ristad text i versaler parallellt med kortsidorna: ANNO 1858 / HÄR UNDER HVILAR AFLEDNE / HUSBONDEN / LARS LARSSON / UDDVIDE I GRÖTLINGBO ... / DEN 6. FEBRUARI 1785 / ... (DÖ)DD(E) 3. MAI 1856 Ps 46 ... / LARS NICLAS LARSSON / FÖDD DEN 3. DECEMBER ... / DEN 3. JULII 1856. Längd 185 cm, bredd 125 cm. I långhusets sydvästra hörn. – 37. Av mörkgrå sandsten med ristad rand parallellt med kanterna. På mitten stor oval kartusch, i reliefskulptur, med nu bort-

nött text i upphöjda bokstäver, av vilken enstaka slutbokstäver är synliga: ... P / ... I / ... S / ... I. Längd 180 cm, bredd 125 cm. I långhusgolvet, omedelbart öster om nr 9 och 11. – 38. Av grå sandsten, med reliefdekor. I hörnen evangelistsymboler i cirkulära fält, med nu oläslig ristad text i versaler parallellt med kortsidorna, av vilken enstaka radslut återstår: ... LIG OC / ... EM / ... LIG ER / ... EM / ... OC / ... S. Längd 185 cm, bredd 115 cm. Intill nr 37, öster om denna. – 39. Av grå sandsten, fragmentarisk, utgörande övre partiet av en gravsten. De båda övre hörnen avhuggna. I ristning inom kartusch versalerna M H S. Bredd 80 cm, kvarvarande höjd 30 cm. I korgolvet norr om altaret, omedelbart väster om nr 31. – 40. Av ljusgrå sandsten, fragmentarisk, utgörande fjärdedelen av ursprunglig sten. I hörnet cirkulärt nedsänkt fält med evangelisten Lukas symbol i relief, på mitten kartusch omgiven av pillövskrans. Text saknas. Längd 62 cm, bredd 43 cm. Troligen 1600-tal. Funnen vid östra kyrkogårdsmurens omläggning 1999.

I kyrkans golv finns ytterligare några hela eller fragmentariska gravhällar av sandsten med oläslig text och fragment av dekor. De största av dem har längden 230 cm, bredden 110 cm. I samma storlek finns i korgolvets förhöjda del ett halvt dussin stenar av mörkröd kalksten, utan text. En sådan häll, längd 230 cm, bredd 110 cm, ligger i långhusgolvet omedelbart söder om nr 23 och 33.

År 1816 heter det i ett protokoll, att kyrkvårdar och sexmän tidigare begravts i kyrkan, som ett tack för deras oavlönade arbete. De och kyrkoherden avsäger sig emellertid rätten och meddelar, att de som äger gravstenar i kyrkogolvet har rätt att ta bort dem och lägga dem på kyrkogården, dock först då kyrkan fått råd att skaffa sten till kyrkogolvet. Omkring 1835 fanns enligt Martin Gustafsson 28 gravhällar i kyrkogolvet och 29 på kyrkogården.¹⁴⁸

Vid kyrkogårdens nyplanering 1863 beslöts att alla ägare till gravstenar på kyrkogården skulle föra bort dem eller lägga upp dem vid norra kyrkogårdsmuren; i annat fall ansågs de skänkta till kyrkan. 1873 bestämdes att stenarna vid muren skulle bortföras av ägarna; i annat fall skulle de anses som kyrkans egendom och ställas in i ringkammaren. 1878 beslöts att ”Grafstenarne i koret från triumfbågen till altarskranket förflyttas längre ut i kyrkan och läggas i stora gången till golf och i ringkammaren så långt de räcka” (st prot). Hällar, som ursprungligen legat på kyrkogården, har också använts för detta ändamål.

Möbler

Bord av furu, med skrivbordslåda och skiva med rundade hörn, på fyra ben. Höjd 82 cm, skivans längd 130 cm, bredd 79 cm. Skivan grön, underredet blågrått. Enligt räkenskaperna anskaffat 1858 och målat 1859. Nuvarande färgsättning från restaureringen 1956–1957.

1704 ”förfärdigades et lijtet bord ... står inne i Sacristirummet”.

Stolar: 1. Av furu, 4 stycken, med delvis svarvade ben förenade med slåar samt genombrutet ryggstöd. Höjd 112 cm, sittyta höjd 51 cm, sitsens framkant 45 cm, dess djup 40 cm. Enligt räkenskaperna anskaffade 1858 och målade 1859. Nuvarande färgsättning från 1956–1957. – 2. Stolar från 1956–57 med flätad sits, i tornkapellet.

Pallar av furu: 1. Omålad, med profilerad framkant (fig. 160), sammanfogad med dymlingar. Längd 86 cm, bredd 18–19 cm, höjd 13 cm. Den profilerade framkanten torde ursprungligen ha haft annan användning. Möjligen har den varit krönlist till det medeltida altarskåp, som avlägsnades i början av 1700-talet (jfr Lau, SvK Go VI fig. 728). – 2. Med kontursågade kanter, klädd med röd sammet. Bredd 60 cm, djup 30 cm, höjd 33 cm. Enligt inventariet omklädd 1951. Avsedd för högaltaret. – 3. Enklare, klädd med röd sammet, gulvit färg. Bredd 50 cm, djup 28 cm, höjd 28 cm. Enligt inventariet omklädd 1951. För predikstolen.

”En pall med sidenöfverdrag, för kyrkogångshustrur” omtalas 1830. Den avskrevs 1889, då kyrkan fick ”I ny kyrkogångspall, skänkt af fröken Vendla Kinmark”. Den noteras senast 1947 men tycks ha förkommit.

Kista av ek (fig. 148), med järnbeslag och svagt kupigt lock med mynthspringa, låst med tre lås. Blåmålad. Vid vänstra kanten, omedelbart under locket, rektangulärt fack med lock av omålad ek. Längd 108 cm, bredd 52 cm, höjd 60 cm, fackets bredd 21 cm, djup 11 cm. Enligt anteckning i 1757 års inventarium tillverkad 1771, med användning av lås och beslag från en äldre kista. Två nya lås inköptes 1779. Skadad och lagad 1975 efter ett inbrottsförsök.

Fig. 148. Kista av ek, tillverkad 1771. Lås och järnbeslag från äldre kista. Foto 1997.

Oak chest, 1771. Lock and iron bands from an older chest.

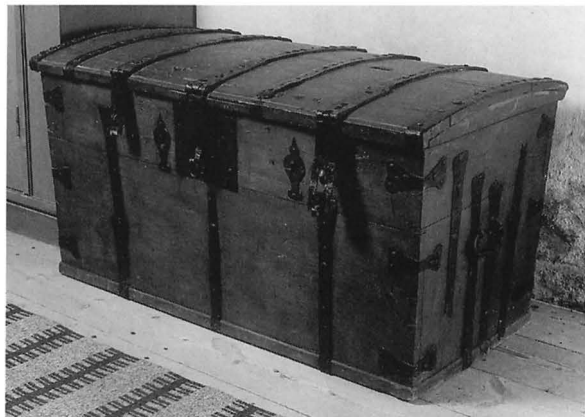




Fig. 149. Helgonfigur av koppar med emaljinläggningar, från Limogekrucifix, 1200-talet. Foto ATA.

Saint, copper with enamel, from a Limoges crucifix. 13th century.

1594 fanns "En Jarnbunden kircke kijste" och "En liden kaaber kætæl med logh til kirckens penge att gemmewtj". Ett penningskrin med tvenne lås inköptes enligt räkenskaperna 1852 som ersättning för ett som stulits.

Jordfästningsredskap

Mullställ (fig. 150) av furu på fyra ben, enkel, svartmålad med vita lister. Höjd 52 cm, längd 60 cm, bredd 30 cm. Spade av furu med svarvat profilerat skaft, svartmålad, med blad av järnplåt. Längd 83 cm. – 1830 års inventarium uppger "En liten svartmålad skofvel af trä, som nytjas vid begrafningar." En jordfästningslåda med skyffel noteras 1889

som tillkommen sedan 1876. Samtidigt avskrevs en jordfästningslåda.

Katafalker av furu på fyra ben, svartmålade: 1. Avsmalnande mot ändarna, med kontursågade sidor och målad silverfärgad rand. Längd 201 cm, största bredd 50 cm. Upptages för första gången i 1913 års inventarium. – 2. Rektangulär form, med vegetativ slinga i guld. Längd 210 cm, bredd 80 cm, höjd 45 cm. 1900-tal.

Likbårar av furu: 1. Omålad, med ett, ursprungligen två par breda kontursågade och profilerade ben, förenade genom slåar, enligt uppgift med inskuret årtal 1739. Längd 291 cm. – 2. Omålad, med kontursågade, nedåt avsmalnande ben utan förenande slåar. Längd 280 cm. – 3. Med raka ben, parvis förenade med slåar. Spår av gråvit bemålning. Längd 302 cm. – "Trenne st. Lijkbårar samt Twen. g. Bårkläden" upptas för första gången i 1737 års inventarium.

Till kyrkostämmoprotokollet 30/12 1915 uttalades församlingens tacksamhet mot hemmansägaren Klas Nilsson Norrqvie "för den värdefulla gåfvan af en likvagn som han skänkt församlingen". Likvagnen avfördes ur inventarieförteckningen 1965 och blev uppeldad 1969.¹⁴⁹

Övriga inventarier

Helgonfigur av koppar (fig. 149), med litet huvud och bred kropp samt två hål för fästning, med spår av förgyllning. Har tillhört ett processionskrucifix, sannolikt ett s.k. limogekrucifix,¹⁵⁰ och av liknande utseende som det bevarade i Lye (SvK Go V s. 71). 1200-talet. Höjd 5 cm. Funnen vid plöjning i en åker nära kyrkan. Nu i SHM (inv.nr 2279).

Bokpress av sandsten, stenplatta med finslipad yta (fig. 151). På sidorna hål med delvis kvarsittande träpluggar, som varit fäste för ram och bottenplatta. På stenens översida inskription parallellt med stenens kortsidor: "Prelum / hiantes codices / praecludens / muscis / curante Jacob Tofftenius / 1727" (= Tyngd för gapande böcker, för att utstänga flugor, ombesörjd av Jacob Tofftenius 1727). Stenens mått: längd 23,6 cm, bredd 19,5 cm, tjocklek 3 cm. Ursprungligen sannolikt ett medeltida portabelt altare.¹⁵¹

Fattigstock (fig. 152) av furu, rektangulär, på tre sidor profilerad med vulst och tärningskapital. På översidan myntspringa parallellt med långsidorna, med skylt av järnbleck, på kapitalets framsida öppning till myntkammare, med lucka av järnbleck. Mått: höjd 93 cm, bredd 43 cm, tjocklek 14 cm, myntkammarens höjd 9 cm, bredd 9 cm, djup 10 cm. Fäst vid sydligaste bänkkvarterets västra bänkskärm.¹⁵² Formen kan bero på att fattigstocken ursprungligen varit fristående.

Sandstensskulptur (fig. 153), fragmentarisk, föreställande Lasarus. Huvud, vänster arm och underben saknas. Kroppen täckt av sårmärken. Nuvarande längd 40 cm, bredd 32 cm. Spår av färg: klädnad ljusbrun, mörk karna-



Fig. 150. Mullställe med skyffel, anskaffade före 1889. Foto 1997.
Funeral utensils, made no later than 1889.

tion. Nu i Gotlands Fornsal (inv.nr Dep. C 1242), inkommen 1924. I 1830 års inventarium säges huvudet vara "afstött". Några årtionden senare omnämns figuren av Säve som "liggande bortvräkt bland skräpet uti tornkammaren". Skulpturen torde ha varit placerad vid en fattigbössa. 1890 läste Kristiansson på långhusportalens ena post stenhuggarmärket för Jesper Gertsson Smitt, året 1667 och initialerna J.S. (se ovan Ristningar), vilket sannolikt avser skulpturen.¹⁵³

Epitafium, fragmentariskt bevarat, bestående av oljemålning inom ram (fig. 155) samt delar av furu med rester av kredering. De senare förvaras sedan 1909 i Gotlands Fornsal: 1. Konsoler, 2 st., skulpterade med lockig rundkindad ängel under täckplatta, avslutad med tapp för fastsättning. Täckplattans längd 45 cm, bredd 22 resp. 19 cm, tappens längd 10 cm (inv.nr Dep. C 126, 127). Angrepp av trämask på ansiktenas högra resp. vänstra sida. – 2. Kristusbild, epitafiets krönfigur. Skägig mansfigur med blicken snett uppåt, med utbredda armar, iklädd mantel fäst under hakan och fladdrande ut från kroppen på ryggsidan, med ytterändan fungerande som ländkläde. Mantelns undersida röd, corpus gulvit. Har med höger fot vilat på ett klot med rektangulärt skaft. Figurens armar saknas. Återger den till himmelen uppstigande Kristus. Mått: figur 56 cm, klotets diameter 20 cm, skaftets längd 24 cm (inv.nr Dep. C 121). – Kristusbildens armar nu lösa och separat katalogiserade. Vänster underarm saknar tumme. Höger arm med välsignande hand. Längd 25,5 resp. 26 cm (inv.nr Dep. C 122, 123). – 3. Skägig mansfigur med fotsid klädnad och mantel över vänster axel, utfladdrande från kroppen på ryggsi-

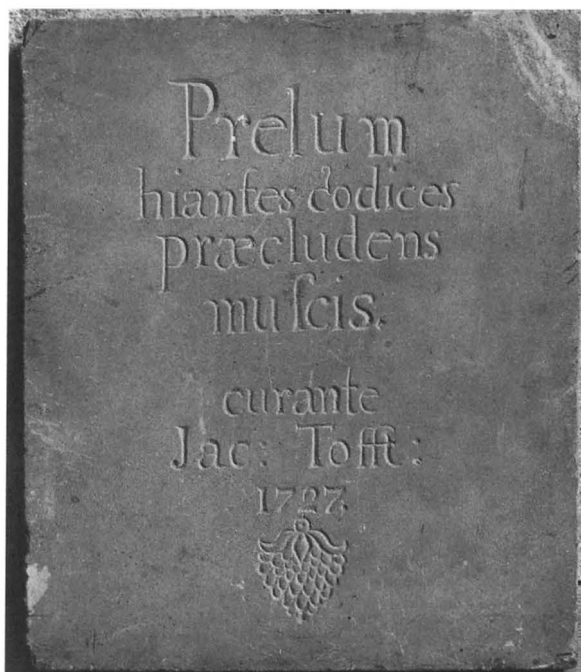


Fig. 151. Bokpress av sandsten med inskrift och året 1727. Stenen har sannolikt ursprungligen fungerat som ett medeltida bäraltare. Foto 1997.

Sandstone book press, originally probably a medieval portable altar.

Fig. 152. Fattigstock av furu, fastsatt vid det sydligaste bänkkvarters västra bänkskärm. Foto 1997.

Poor-box of pinewood.





Fig. 153. Skadad skulptur av sandsten, föreställande Lazarus. Möjligen från 1667. Foto G. Ström 1999. GF.
Lazarus, sculpture of sandstone, now fragmentary. Probably made in 1667.

Fig. 154. Epitafium över familjen Tofftenius, avtecknat av P. A. Säve omkring 1850. Jfr fig. 155. UUB.
Sepulchral tablet, drawing c. 1850. Cf. Fig. 155.



dan och fäst vid höger höft med ett skärp runt midjan. Armarna avbrutna. Spår av röd färg på hals och i ansikte. Höger hand och vänster underarm saknas. Höjd 60 cm (inv.nr Dep. C 124). – 4. Skägglös figur med långt hår, med kalk i höger och bok i vänster hand, med underplagg och däröver ett knållångt plagg med krage, barhuvad. Spår av färg: hår rödgult, karnation och bok gul, mantel vit. Höjd 63 cm (inv.nr Dep. C 125). Troligen Johannes evangelisten. – 5. Vänster underarm, naken, med svällande ådror och till hälften knuten hand. I armens släta undersida ett tapphål, diameter 2 cm, djup 3,5 cm. Längd 42 cm (inv.nr Dep. C 128). Av af Ugglas tolkad som del av medeltida relikvarium¹⁵⁴ men tillhörde enligt 1830 års inventarium epitafiet. – 6. Epitafiets bevarade porträttmålning (fig. 155). Oljemålning på furupannå, med oval svart ram. Under en delvis skymd sol avbildas två präster med hustrur, kyrkoherdarna Jacob Johansson Tofftenius med hustrun i andra giftet, Anna Gardæa, och sonen Jacob Jacobsson Tofftenius med sin hustru i andra giftet, Christina Nilsdotter Schmidt. Mellan de båda

Fig. 155. Epitafiets bevarade porträttmålning, visande kyrkoherdarna Tofftenius far och son med makor och barn. Jfr fig. 154. Målningen sannolikt utförd 1711 av Christian Lorens Numens. Foto R. Hejdström 1973.

Portrait painting of the vicars Tofftenius and their families, probably made in 1711 by C. L. Numens. From the sepulchral tablet. Cf. Fig. 154.



senare tre små barn och nedanför dessa ett något större barn. Höjd 45 cm, bredd 34 cm. På en vägg i sakristian. Vid 1956–1957 års restaurering rengjord och konserverad. Sannolikt målad 1711 av Christian Lorens Numens.

Epitafiet finns återgivet på en teckning av P. A. Sävje från omkring 1850 (fig. 154). På fotografier tagna före 1893 års restaurering står den ovala målningen på sithällen i södra kormuren.

I 1830 års inventarium omtalas: ”På Södra kyrkomuren är målad en grupp en prestfamilj, förmodl. den, här ännu omtalta och märkvärdiga, fornda Fru pastorskan Anna Gardæa, med sina begge männer, klädde i embedsdrägt, jemte deras barn; ofvanpå är Frälsarens bild, görande sig redo till himmelfärden; under målningen utsträcker sig från muren en af träd och målad mennisko-arm, hållande i sammanknäpta handen en blomsterqvast elr knippe.” På korets södra mur finns på cirka 3 m:s höjd ett märke efter en spik e.d.

Epitafiets komposition påminner om ett epitafium av sandsten i Öja kyrka över kyrkoherden Christen Christensen Nestvediensis, död 1656, och utfört av Peter Cran. Krönfiguren utgörs här av den himlafarande Kristus, flankerad av två fristående figurer, och understycket pryds av två änglaansikten. Ett fragment av ett målat draperi på korets nordmur, iakttaget vid restaureringen 1956–1957, tyder på att epitafiet över familjen Tofftenius ursprungligen har varit placerat här.¹⁵⁵

Oljemålning av prosten Oscar Jacobsson, i övre vänstra hörnet signerad ”P. Fleischmann 62” (1962), inom försilvrerad ram. Höjd 76 cm, bredd 63 cm.¹⁵⁶

Enligt 1757 års inventarium ägde kyrkan fem så kallade Hedengrahnstavlor.¹⁵⁷ 1830 noteras tre av dem, jämte fyra kungatal, ”hängande på muren kring altaret”. Ej bevarade. I 1860 års inventarium upptas Karl XIV Johans porträtt, ”en skänk af framlidne Prosten L. Ekman till Kyrkan”.¹⁵⁸ I inventariet 1913 noteras porträttet som söndrigt och avskrivs.

Fig. 156. Missaleblad med votivmässor och tecknade figurer, daterat till 1100-talet. Foto R. Hejdström 1999. GF.

Leaves from a 12th century missal. Votive Masses, with drawings.





Fig. 157 a–b. Detaljer av teckningarna i missalet. Jfr fig. 156. Foto R. Hejdström 1999. GF.

Detail of the missal drawings. Cf. Fig. 156.



Medeltida handskriftsfragment, ett dubbelark med fyra sidor (fig. 156). Skador vid vänstra kanten och på några ställen i texten. Text i svart, anfangar i rött. I nedre marginalen tecknade figurer. På ena sidan: 1. En talande och en lyssnande man. – 2. Två vandrande män, den ene med stav krönt av blomsterkorg, den andre med blomstängel. – 3. Man med händerna korsade över bröstet, i en undergiven gest. – 4. Man med bok i vänstra handen och den högra lyft i välsignande gest. – Bladets andra sida: 5. (fig. 157a). En talande och en lyssnande man, båda med bok i handen. – 6. (fig. 157b). Simson och lejonet. – Fragmentet utgör ett av de sista bladen i ett missale med votivmässor, daterat till

1100-talet. Höjd 32,7 cm, bredd 47,2 cm. Nu i Gotlands Fornsal (inv.nr C 5900).¹⁵⁹

Värja, knopp, parerbygel och parerstång förgyllda. Längd 108 cm. Har tillhört majoren Bernhard Dreutz, död 1737. Värjan hängde tidigare på korets södra mur, sannolikt sedan begravningen. Nu i sakristian, fästad på östra muren.¹⁶⁰

Vindflöjlar: 1. (fig. 158). Av koppar med järnbeslag och stansat årtal 1633, fäst på stång av svartlackerat smidesjärn. Stångens längd 178 cm, med de nedre beslagen oräknade 154 cm, flöjelns längd 50,5 cm. 1909 deponerad i Gotlands Fornsal (inv.nr Dep. C 129). 1829–1830 noteras i räkenska-

perna ”Kyrkofløjels nedtagande och lagning.” – 2. Av tunn järnplåt med stansat årtal 1885, fäst på avsmalnande stång av smidesjärn. Nära stångens spets ett klot av två sammansatta kopparkittlar, enligt uppgift från Kattlunds. Stångens längd 225 cm, fløjels längd 70 cm, bredd 37 cm. På tornet.

Återanvänt trävirke, tillvarataget vid 1956–1957 års restaurering: 1. Bjälkar av ek (fig. 77), 2 st., ornerade med en längsgående repstav i form av en halvstav. Längd 310 cm, tvärsnitt kvadratisk med sida 30 cm. Låg till 1956–1957 års restaurering som stöd för det östligaste partiet av långhusets äldsta brädgolv. Nu i Gotlands Fornsal (inv.nr Dep. C 10.093:6, 7). Bjälkarna stammar från den romanska kyrkans takkonstruktion och utgör remstycken, liknande dem som bevarats in situ i Halla och Guldrupe (SvK Go IV s. 253, 349, fig. 279, 293). I dessa är repstaven en kvartsstav. I Grötlingbo har takfotsbrädan vilat mot en fals omedelbart ovanför repstaven, varför denna kunnat utformas som en halvstav. Liknande utformning har också den nocklist som bevarats i långhuset i Garda (SvK Go V fig. 311).¹⁶¹ – 2. Bjälke av ek, med falsar och utsågningar. På ena sidan små spår av bemålning, växtornament i svart på röd botten, av gotisk karaktär. Längd 290 cm. Funnen tillsammans med de föregående. – 3. Eklist med inskurna ornament. Längd 94 cm, bredd 9,5 cm. Nu i Gotlands Fornsal (inv.nr Dep. C 10.093:5). – 4. Furubräda (fig. 159) med profil längs båda kanterna på båda sidor och rätvinklig insågning i ena hörnet. På ena långsidan en rund och en avbruten träplugg. Brädans ena sida är målad med limfärg, till cirka en tredjedel av brädans längd vitt fält med fruktmotiv i svart, vitt och rött, begränsat av en svart linje, därunder gulaktig färg. Längd 147 cm, bredd 20 cm. Nu i Gotlands Fornsal (inv.nr Dep. C 10.093:8). – 5. Bräda av samma mått som den föregående, vid vilken den vid ankomsten till museet varit fastsatt. Delvis med gulaktig färg. Har i förvärvskatalogen samma nummer som nr 4. Ej bevarad? – 6. Bräda med samma bredd och liknande bladdekor som nr 4 men något kortare. Saknas i Gotlands Fornsals kataloger och inkom eventuellt inte till museet. – 7. Kortare och smalare bräda med spår av bemålning. Saknas i Gotlands Fornsals kataloger och inkom eventuellt inte till museet. – Enligt Evald Gustafssons rapport 1956 var bräderna nr 4–7 (fig. 159) sekundärt använda vid lagning av kyrkans äldre trägolv, omedelbart väster om långhusets nordvästra kolonn (rapport i ATA, kopia i GF). De torde ursprungligen ha ingått i det korskrank, som revs 1839.

Trästycke av furu med snidade blad och spår av kredo-ring. Längd 26 cm, höjd 10 cm. Kan vara överstycke till stolsrygg e.d. Nu i Gotlands Fornsal.

Solur (fig. 160), finslipad stenskiva med inhuggna arabiska siffror och märke efter järnpigg. Längd 49 cm, bredd 40 cm, tjocklek 5,5 cm. Satt enligt äldre foton väster om



Fig. 158. Vindflöjel av svartmålad järnplåt med årtalet 1633. Nu i GF. Foto W. Falck. GF.

Weather-vane of black-painted iron, with the year 1633.

långhusets sydportal, där järnkramlorna ännu finns kvar. Nu i sakristian. 1701 ”blef en Timmesten perpendiculariter opsatt på Grötl: Kyrkia af Hodierno Pastore Jac. Tofft. juniore”.¹⁶²

Vindspel av furu, bestående av rund lodrät stock med rektangulärt hål för vindningsbom, vilande på stockar, uppehållen av furubräder fästa vid två stockar stagade med fy-

Fig. 159. Målade furubräder, troligen delar av det 1839 rivna korskranket. Funna under kyrkans golv. Foto E. Gustafsson 1956. ATA. *Painted pine boards, probably from the rood-screen, removed in 1839.*





Fig. 160. Solur, uppsatt 1701. Foto 1997.
Sun dial, from 1701.

Fig. 162. Gummistämpel för pastorsämbetet i Grötlingbo och Fide. Sannolikt anskaffad på 1930-talet. Foto 1997.

Rubber seal of Grötlingbo and Fide parish, probably from the 1930s.

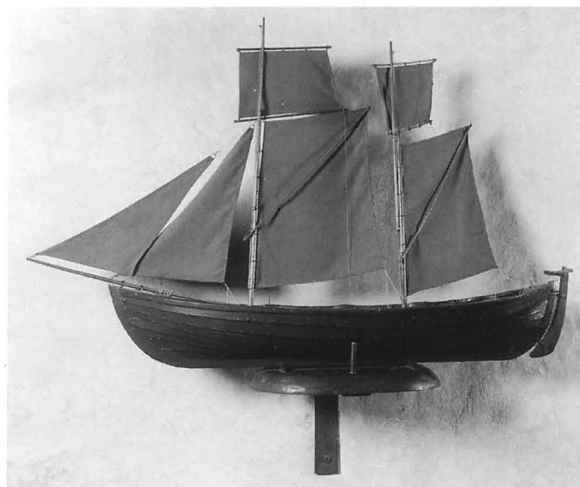


Fig. 161. Votivskepp, tvåmänning, skänkt 1992. Foto 1997.
Votive ship, donated in 1992.

ra stöd. Höjd 150 cm. På vinden, ovanför långhusets nordöstra kolonn, fäst vid takstolarna. Fästanordning för vindspelet finns även ovanför nordvästra kolonnen.

Votivskepp (fig. 161), tvåmänning, målad i brunt med bruna segel. Längd 120 cm. Byggd av lantbrukare Sigurd Jakobsson, Norrkvie, och skänkt 1962.¹⁶³

Pastoratssigill: 1. Av metall, med årtal 1828 och bild av Grötlingbo kyrka. Text: GRÖTLINGBO PASTORATS SIGILL. Ritat och graverat av G. A. Unnéus.¹⁶⁴ Ej påträffat 1999. – 2. Anilinstämpel av gummi (fig. 162), med bild av Grötlingbo och Fide kyrktorn. Sannolikt 1930-talet.

Vid restaureringen 1956–1957 tillvaratogs 1 097 mynt, de äldsta från 1200-talet (förteckning och bestämning i ATA).

1594 fanns tre altarklockor, av vilka 1680 en fanns kvar. Vid 1743 års visitation beslöts att klockan skulle hängas upp i kyrkan och "brukas wid Sammanringningen". Då detta ännu icke skett vid 1750 års visitation beslöts att klockan skulle försäljas.

Ett rökelsekar noteras 1594 och 1680.

Klocka

Kyrkans enda klocka (fig. 163) är upphängd i vinkelaxel och ringer i nord-sydlig riktning. Klockan har kronörönen prydda av stiliserade, långskäggiga mansansikten. Runt halsen ett av två rundstavar begränsat, 35 mm brett skriftband med text i bokstäver av gotisk minuskeltyp. Inskriften lyder med upplösta förkortningar: "Anno domini mccccxxxiii completa fuit campana ista in honorem sancti luce tempore domini iacobi olavi curati" (= Herrens år

1483 fullbordades denna klocka till Sankt Lukas' ära på kyrkoherden herr Jakob Olofssons tid).¹⁶⁵ På skriftbandet föregås texten av fyra små reliefer: 1. En cirkelrund medaljong. – 2. Ett gjutarmärke. – 3. Bokstaven R. – 4. En cirkelrund medaljong med en korsfästelsescen. Under skriftbandet ett blyxtmärke, nedanför detta runt klockans kropp större och mindre reliefer i form av avgjutningar av pilgrimsmärken, vissa genom kimning nu nästan utplånade: 1. Vadstenamärke, nästan utplånat. – 2. Under gotisk valvbåge sittande kvinnogestalt, kanske ett tidigare vadstenamärke. – 3. Kristushuvud över korslagd nyckel och kräkla, den helige Servatius' attribut. Från Maastricht. – 4. Primitivt framställd korsfästelsescen. Från okänd ort. – 5. Heliga tre konungar ridande över en bro, respektive sittande i en båt under samma bro. Från Köln. – 6. Tronande S:t Olof med krona, korskrönt klot och yxa. Från Nidaros.¹⁶⁶ – 7. S:ta Birgitta, sittande, i profil, inramad av nu oläslig text. Från Vadstena. – 8. Rektangulärt, avlångt märke, möjligen från Einsiedeln.¹⁶⁷ – Klockans diameter 110 cm, höjd 113 cm, vikt ca 800 kg. Ton enligt Åmark fiss ("högt, eg. lågt G"), enligt Rohr A! + 20 c.¹⁶⁸ 1946 fick klockan ny kläpp och 1968 infördes elektrisk ringning genom G. Bergholtz klockgjuteri, Sigtuna. Draglina för klämtning löper från ringkammaren. Linhålets träskoning är rund i ringkammarens valv, fyrkantig i tornets övre valv.

"1732 d 19 Maji lagades Klockan i Grötl: således, att en ny giord eller rem som Kläppen hänger utj, förfärdigades af skomakaren Hans Norqwiir: klockn wägdes op, och giordes en ny buss, som axelen går utj och war nu utsliten och för tunn, så att klockan lutade ned på ena sidan: item rien eller bielken som klockaxelen ligger på, styrktes med twänne understöd, och bekläddes ofwanpå med bråde, mot dropp och röta, efftersom den af tidens längd, redan fådt af förmultning en anseelig swaghet."¹⁶⁹

Klockan har sammanställts med den forna storklockan i Hablingbo, vilken är omgjuten och endast känd genom uppteckningar och bevarade fragment. Båda anses ha gjutits av samme mästare. Holmbäck förmodar, med stöd av



Fig. 163. Klocka, gjuten 1483 till S:t Lukas ära. Foto 1997.
Church bell, cast in 1483, in honour of St Luke.

ett gjutarmärke från en klocka i Behlendorf utanför Lübeck, att gjutaren hört hemma i Nordtyskland eller Nederländerna.¹⁷⁰

En äldre klockkläpp hänger i tornets övre våning. Längd 95 cm.

Noter

1. Sveriges Nationalatlas 11, kartor, s. 31, 113.
2. Riksantikvarieämbetet, Fornminnesinventering av Grötlingbo socken. Utförd av A. Persson och granskad av S. Jönsson, 1978. Manuskript i ATA och GF.
3. T. Andersson, Husgrunder – ”kämpgravar” och vastar, s. 16.
4. E. Nylén – J. P. Lamm, Bildstenar, s. 103, 139, 172–173.
5. Geologiska kartbladet Ser. Aa No 152. Burgsvik. Uppmätt 1892–1901.
6. G. Trotzig, Gravfältet på Barshaldershed – ett av de största på Gotland, s. 18.
7. S.-O. Lindquist, Sockenbildningen på Gotland, s. 51.
8. H. Munthe, Beskrivning till kartbladet Burgsvik jämte Hoburgen och Ytterholmen, s. 159.
9. Les Registres de Boniface VIII, del I, sp. 461, nr 1286.
10. I. Olsson, Gotländska ortnamn, s. 35.
11. E. Melefors, Ling och graun – växtbeteckningar i ortnamn på Gotland, s. 180–181. Det äldre uttalet av namnet utesluter en härledning ur namnet Grotte. – Evert Melefors tackas för muntliga uppgifter.
12. H. Nielsson Strelow, Chronica guthilandorum, s. 140. – R. Steffen, Länsarkivets aktpublikationer, s. 57. – S.-E. Pernler, Gotlands medeltida kyrkoliv, s. 89ff., särskilt s. 98.
13. T. Sundberg, De äldsta uppgifterna om gårdarna i Grötlingbo, s. 224–226. – Grötlingbo socken genom tiderna, diverse data.
14. Beskrivningen bygger i huvudsak på G. Svahnström, Några iakttagelser vid renoveringen av Grötlingbo prästgård, s. 178–183. – G. Svahnström, De gotländska prästgårdarna, s. 449–466, spec. s. 460. – Densamme, Prästpalatset i Bunge, s. 238–249. – En uppfattning om husets oregelbundna form ger rekonstruktionsritningar av prästgårdarna i Lau och Sanda i G. Svahnström, Medeltida prästgårdar på Gotland, s. 19 och 24. Se även Densamme, En medeltida prästgård på Gotland (Sanda), s. 106–118.
15. J. Tofftenius jr, Anteckningebok ..., Grötlingbo K I:1, ViLA.
16. Grötlingbo N I, återgivet i G. Svahnström, De gotländska prästgårdarna, s. 459f.
17. P. A. Sève, Ritningar ..., mapp nr 77, S 170:2, UUB.
18. P. A. Sève, Anteckningsböcker, Gotland II, s. 46, S 40n, UUB. – Mats Bergman har lämnat denna hänvisning.
19. C. G. Brunius III, s. 155.
20. J. Tofftenius jr, Anteckningebok ..., Grötlingbo K I:1, ViLA.
21. Prästmötet i Visby den 7–9 augusti 1934, s. 235.
22. Johan Kinmark, kyrkoherde i Grötlingbo 1859–1886. – Oscar Jacobsson, f. 1850, kyrkoherde i Grötlingbo 1889–1937, prost över egen församling 1928, d. 1938. – Josefina, f. Budin, var prostens mor. – Grötlingbo socken genom tiderna, s. 28. – E. H-n, Oscar Jacobsson, s. 80–82.
23. Asger Jorn, dansk målare, f. 1914, d. 1973. Jorn var fascinerad av de romanska relieferna på Grötlingbo kyrka och sökte klargöra deras motivvärld (jfr not 32). Om Jorn se: Andersen, s. 450–452. – G. Lager, I Grötlingbo vilar en av Nordens främsta målare. – K. Ostwald, En av Nordens mest kända konstnärer: Begravd på Grötlingbo kyrkogård. – Densamma, Han har berövats sin sköna plats. – Uppgifterna om gravmonumentet enligt brev från Troels Andersen, Silkeborg kunstmuseum, 20/7 1999.
24. C. G. Brunius III, s. 153.
25. Grötlingbo socken genom tiderna, s. 35–36, 46. – R. Öhrman, Sockenmagasin på Gotland, s. 165, 172.
26. Vanlig beteckning på södra Gotland enligt E. Björlander 1951, s. 383. – Exempel i t.ex. Gotlands Allehanda 15/11 1893, 15/10 1979, 21/11 1997; Gotlänningen 14/6 1957; Gotlands läns bebyggelse 1956, s. 224; N. Råmonth 1957, s. 145; A. Krokstedt 1957, s. 430.
27. C. G. Brunius III, s. 153.
28. C. G. Brunius III, s. 148.
29. C. G. Brunius III, s. 150–151.
30. C. G. Brunius III, s. 149.
31. J. Svanberg, Stenskulpturen, s. 209ff.
32. J. Roosval, Die Steinmeister Gottlands, s. 113. – Densamme, Elsass, Lund och Gotland, s. 72–77. – A. Jorn, Folkekunstens Didrek. – A. Tuulse, Didrik av Bern och Norden, s. 65–69. – N. Lukman – J. Sonne – A. Tuulse – A. Jorn, Gotlands Didrek.
33. E. Ohlson, Den vilda jakten. – Densamme, Sjäälajakt och fruktbarhetssymbolik, s. 49–66.
34. F. Westin, Är Grötlingbo-relieferna episoder ur Didrik-sagan? – E. Ohlson, Sjäälajakt och fruktbarhetssymbolik, s. 55–56.
35. J. Svanberg, Stenskulpturen, s. 212.
36. J. Svanberg, Kampen mellan ont och gott på dopfunten i Hög, s. 16–29.
37. The bestiary: a book of beasts, s. 7–11, 182–183; H. Biedermann, Symbollexikonet, s. 253–255; J. C. Cooper, Symboler – en uppslagsbok, s. 64, 162.
38. J. Tofftenius jr, Anteckningebok ..., Grötlingbo K I:1, ViLA. Bjälkar med fällningsåret 1705 har återanvänts vid huvens senare nybyggnader enligt Alf Bräthen, a.a., s. 116.
39. Ritningar, Kyrkliga byggnader G–Hj (D Ibb:3): Grötlingbo kyrka (G 87); Ritningar, Kyrkliga byggnader, länsvis: Kyrko Torn på Gotland (F IIaaa:10); ÖIÅ:s arkiv, RA. Skrivelse till Kungl. Maj:t 4/9 1781, Allmänna verks skrivelser till Kungl. Maj:t, vol. 320, RA. – S. Fogelmarck, Carl Fredrik Adelcrantz, s. 168 ff. – B. Stolt, Åskskydd viktigare än utseende på 1700-talet: Hogräns kyrka nära att få en gustaviansk tornspira. – Densamme, En tornspira helt i konstkritiker Wennbergs smak. – J. Lindblad, Grötlingbo kyrkas exteriör. Från gotisk resning till vilande klassicism.
40. En 1828 daterad avbildning av kyrkan med den nya tornuven finns i G. Unnéus, Teckningar af Trettio-sex Gotländska Kyrkor, nr 13, ViLA. Teckningen ligger till grund för det sigill för Grötlingbo pastorat, med samma motiv, som Unnéus utförde samma år (se ovan titelsidan samt not 164). Fig. 80 visar huven före ombyggnaden 1885.
41. J. Tofftenius jr, Anteckningebok ..., Grötlingbo K I:1, ViLA.
42. Utas A:son, J., Om gotländska valv. Examensarbete vid Chalmers tekniska högskola 1971. Stencil.
43. Den äldsta avbildningen och beskrivningen av sakramentskåpets omfattning i H. Hildebrand, De gotländska kyrkornas väggsåp, s. 100–106, fig. 30. Teckningen, från 1880-talet eller äldre, visar omfattningen utan krönbomma. Dess plats antyds genom ett prickat mönster.
44. J. Tofftenius jr, Anteckningebok ..., Grötlingbo K I:1, ViLA. – Nischer nordväst om högaltaret finns i de flesta gotländska kyrkor. De kan ha använts för kyrkospel vid påsken. – B. Stolt, Me-

- deltida teater och gotländsk kyrkokonst, s. 32ff., särskilt s. 36. – *Densamme*, Medieval Plays in Sweden, s. 11.
45. Stenhuggarmärken anses ha använts av stenhuggare, som varit anställda mot ackordslön, och anger vem som huggit vad. Det är uteslutande fint huggna stenar, som märkts, t.ex. block i baser, kolonner, omfattningar till fönster och portaler samt bågar. – *E. Lagerlöf*, Gotländsk stensulptur från gotiken, s. 73ff. GA 29/8 1894.
 46. Den latinska texten till avskriften i Vatikanarkivet avtryckt i Les Registres de Boniface VIII del I, sp. 461, nr 1286. Översättningen har utförts av *Peter Ståhl*, RA, som tackas varmt.
 47. *K. Markus*, Från Gotland till Estland, s. 28ff., bild 14, 15. – *Ragnhild Boström* tackas för utredning om flyttade romanska fönster (SvK vol. 203, Resmo kyrka, ÖI not 55–59) och för stimulerande diskussioner.
 48. *Alf Bråthen* har dendrokronologiskt daterat två ekstycken från kyrkan till 1104 resp. 1140. Båda dateringarna är s.k. efterdateringar, vilket innebär att splintved saknas i proven. Årtalen anger därför endast att träden fällt efter denna tidpunkt. – *A. Bråthen*, Dated Wood from Gotland and the Diocese of Skara, s. 116. – *Densamme*, Kommentar till Erland Lagerlöfs debattinlägg "Dendrokronologin och Gotlands kyrkor", s. 207–208. – Jfr *E. Lagerlöf*, Dendrokronologin och Gotlands kyrkor, s. 63–66; *Th. Bartholin*, Dendrokronologiens tillförlitlighet, s. 141–142; *A. Bråthen*, Kommentar till Thomas Bartholins artikel om dendrokronologins tillförlitlighet, s. 258–259.
 49. *J. Roosval* anser 1911 att S:ta Marias torn åtminstone påbörjats omkring 1200. – *J. Roosval*, Die Kirchen Gotlands, s. 118 ff. – *Densamme*, Die Steinmeister Gottlands, s. 189–196. – *Densamme*, Den gotländske ciceronen 1926, s. 100, 1950, s. 119. – *R. Strömbom (Boström)*, Calcarius, s. 81–97. – *E. Gustafsson*, Den romanska kyrkan i Grötlingbo, s. 65–74.
 50. *E. Lagerlöf*, Gotländsk stensulptur från gotiken, s. 198, 200, 249–251, 168–271. – *B. Stolt*, Rundlar i Roma kanske apostlar.
 51. *E. Lagerlöf*, Gotländsk stensulptur från gotiken, s. 182–184, 200, 249, 270.
 52. *E. Lagerlöf*, Gotländsk stensulptur från gotiken, s. 254f.
 53. GA 15/11 1893. – *Johan Gardelin*, f. 1859, d. 1949, målarmästare, kyrkvård, Hemse. Medverkade vid ett antal gotländska restaureringar. – *P. Norrby*, Johan Gardelin – en hedersman med pensel och kollektiv, s. 65–71.
 54. *Erik Johan Fant*, f. 1889, d. 1955, arkitekt i BSt. Ledde restaureringen av ett stort antal kyrkor, varibland åtskilliga gotländska. – *Eiler Graebe*, f. 1892, d. 1977, domkyrkoarkitekt vid Lunds domkyrka 1944–1967. Har bl.a. ansvarat för restaureringar av ett flertal skånska kyrkor. – *C.-A. Acking*, Eiler Graebe, s. 85–88.
 55. GA 30/10 1989. *Lasse Blom*, Nytt kapell i Grötlingbo, s. 131–133. Ritn. IATA (Go 4789–4791).
 56. *B. G. Söderberg*, Gotländska kalkmålningar 1200–1400, s. 164ff., 230. – *E. Lagerlöf*, Gotländsk stensulptur från gotiken, s. 218ff.
 57. Målningen tillskrivs *Numens*, dels av stilistiska skäl, dels därför att han var den ende gotländske målare vid denna tid, som var kapabel att genomföra ett så stort projekt som dekoreringen av Grötlingbo kyrkas valvkappor. – *Christian Lorens Numens*, f. i Tönder 1671, bosatt i Visby omkring 1700, d. i pesten 1711. – *G. och K. Svahnström*, Måleri på Gotland 1530–1830, s. 147ff.
 58. Om långhusvalvens målningar skriver kyrkoherde *Tofftenius*: "The öfrige nye hwallfwen äre sålunda adjoursterade, at först de 3:ne millersta och största effter sig äre målade, det förste med windruffwor, af Pastore betalt; The andra med löfwärk af Stenhuggaren Hans Hermansson Norqwije betalt; The tridie med Krantzar af Linnewäfwaren Jöran Michelsson Roes betalt. The öfrige Sex mindre hwallfwen äre med Krantzar öfwerst opinunder zijrade; Thet öf: prädikstolen af Cronans Lenssman Wälachtad Mons:r Christen Jönsson Winter betalt: The öfrige af de fyra Kyrkwärdare Jöran Hillebrandsson Frifixarfwe, Jöran Jöransson Sixarfwe, Niclas Michelsson Ronnings, Päder Olofsson Kattlunds betalte." – *J. Tofftenius jr*, Anteckningebok ..., Grötlingbo K I:1, ViLA.
 59. Syftar på aposteln Pauli tal på Areopagen i Apg. 17:22ff. där aposteln nämner ett altare med texten "till en okänd Gud". Den grekiska texten återfinns också i en valvbåge i Fide, tidigare annekkyrka till Grötlingbo. Kyrkoherde *Tofftenius* skriver att han fått idén från ett arbete av *S. Glasius*, s. 597 och s. 1479. – *J. Tofftenius jr*, Anteckningebok ..., Grötlingbo K I:1, ViLA. – Data om *Glassius* i *H. Döring*, s. 74. Se även *B. Stolt*, Till den kände Guden, s. 50–52. – Texterna lästa efter fotografier av *Erik Olsson* i GF, tagna vid 1956–1957 års restaurering, samt fotografier tagna före 1893 av *C. F. Lindberg* och andra, ATA och GF.
 60. *A. Andersson*, Die Glasmalereien des Mittelalters in Schweden, s. 181–183.
 61. *A. Andersson*, s. 248.
 62. *A. Andersson*, s. 182.
 63. *J. Roosval*, Gotländsk vitriarius, s. 176. – *A. Andersson*, s. 116.
 64. *A. Andersson*, s. 111f., 181f. – *J. Roosval*, s. 54, 176–177, 212–213.
 65. *J. Tofftenius jr*, Anteckningebok ..., Grötlingbo K I:1, ViLA.
 66. *P. von Busch–S. Haasum–E. Lagerlöf*, Skeppsristningar på Gotland, s. 81. – Karack, en av de vanligaste skeppstyperna under medeltiden, sannolikt av spanskt eller portugisiskt ursprung. Den hade 2–4 master och vanligen 3 däck samt för- och akterut höga uppbyggnader, kastell.
 67. *S. Jansson–E. Wessén*, Sveriges Runinskrifter 11, Gotlands runinskrifter 1, s. 50–52.
 68. I Hablingbo har stenhuggarna *Peter* och *Gert van Eghen* på analogt vis signerat altaruppsatsen på annan plats, nämligen på östsidan av triumfbågens södra vederlag. – *Hans Schotte*, stenhuggare, ägde 1660 Martens i Öja, död senast 1670. – *R. Steffen*, Stenhuggarverket och dess utövare under 1600-talet VII s. 11, 21; IX s. 83; X s. 9–10, 14, 19, Schottes bomärke s. 14 nr 4.
 69. Bomärket förefaller som en kombination av bomärkena för *Hans Schotte* och *Oluf Bottarve*. – *Steffen X*, s. 14 nr 4 och 15.
 70. *Nils Olofsson* var kyrkoherde senast från 1657 till sin död 1673. – *Lemke*, s. 408.
 71. *K. Kristiansson*, Gotländska Inskriptioner III, P 111 vol. 10:1 del III, 1890, s. 49, ViLA. – *Jesper Gertsson Smitt*, "Jesper stenhuggare", bosatt i Bottarve i Öja, använde 1662–1667 ett bomärke så gott som överensstämmande med det i Grötlingbo. *Steffen X* s. 10, 14 nr 11.
 72. *J. Tofftenius jr*, Anteckningebok ..., Grötlingbo K I:1, ViLA.
 73. St. prot. 22/2 1879, K II:1, ViLA. – Ett förslag att "för samma betalning måla en half sol i bronsfärg i midten af altarets framsida" antogs men torde inte ha blivit utfört.
 74. *Jacob Johansson Tofftenius*, f. vid Smågårde i Tofta 1625, prästvigd 1653 till adjunkt hos svärfadern i Grötlingbo, från 1673 kyrkoherde där till sin död 1703. – *Lemke*, s. 408. – *Rosman*, s.

129. – *J. Tofftenius jr*, Anteckningebok ..., Grötlingbo K I:1, ViLA. – Grötlingbo socken genom tiderna, s. 150, 158, 163, 164.
76. *Jacob Andersson Blass*, målare invandrad från fastlandet, begravd 1683. Utom i Grötlingbo har Blass målat altarpussatser i Alva 1671 och Martebo 1676. – *G. och K. Svahnström*, Måleri på Gotland 1530–1830, s. 108.
77. *J. Tofftenius jr*, Anteckningebok ..., Grötlingbo K I:1, ViLA.
78. 1847 års visitation nämner "en år 1839 undergången större reparation".
79. *P. A. Sæve*, Ritningar, Aqvarelskitzer ..., mapp nr 77, S 170:2, UUB. – *B. Stolt*, Grötlingbo i unik Säveteckning.
80. *P. A. Sæve*, Reseberättelse 1864 vol 5, s. 181, ATA. Med blyerts är tillagt: "står 1869 bakom altaret".
81. *J. Roosval*, Den gotländske ciceronen, uppl. 2, s. 121. Ett förslag av *Eiler Græbe* att även rekonstruera en krucifixpedestal enligt ritning i GF kom inte till utförande. Korset kom på plats till högmässan söndagen den 22/9 1946. De medverkande avtackades vid en festgudstjänst på S:t Lukas dag den 18/10. – Sedermera kontraktsprosten *Erik Björlander* (d. 1998) har lämnat detaljerade upplysningar.
82. *af Ugglas* betraktar krucifixet som ett bygdearbete inspirerat av Hejnummästaren, tillkommet cirka 1250. *Roosvals* formulering är att arbetet utförts av en sachsisk-gotländsk skola. Tillkomsten sätter *Roosval* 1925 till cirka 1230, 1950 till cirka 1240. – *C. R. af Ugglas*, Gotlands medeltida träskulptur, s. 283f. – *J. Roosval*, Den gotländske ciceronen, uppl. 1 s. 101, uppl. 2 s. 120.
83. *af Ugglas* daterar bilden till 1200-talets senare del. *Roosval* tillskriver den Hörsnemästaren och förlägger tillkomsten till övergångstiden, c. 1220–1260. – *C. R. af Ugglas*, Gotlands medeltida träskulptur, s. 294. – *J. Roosval*, Medeltida skulptur i Gotlands försal, s. 45f.
84. *af Ugglas* anser skulpturen utförd av "Fabulator" och tolkar den som "kanske evangelisten Lukas". *Roosval* hänför den till "Fabulators krets". Mot tolkningen som en Lukasfigur talar enligt *Jacobsson* avfasningen på hjässan liksom skorna och underliggaren. – *C. R. af Ugglas*, Gotlands medeltida träskulptur, s. 502, 549, 551. – *J. Roosval*, Medeltida skulptur i Gotlands försal, s. 85. – *C. Jacobsson*, Höggotisk träskulptur i gamla Linköpings stift, s. 118ff., 290.
85. *J. Roosval*, Medeltida skulptur i Gotlands försal, s. 135. Krucifixet hänförs här till Engelbrektsperioden, c. 1410–c. 1460.
86. *P. A. Sæve*, Anteckningsböcker, Gotland II, s. 71, S 40n, UUB. – *A. Andersson* daterar figuren till 1325–1350 på katalogkortet i SHM. – *C. Jacobsson*, Höggotisk träskulptur i gamla Linköpings stift, som inte observerat Sæves teckning, nämner på s. 346 möjligheten att skulpturen tillhört ett retabel.
87. *J. Tofftenius jr*, Anteckningebok ..., Grötlingbo K I:1, ViLA.
88. *P. Poscharsky*, Die Kanzel. Enligt *Peder Palladius'* Tractat 1553 skulle predikstolen vara placerad på den södra sidan i kyrkan. – *H. Rørdam*, Danske Kirkelove I, s. 346.
89. *B. Stolt*, En predikstol från 1548, s. 59–68. – *Densamme*, En predikstol som kyrkovetenskapligt källmaterial, s. 25–39.
90. *Eiler Hardenberg*, f. senast 1500, Lensmand på Gotland 1544–1551, Rikshofmester 1559, d. 1565. *Katarina Rosenkrantz*, död i Visby 1549. – *P. Colding*, Dansk Biografisk Leksikon IX, s. 359–362; SvK Go vol. 202 s. 36–37, 88, 110–112. – Av tyska predikstolar från 1500-talet är enligt uppgift omkring 7% prydda med vapensköldar. *P. Poscharsky*, Die Kanzel, s. 107. – Danska exempel visar att lensmanden hade att godkänna församlingarnas inköp av inventarier. I samband med detta förekommer att hans och hans makas vapensköldar avbildades på vederbörande föremål, utan att de givit något ekonomiskt bidrag. – *Sven Rask*: Lensmand og kirker i Nordsjælland 1604–12, s. 127–128. För hänvisningar till danskt material tackas *Marie-Louise Jørgensen*, Köpenhamn.
91. Enligt koncept till berättelse till prästmötet 1973, Grötlingbo N 4.
92. *Christian Jönsson Winther*, f. i Visby, länsman, d. 1712. *Adam Christiansson Winther*, f. 1697, kronolänsman, båda bosatta vid Sallmunds i Grötlingbo, d. 1777, g.m. *Elisabeth Isacksdotter Vickman*, f. 1703. – *Hallgren*, s. 552, 555.
93. *Johan Hindrich Dreutz*, f. i Grötlingbo 1716 (se not 103), löjtnant, hovkvartermästare, d. 1785. Har målat predikstolen i Alva, predikstol och bänkar i Eke samt predikstol och läktare i Burs. – *G. och K. Svahnström*, Måleri på Gotland 1530–1830, s. 181f.
94. *J. Tofftenius jr*, Anteckningebok ..., Grötlingbo K I:1, ViLA. Se även föregående not samt efterföljande noter.
95. Initialerna tolkade med hjälp av Grötlingbo socken genom tiderna, s. 151, 204, 214. – Målningen tillskrivs *Dreutz* i *G. och K. Svahnström*, Måleri på Gotland 1530–1830, s. 181. – Ännu vid mitten av 1800-talet användes korbänken av korkarlarna, som skulle leda församlingssången. Grötlingbo socken genom tiderna, s. 54.
96. Orgelns disposition: huvudverk: rörlöjt 8, principal 4 (delvis i fasaden), täckflöjt 4, waldflöjt 2, mixtur 3–4 chor, skalmeja 8; bröstverk, manual 2: gedakt 8, rörlöjt 4, principal 2, nasat 1 1/3, scharf 2, krumhorn 8; pedalen: subbas 16, principal 8 (i fasaden), kvintadena 4. – *John Grönvall* orgelbyggeri, anbud 20/11 1962, insänt från PÅ till BSt 3/7 1963. GF 22/7 1963, Raä 14/8 1963 och 30/10 1963 menade att förslaget till orgelfasad borde bearbetas, vilket 17/12 1963 blev BSt:s beslut. 18/4 1964 sände PÅ *Karths* överarbetade förslag till BSt, som godkände det 28/4 och 26/5 1964. 10/12 1964 hemställde PÅ hos BSt om godkännande av ändrad placering av orgelhuset, vilket tillstyrktes av GF 16/1 1965 och av Raä 10/2 1965 samt godkändes av BSt 15/3 1965. – Hdlr i PÅ, GF, Raä och BSt. – "Jige" (*Johannes Gardell*), Ny orgel med femton stämmor i Grötlingbo. Inventarium över svenska orglar 1989:II s. 60.
97. Disposition: borduna 16', delad på två register; principal 8'; flute harmonique 8'; salicional 8'; rörfleut 8'; octava 4'. "Klangligt tillstånd: tidstypiskt – rätt stråkbetonat, icke särskilt skönt, dock med ett mustigt tutti (*E. Erici*)." – SAOK:s orgelregister, ATA. – *Einar Erici*, f. 1885, läkare, orgelspecialist, fil. dr h.c. 1962, d. 1965. – *R. A. Unnerbäck* i Sohlmans musiklexikon 2 uppl. 2, s. 470–471. – *D. Edholm*, Orgelbyggare i Sverige 1600–1900 och deras verk, s. 124. – Fasadritningen i Grötlingbo O 1. – *Gustaf E. N. Pettersson*, byggnadsråd, f. i Visby 1855, e.o. arkitekt vid ÖJÄ 1882, d. 1933. Genomförde bl.a. restaureringen av Visby domkyrka 1890–1902.
- 97a. Protokoll från biskopsvisitationen 1895, Grötlingbo N 3. *von Schéeles* påpekande kan jämföras med de samtida förslagen av *Axel Herman Hägg* till orgelns placering i kyrkorummet, som denne sedermera genomförde i Dalhems och Ardre kyrkor (SvK Go IV s. 59ff., 775ff.).
98. *Olof Johannes Söderström*, Söderkvie, f. 1838, fanjunkare, d. 1909. – Grötlingbo socken genom tiderna, s. 69.
99. *E. Lundmark*, Kyrklig konst efter reformationen i Gotlands försal, s. 22–23, nr 108.

100. Enda kända bilden av läkturen tagen 1885 av *Oscar Keen*, på initiativ av *Alfred Heales* (fig. 64). Föremålen på och över läkturen har inte kunnat identifieras. – *A. Heales*, *The Churches of Gotland*, s. 3, 7 noten, Plate 10. – *Densamme*, *The Ecclesiology of Gotland*, Plate IV. – *T. Fr. Bumpus*, *The Cathedrals and Churches*, Plate facing p. 264. – *G. och K. Svahnström*, *Måleri på Gotland 1530–1830*, bild 195 (något beskuren), s. 181f. – *St. prot.* 30/1 1878, 23/10 1891.
101. *Stenström* urskiljer flera eukaristiska associationer och passionsmotiv i bildframställningen, såsom palmkvisten bebådelseängeln håller i handen, den altarliknande krubban och ängeln med sitt rökelsekar, Kristi nedsänkande i ett kalkliknande kärl vid badandet, spikmärkena i barnets fötter, den tredje konungens korskrönte myrraskål och den åttauddiga stjärnan. Han menar att de ger associationer till ett omfattande mässlutläggnings- och legendmaterial, som tyder på teologisk detaljledning. Detta motiverar enligt honom en datering till 1200-talets början. *T. Stenström*, *Problem rörande Gotlands medeltida dopfuntar*, s. 138ff. *Stolts* tolkning av den *Sighraf* tillskrivna funten i Bro stöder en sen datering. *B. Stolt*, *Medeltida teater och gotländsk kyrkokonst*, s. 104f. *Roosval* daterar funten 1925 till 1165–1188, 1950 till 1199, *Tiuulse* till 1100-talets senare del, *Lundberg* och *Svahnström* till omkring 1200. – *J. Roosval*, *Revision av gotländska dateringar II*, s. 295–308, spec. s. 302; – *Densamme*, *Den gotländske ciceronen*, uppl. 2, s. 119–120. – *E. Lundberg*, *Problemet Hegvald*, s. 197f. – *A. Tiuulse*, *Romansk konst i Norden*, s. 83f. – *G. Svahnström* i *Lagerlöf och Svahnström*, *Gotlands kyrkor*, s. 147. – *Druvklasens* förekomst påpekad av *H. M. Sonne*, *The discovery of a Sighraf graveslab in the Grötlingbo church of Gotland*, s. 199. – Tidigast behandlas funten i *H. Hildebrand*, *Om dopfunten i Åkirkeby på Bornholm*, s. 179–191, med fyra teckningar av *O. Sörling* från 1880, s. 186, 187. Två av dem återges i *H. Hildebrand*, *Sveriges medeltid III*, s. 510.
102. *B. Stolt*, *Under kyrkgolvet låg en dopfunt ...*, – *Densamme*, *Begravda dopfuntar på Gotland*, s. 135–142. – Vid 1861 års visitation påpekade biskop *Anjou* att: ”En för 5 à 6 år sedan under golfvet i kyrkans vapenhus påträffad vacker dopfunt af sandsten med upphöjda figurer, om hvilken förut saknats all kännedom antingen genom Kyrkans handlingar eller muntlig öfverlemnning, borde uppställas på en mera passande plats och syntes förtjena användas istället för den i Kyrkan uppställda.” Grötlingbo N 2, ViLA.
103. Kyrkoherde *Tofftenius* skriver: ”1716 2. Nov. förfärdigades och d 4 dito consecreres vår nya funt i Grötlingbo Kyrkia, i hvilken onsdagen derefter, som var d 7 Nov, christnades eller döptes af hodieerne Pastore det första barn, som är H Captain Droyson, som blef opkallad effter Öfwersten Wälborne Hr. Johan Hinric Boeckler ... Funten är af Pastore och dess hustru förärd, till tacksamhet, att den nådige Gud henne af en svår och långvarig sjukdom i framleden sommar ophalp, och till före krafter och helsa restituerade.” – *J. Tofftenius* jr, *Anteckningebok ...*, Grötlingbo K I:1, ViLA. – *Bernhard Dreutz (Drojs)*, se not 160, g.m. *Gertrud Maria Zirach*, f. 1677 i Lettland, d. vid Sixarve 1756. Sonen *Johan Hindrich*, makarnas tredje barn, se not 93. – Grötlingbo socken genom tiderna, s. 201.
104. *Gertrud Bulmering*, f. 1686, d. 1765, moster till *Barbara Maria Jacobsdotter Tofftenia*, f. 1706, d. 1770, som var dotter till kyrkoherde *Jacob Tofftenius* och hans första hustru *Barbara Maria Bulmering*, f. 1684, d. 1706 strax efter dotterns födelse. – *Nyberg* s. 83, *Rosman* s. 129.
105. Svenskt silversmide IV, s. 596. Bland uppräknade arbeten nämns inte kalken i Grötlingbo.
106. I ”Anteckningebok” heter det: ”1708 ... utstafwade jagh effter all möjelighet de uppå Grötlingbo Kyrkias Altar kalk befintlige gamle munkebokstäfwer, som således finnas på foten Characteriserade: fruwe F bencen Per dtr Jensen, om det nu skal wara Benika eller Bengta wet man intet ...” Tofftenius anför också en tradition, enligt vilken kalk och paten skulle vara skänkta från Wiges gård, där ett medeltida stenhus legat. – *J. Tofftenius* jr, *Anteckningebok ...*, Grötlingbo K I:1, ViLA. – Om *Vigeherrren*, hans slott och död, se Grötlingbo socken genom tiderna, s. 121–122.
107. Exempel på kommunion med sked i tider av vinbrist omtalas i *Bureus*, *Sumlen*, s. 185, och *Juusten*, *Synodalartiklar för Åbo stift 1573*, s. 52, 55.
108. *Elisabeth Catharina Bolin*, f. 1858, d. 1942; *Arnold Karlström*, f. 1901, silversmed. – Svenskt konstnärslexikon III, s. 357.
109. Se not 22 ovan. Enligt donationsbrevet, utfärdadt på 100-årsdagen av prostens födelse, var det fråga om ”den oblatask han under sin tid som församlingens kyrkoherde använt”. – Donationsbrevet i Grötlingbo O 5.
110. *B. Bruzelli*, *Tenngjutare i Sverige*, s. 396–397.
111. *Lars Ekman*, f. 1779, kyrkoherde 1825, prost över egen församling 1831, d. 1858. – *Lemke*, s. 412. – Sonsonen var ”Gotlandskungen” *Carl Ekman*, vars hustru och barn överlämnade ljuskronan till kyrkan på Ekmans 60-årsdag, den 13/9 1928. – *Carl E. Ekman*, f. 1868, d. 1954. – *Nyberg*, s. 161. GA 21/1 1954. – Donationsbrevet i Grötlingbo O 5.
112. Vid prostens pensionering erhöill prostparet två lampetter, en från vardera Grötlingbo och Fide församlingar. Vid ett arvskitte 1996 tillföll en av dem *Per Jacobsson*, Mandal, Norge, som skänkte den till Grötlingbo kyrka. – Muntliga uppgifter från kyrkorådets vice ordförande *Ingrid Larsson*.
113. *R. Andersson*, *Ljusbärare invigd*.
114. *Monica Bertilsson*, textilkonstnärinna, f. 1928, Vara, tidigare verksam vid Gotlands hemslöjd.
115. *Helena Anschütz*, f. 1878, från 1900 bosatt i Visby, d. 1958. Har sytt 45 textilier för kyrkor, huvudsakligen på Gotland, broderat ordensband åt biskop *von Schéele* m.m. – Mina minnen från Biskopsgården i Visby från 1903 till 1916, manus i GF.
116. *Inventarium 1757*, tillägg. – Grötlingbo N 2, ViLA. *Lars Lange*, f. 1756, ”viktualiehandlande” i Visby, d. 1824. – *Nyberg* s. 400. På Gotland finns flera exempel på att kyrkorna i ett pastorat ägt en gemensam mässshake. – *B. Stolt*, *Kyrklig skrud enligt svensk tradition*, s. 344.
117. *Karl-Erik Johansson*, f. vid Skradarve i Grötlingbo 1927, domprost i Visby, hovpredikant.
118. Det svarta klädet har tydligen använts under kungssorgen efter Carl XV, som avlidit den 18/9 samma år. – Om svarta paramenter vid kungssorg i *B. Stolt*, *Kyrklig skrud enligt svensk tradition*, s. 33f.
119. *J. Tofftenius* jr, *Anteckningebok ...*, Grötlingbo K I:1, ViLA.
120. *J. Tofftenius* jr, *Anteckningebok ...*, Grötlingbo K I:1, ViLA. – *Elisabet* och *Anna Judicheris* var döttrar till *Anna Gardæa*, gift med den äldre *Tofftenius*, i hennes tidigare äktenskap. – *Lemke*, s. 425. Att den första mässkjortan tillkom först 1700 berodde på att *Tofftenius senior*, som hade rätt att hela sitt liv predika på

- danska, också följde den danska föreskriften att använda röcklin under mässhaken i stället för mässkjorta. – Beslut vid domkapitelssammanträde 21/7 1686, återgivet i *O. Havrén*, Från Brömsebrofreden till 1800-talet, s. 93–94. – Synodalia, fremsatte i Roskilde Aar 1564, s. 481. – *B. Stolt*, Mässhakens underplagg på Gotland efter reformationen, s. 59–65. – *Densamme*, Kyrklig skrud enligt svensk tradition, s. 70.
121. *J. Toffenius jr*, Anteckningebok ..., Grötlingbo K I:1, ViLA. – *Anton Ewertsson Bulmering*, f. 1682, köpman, vice borgmästare i Visby, d. 1755. Svåger till kyrkoherde *Toffenius*. – *Nyberg*, s. 83. *Bulmering* har också bekostat målningen av bänkkvartaren i Burs kyrka. – SvK Go VI s. 54.
 122. *Eva Lovisa Kron*, f. 1735, g. 1751 m. kyrkoherden *Jöns Jönsson Broander*, d. 1803. – *Nyberg*, s. 73, 74.
 123. *Juliana Charlotta Hägg*, f. vid Sixarve 1754, g. 1784 m. vice pastorn, sedermera kyrkoherden i När *Jacob Bolin* (1724–1809), d. 1827. – *Lemke*, s. 356. *Kinberg*, s. 305. *Nyberg*, s. 299, med felaktigt förnamn Johanna.
 124. Den sena tidpunkten för anskaffningen berodde på att prästkappan länge var en del av den prästerliga ständsdräkten. 1820–1821 skaffade annexförsamlingen Fide en prästkappa tillhörig kyrkan, men i moderförsamlingen Grötlingbo använde prästen tills vidare sin egen. – *B. Stolt*, Kyrklig skrud enligt svensk tradition, s. 18f. Grötlingbo Lla:2, ViLA.
 125. Stenarna 1–3. lästa efter *Jansson–Wessén*, Sveriges runinskrifter 11, Gotlands runinskrifter 1, s. 43ff.
 126. *K. Kristiansson*, Gotländska inskriptioner III, P 111 vol. 10:1 del III, 1890, s. 50, ViLA. – *H. M. Sonne*, The discovery of a Sighraf graveslab in the Grötlingbo church of Gotland, s. 197–203.
 127. *B. Stolt*, Stenar av Sighraf i Sudrets domkyrka.
 128. Gravsten ”med enkelt ringkors” låg redan vid *Kristianssons* besök 1890 i ringkammaren. Den är således inte identisk med den ”Marmorsten, medeltida, med kors”, som enligt *Gadd* omkring 1930 låg ”Vid korportalen.” – *K. Kristiansson*, Gotländska inskriptioner III, P 111 vol. 10:1 del III, 1890, s. 49, ViLA. – *D. Gadd*, Gravstenar, P 70, ser. IX ant.bok 41, Grötlingbo nr 11, ViLA. *T. Silberg* tackas för hänvisning till sistnämnda källa.
 129. *Säve* läser 1556 där *Kristiansson* läser 1566. – *P. A. Säve*, Gotland II s. 74, UUB. – *K. Kristiansson*, Gotländska inskriptioner III, P 111 vol. 10:1 del III, 1890, s. 49, ViLA. – *D. Gadd*, Gravstenar, P 70, ser. IX ant.bok 41, Grötlingbo nr 13, ViLA. – Sex gravstenar i Vamlingbo, över kyrkoherde *Erasmus Petri*’ hustru och barn, vilka sägas ha dött i pesten, bär årtalet 1565. Dödsfallen i Grötlingbo kan ha samma orsak. – *Lemke*, s. 424–425.
 130. *J. Wallin*, Analecta I s. 750, i renskrift i Cippi Gothlandici, Analecta I s. 665, KB. – *P. A. Säve*, Gotländska samlingar IV s. 259, UUB. Vid *Kristianssons* besök 1890 låg stenen ”v. chordörren”. – *K. Kristiansson*, Gotländska inskriptioner III, P 111 vol. 10:1 del III, 1890, s. 48, ViLA. – Om *Olaus Jonæ* är enligt *Lemke* intet bekant. – Enligt 1634 års mantalslängd brukades Kauparve av *Morten*. – Grötlingbo socken genom tiderna, s. 164. – Av gravstenar med stenhuggarverktyg och upphöjd text finns två på kyrkogården i Sundre, båda med årtalet 1565, och en i koret i Vamlingbo, den senare av röd kalksten, med årtalen 1577 och 1579. – *R. Steffen*, Stenhuggarverket på Gotland och dess utövare på 1600-talet, G arkiv VII s. 5–6, Fig. 2 och Fig. 3.
 131. *K. Kristiansson*, Gotländska inskriptioner III, P 111 vol. 10:1 del III, 1890, s. 49, ViLA. – 1538 ägdes gården av ”*Jacob Kattelunds*”. – *G. Svahnström*, Kattlunds, s. 38. – I en handling i GF med *N. Lihbergs* handstil avslutas texten med ”Anno 1579 †/ 1573 Augusti”. *Lihberg* har inte sett stenen och anger inte sin källa. Han förmodar att årtalen gäller man resp. hustru.
 132. *K. Kristiansson*, Gotländska inskriptioner III, P 111 vol. 10:1 del III, 1890, s. 48–49, ViLA. – Gravstenen med dödsåret 1601 är enda kända omnämning av *Hilbrand Koparve*. *Pernille Pedersdaters* man *Hillebrand Olofsen* nämns 1653. – Grötlingbo socken genom tiderna, s. 164. Mannen har tydligen låtit hugga in sin hustrus namn på en redan befintlig gravsten tillhörig Kauparve.
 133. Sannolikt den *Lauritz* som nämns i 1570-talets jordebok och som 1587 omtalas som domare i Eke ting. *Nils Olofsson* är måhända son till den 1644 avlidne *Olof* och identisk med den *Nils*, som avled 1691. – *G. Svahnström*, Kattlunds, s. 38f.
 134. Eftersom stenen är av 1600-talskaraktär kan enligt *Svahnström* avses de båda domarna *Anders Kattlunds*, nämnd 1601, 1603–1604 och 1614, och *Lauridz Kattlunds* 1610–1611 och 1614. – *G. Svahnström*, Kattlunds, s. 39–41. Flyttningen till nuvarande plats enligt stämmobeslut 19/11 1863. – Grötlingbo K II: 1, ViLA.
 135. *Sven Helander* tackas för hjälp med upplösningen av förkortningarna. – Översättning av *A. Edle*, granskad av *A. Uddholm*, vilka återger texten med rättade stavfel. – *Paulus Severini* (*Poul Sørensen*), f. 1552, omnämnd som kyrkoherde i Grötlingbo 1617, d. 1638. – *J. Wallin*, Analecta I s. 750, i renskrift i Cippi Gothlandici, Analecta I s. 665, KB. *Lemke*, s. 406–407. – *A. Krokstedt*, s. 43–48.
 136. *F. Thuresson*, s. 507–508. – Kallas 1634 ”tingshörare” men bör enligt gravstenen ha varit tingsdomare redan omkring 1628. Troligen son till den *Anders*, som i början av 1600-talet innehade Kattlunds. – *G. Svahnström*, Kattlunds, s. 41–42.
 137. *J. Wallin*, Analecta I s. 749, i renskrift i Cippi Gothlandici, Analecta I, s. 665, KB. – *Apollonia*, dotter till kyrkoherde *Christen Christensen Nestvediensis* i Öja, död 1673, gift med kyrkoherden i Grötlingbo *Nils Olofsson*. – *Lemke*, s. 408.
 138. *D. Gadd*, Gravstenar, P 70 ser. IX ant.bok 41, Grötlingbo nr 10, ViLA. – En *Olof* var 1634 hälftenbrukare och 1646 ensam brukare av Hallinge. 1653 nämns en *Olof Larsson*. – Grötlingbo socken genom tiderna, s. 154.
 139. ”Gamle och unge *Hillebrandt*” äger 1670 gården tillsammans. – Grötlingbo socken genom tiderna, s. 164. Ev. är 1660 endast barnens dödsår.
 140. *D. Gadd*, Gravstenar, P 70 ser. IX ant.bok. 41, Grötlingbo nr 14, ViLA. *Gadd* nämner att *Peder Jacobson* kan vara bror till den *Marten Jacobsen*, som nämns på sten nr 5. *Anne* torde vara dotter till den *Hilbrand*, död 1601, som omtalas på sten nr 10. 1648 fanns en *Per Koparve*. – Grötlingbo socken genom tiderna, s. 164.
 141. ”Tingsdomaren” kan vara den *Olof Andersson*, död 1644, som nämns på sten nr 14. Om hans far är den *Anders* vars initial finns på sten nr 12 bör modern ha dött före 1644. Kartuschen med ”NBS” och årtalet 1668 skulle i så fall vara sekundära.
 142. *Peder Rasmusson* upphörde att vara tingsdomare redan omkring 1660, då Eke och Hoburgs ting sammanslogs. ”Sannolikt härstammade han från en domaresläkt vid Sigarve i Viklau.” Hustrun *Birgitta* var dotter till föregående ägare av Kattlunds. – *G. Svahnström*, Kattlunds, s. 42.
 143. Ägde 1684 halva Kauparve. F. i Öja, g.m. *Catharina Mårtens-*

- dotter från domargården Kärna i Burs. – Grötlingbo socken genom tiderna, s. 164.
144. Senior cleri = den äldste av stiftets präster. *Anna Gardwäs* första äktenskap ingicks 1648 och har på gravstenen förväxlat med det som där anges för mannen. Dennes första äktenskap ägde enligt herdaminnet rum 1654. Grötlingbo kyrkböcker för den aktuella tiden saknas. – *Lemke*, s. 408, 425.
145. *Jacob Jacobsson Toffienius*, f. 1675, 1696 adjunkt hos fadern, 1704 kyrkoherde, prost 1731, död 1733. *Lemke*, s. 408–410. – *M. Gustafsson*, *Samlingar till Gotlands historia 3, Södra Tredingens Kyrkor och Pastorer till år 1835*, S 170e:3, UUB. – Till läsningen: alteri senioreum tulit måste vara korrupt; tänkbara emendationer adiutorium el. auxilium seniori tulit. För översättningen av de latinska texterna på gravstenarna nr 17, 26 och 27 tackas *Göran Bäärnhelm*.
146. *D. Gadd*, Gravstenar, P 70 ser. IX ant.bok 41, Grötlingbo nr 4, ViLA. – *Hans Hermansson Skotte (Schotte)*, Norrkvie, inflyttad 1700, högg 1704 uppgången till predikstolen genom södra triumfbågsmuren, skänkte 1707 målningen av det mellersta långhusvalvet. – *J. Toffienius jr*, *Anteckningebok ...*, Grötlingbo K I:1, ViLA. – Grötlingbo socken genom tiderna, s. 173. Sistnämnda källa uppger att *Skotte* blev länsman 1713, vilket inte stämmer med *Gadds* läsning av gravstenen.
147. *D. Gadd*, Gravstenar, P 70 ser. IX ant.bok 41, Grötlingbo nr 1, ViLA.
148. *M. Gustafsson*, *Samlingar till Gotlands historia 3, Södra Tredingens Kyrkor och Pastorer till år 1835*, S 170e:3, UUB.
149. Likvagnsinventering 1970, GF.
150. Speciellt i Limoges tillverkades processionskrucifix av trä beklädda med förgyllda och delvis emaljerade kopparplattor samt med Kristusbild och helgonfigurer av liknande utseende som den i Grötlingbo. Sådana Limogeskrucifix har funnits på Gotland i bl.a. Etelhem och Hemse. – SvK Go V s. 138, VI s. 256, 259; *B. Stolt*, *Kopparplatta matris för konstsmed*.
151. Bokpressar av samma typ finns åtminstone i Burs, Fide, Follingbo, Källunge och Roma kyrkor på Gotland, i regel med årtal. Texten i Grötlingbo är den äldsta. – *B. Stolt*, Tyngd för gapande böcker eller medeltida resealtare?, s. 61–72. – *S.-E. Pernler*, *Gotlands medeltida kyrkoliv*, s. 250–253.
152. *T. Svensson*, s. 103.
153. *K. Kristiansson*, *Gotländska inskriptioner III*, P 111 vol. 10:1 del III, 1890, s. 50, ViLA. – Skulpturen i Öja i *R. Steffen*, *Stenhuggarverket på Gotland och dess utövare på 1600-talet*, G. arkiv X s. 14f. – *P. A. Säve*, *Antiquitetsintendentens berättelse 1864 V*, s. 182, ATA. – *B. Stolt*, *Lasarus i Grötlingbo*.
154. *C. R. af Ugglas*, *Gotlands medeltida träskulptur*, s. 229, fig. 46.
155. *E. Lundmark*, *Kyrklig konst efter reformationen*, s. 58, 59. – *C. R. af Ugglas*, *Gotlands medeltida träskulptur*, s. 229–230. – Epitafiet i Öja avbildat i *Gotländskt arkiv VIII*, s. 52, och *E. Lagerlöf*, *Öja kyrka*, s. 13. Bilderna av de båda kyrkoherdarna påminner om ett porträtt av *Simon (Wulff) Mark*, tillskrivet *Numens*. – *Christian Lorens Numens*, f. i Tönder 1671, bosatt i Visby omkring 1700, d. i pesten 1711. – *G.* och *K. Svahnström*, *Måleri på Gotland 1530–1830*, bild 151, s. 147f. Författarna tackas för detta påpekande. Om tavlan målats 1711 är det äldre prästparet fantasiporträtt. – *B. Stolt*, Är ett tvillingpar lösningen på porträttgåta i Grötlingbo? Porträttet deltog 1973 i en utställning i Gotlands Fornsal. – G. arkiv 46, s. 141. (*K. Svahnström*), Präster och prelater. Porträtt av gotländska prästmän 1600–1900, Stenc. katalog, nr 20, GF.
156. *Oscar Jakobsson*, f. 1850, kyrkoherde i Grötlingbo 1889–1937, prost över egen församling 1928, d. 1938. Porträttet gåva 1962 av hans fyra barn. *Pavel Fleischmann*, f. 1898 i Pilsen i Böhmen, d. 1978 i Stockholm. – Grötlingbo socken genom tiderna, s. 28. – Grötlingbo O I. – *Natur och Kulturs Konstnärslexikon*, s. 204. – *E. H-n*, *Oscar Jacobsson*, s. 80–82.
157. *Ambrosius Hedengrahn*, tecknare och kopparstickare, kanslist i Kungl. Maj:ts kansli, f. 1660, d. 1741. Tecknade minnestavlor över hundraårsminnet av Uppsala möte 1693, Karl XI:s begravning 1697, segern vid Narva 1700, återställandet av religionsfriheten i Schlesien 1707, tvåhundraårsminnet av Luthers 95 teser 1717 samt 1721 och 1730 av den rena lärans predikande. Fem av dessa sju tavlor har tydligt ägts av Grötlingbo kyrka.
158. *D. C. Forssells* kopparstick efter oljemålning på Stockholms slott av *F. Gérard*. Sticket anskaffades 1831 av ett stort antal präster på Gotland. – *B. Stolt*, *Ett kungaporträtt på Gotland*, s. 71–83.
159. Bladet innehåller följande votivmässor: (contra carnis temptationem), pro petitione lacrimarum, pro fratribus, pro nauigantibus, pro quacumque tribuacione, pro innocentibus, pro concordia pacis, ad pluuim postulandum, ad porcendam serenitatem. I texten finns flera hänvisningar till andra mässor, vilket visar att bladet ingått i ett komplett missale. Teckningar utan samband med gudstjänsten eller församlingens angelägenheter förekommer i regel på missalenas sista blad, så som här i Grötlingbo. – Uppgifter om innehåll och datering lämnade av *Sven Helander*, vilken tackas varmt. Samma datering hos *Toni Schmid* i G arkiv V, underskrift till Fig. 1.
160. Värjan jämte tavla med biografiska data uppsatta 1960. – *Bernhard Dreutz (Drojs)*, f. 1677 i Stettin, kapten på Gotland 1711, majors avsked 1723, bosatt vid Sixarve. – *A. Lewenhaupt*, *Karl XII:s officerare I*, s. 152. Grötlingbo O I.
161. Repstav, dekorativ utsmyckning, troligen avsedd som skydd mot onda makter. – *L. Karlsson*, *Romansk träornamentik i Sverige*, s. 10f., 132f., 180ff.
162. *J. Toffienius jr*, *Anteckningebok ...*, Grötlingbo K I:1, ViLA.
163. *S. Strand*, *Votiv- och prydnadsskepp på Gotland*, s. 24–25.
164. *Gustaf Adolf Unnérus*, f. 1783, gravör, d. 1873. Utförde 1828 graverade sigill för samtliga Visby stifts pastorat, med exteriör av moderkyrkan, efter egenhändiga skisser. – *Hallgren*, s. 509. – *M. Gustafsson* i *Wisby Stifts-Tidning N:o 5*, 1828. – *G. A. Unnérus*, *Teckningar af Trettio-sex Gottländska kyrkor*, nr 13, ViLA.
165. Årtalet med foto i *I. Rohr*, *Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder*, s. 119. – Den tidigaste läsningen, av kyrkoherden *Jacob Jacobsson Toffienius* år 1707, har årtalet 1484. – *Anteckningebok ...*, Grötlingbo K I:1, ViLA. – Årtalet 1484 återkommer hos *Wallin*, i *C. G. G. Hilffeling*, *Gotländska resor 1797 och 1799 I*, s. 151, *P. A. Säve*, *Ritningar, Aqvarellskitser ...*, S 170:2 nr 77, UUB, *G. Lindström*, *Anteckningar från Gotlands medeltid II*, s. 79, och *L.-M. Holmbäck*, *Visby stifts kyrkklockor III*, s. 70. *Ekdahl*, *Reseberättelse* s. 8, och snabbinventeringen 1923 läser 1383, ATA.
166. *M. Åmark*, *Sankt Olofs pilgrimsmärken*, s. 15.
167. Förteckningen enligt *M. Åmark*, *Sveriges medeltida kyrkklockor*, s. 171–172, återgiven med bilder av pilgrimsmärkena i I.

- Rohr*, Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, s. 119–121, och *M. Åmark*, Pilgrimsmärken på svenska medeltidsklockor, s. 6, 9, 18, 24, 29, 34.
168. *M. Åmark*, Sveriges medeltida kyrkklockor, s. 170–171. – *L.-M.*

- Holmbäck*, Visby stifts kyrkklockor III, s. 70–73. – *I. Rohr*, Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, s. 118–121.
169. *J. Toffenius jr*, Anteckningebok ..., Grötlingbo KI:1, ViLA.
170. *L.-M. Holmbäck*, Visby stifts kyrkklockor III, s. 71–72.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Havdhem

Grötlingbo kyrkoarkiv i Havdhems prästgård: yngre arkivalier, bl.a. st.prot. 1937–1963 (K II:3), 1940–1949 (K II:4), 1964– (K II:5), kr.prot. 1902–1938 (K III:2), 1938–1949 (K III:3), 1950–1967 (K III:4), 1968– (K III:5), räk. huvudbok 1900– (L Ia:4), spec.räk. 1900–1938 (i L Ia:4), 1939–1957 (L Ib:3), 1958–1971 (L Ib:4), 1972– (L Ib:5), vis.prot. och inv. 1861–1927 (N 3), inv. 1909– med bl.a. fotografier av inredningsföremål i samband med märkning vid stödför-säkring 1988 (N 4), inv. 1947– (N 6), hdlr rörande kyrka och kyrko-gård 1863–, med bl.a. vykort av kyrkans exteriör från sydost, efter foto av *G. Heurlin*, 1930-tal; sex vykort och ett julkort, efter fotografier av *Erik Björlander* omkring 1950: exteriör av kyrkan från norr, av korportalen från sydväst, av uppståndelsereliefen över korportalen, av interiör med krucifixet i bågen utan trabes, av glasmålningar, av Tomas med lansen och av Heliga tre konungars tillbedjan, från funten samt julkort med Jesu födelse från funten (O 1), donationshdlr 1928– (O 5), hdlr rörande kyrkans restaurering 1945–1958 (O 6).

Stockholm

KB: *J. Wallin*, *Analecta Gothlandensia Walliniana I:1* (acc. 1989/47:1).

RA: ÖIÄ:s arkiv: Ritningar, Kyrkliga byggnader G–Hj (D IIb:3): Grötlingbo kyrka (G 87): förslag till ombyggnad av torn och tornspira, utan årtal (1781); uppmätning av korfönster av *A. T. Gellerstedt*; plan av kyrkan 1892 med föreslagen plats för orgeln, av *N. Pettersson*; ritning till orgelfasad, med påskrift "I nåder gillad den 5 Maj 1893", av *G. Pettersson*; ritningar till uppvärmning med järnkamin 1910, av *N. Pettersson*, med påskrift "I nåder gillad 8 juli 1910", 2 blad. – Kyrkliga byggnader, länsvis: Kyrko Torn på Gottland (Sproge) (F IIaaa:10). – Allmänna verks skrivelser till Kungl. Maj:t 4/9 1781, med skiss av kyrktornet, daterad 14/4 1781. – Ecclesiastika konseljakter 5/5 1893 nr 2, 8/7 1910 nr 8.

Raä, ATA: *N. J. Ekdahls* resor på Gotland 1826 (E III:9). – *P. A. Sæve*, Atlas 1850, pl. 48: skisser av klockans pilgrimsmärken; pl. 58: fält från bågris; pl. 71: skisser av predikstolen. – *Densamme*, Antiquitets-intendentens berättelse 1864, vol. V s. 181–187 med skisser av den medeltida dopfontens utsmyckning, av Lazarusfigur, av epitafium, av kollektskopa med helgonbild, av stiglucka i norra muren. – *S. Ulfsparré*, Reseberättelse 1882. – Grötlingbo kyrka, dossier: inv. 1830; snabb-inv. av *S. Hedlund* 1923; konserveringsrapport 11/4 1957 av *E. Ols-son*; rapport 25/4 1957 över antikvarisk undersökning jämte förteckning över föremål tillvaratagna vid sällning av fyllnadsjord 24–26 samt 29/10 1956 av *E. Gustafsson*; redogörelse 15/3 1957 för under-sökning i koret efter uppbrytning av golvet 3–7/12 1956, av *Chr. Axel-Nilsson*; förteckning över myntfynd 16/9 1957 av *N. L. Rasmusson* och *L. O. Lagerquist*; konserveringsrapport av *M. Korsman-Ullman*

26/4 1975; Firma *Gustav van Treeck* Bayerische Hofglasmalerei, München: Bericht/Dokumentation zur Konservierung/Restaurierung der mittelalterlichen Glasgemälde 1985–86; ang. konservering av tornspiran 1987; ang. uppsättning av ny vägg mellan tornrum och långhus 1988; ang. konservering av portaler 1992. – Ritningar: upp-mätning av korportalen av *A. Johansson* och *G. Nerman* 1883; uppm. av plan, sektioner och detaljer av *B. Lindwall* (biträdd av *A. Edle*) 1940 med anslag av Kungl. Maj:t för uppm. av kyrkor av särskilt värde, som befinna sig i särskilt riskfyllt läge vid krigsfara (5 blad); plan av långhus och kor efter uppbrytning av golvet, *E. Gustafsson* resp. *Chr. Axel-Nilsson* 1956 (4 blad); ritningar 1986–88 till utvändiga restaurerings-arbeten (19 blad); ritning till vägg i tornbågen, *P. A. Johansson* 1988 (3 blad). – Handteckningar (i fotosamlingen): blyertsteckningar av *A. T. Gellerstedt*, blyertsteckningar och akvarell av *Ar. Johansson* 1883; tuschteckningar och uppmätningar av reliefcener och av västportalen, *A. Essén* 1915. – Fotografier.

Raä, ATA, Ikonografiska registret: kartotek och fotosamling.

Raä, ATA, Kulturhistoriska byråns arkiv: restaureringsförslag av *E. Fant*, fastställt av BSt 21/4 1948; utlåtande över föregående av *J. Roos-val* 25/5 1946; besiktningssprotokoll 14/9 1967, *E. Hoff*; ritning till kyrkogårdsutvidgning, av *Emil Nilsson*, med påskrift "godkänd av K. Befallningshavande 6/8 1927"; ritning till värmeledning, av *Helge Eriks-son* 21/4 1948; dito av Gotlands läns hushållningssällskap 28/12 1949 (3 blad); ritningar till restaureringsförslag av *E. Fant* (11 blad); till restaureringsförslag av *E. Græbe* (6 blad); förslag till elektriska installationer av *L. Träff* 1956 (4 blad); till fasad och uppställning av orgel 1964 av *O. Karth* (4 blad). – Fotografier.

Raä, ATA, SAOK:s orgelregister: vol. 14, Visby stift.

Raä, Fornminnesregistret: inventering av Grötlingbo socken, utförd av *Anders Persson* och granskad av *Sune Jönsson*, 1978.

Raä, SvK:s arkiv: perspektivritning och situationsplan, Konstakademiets arkitekturskole, Köpenhamn 1971, vitkopior; uppm. av fa-sader, *G. Redelius* 1983, vitkopior; fotografier. – Grötlingbo pastorats sigill, lack.

SHM: Katalog.

Uppsala

UUB, handskriftsavdelningen: *M. Gustafsson*, Samlingar till Gotlands historia 3, Södra Tredingens Kyrkor och Pastoror till år 1835 (S 170 e:3). – *P. A. Sæve*, Anteckningsböcker, Gotland I s. 80 (S 40 m), II s. 40: stiglucka; s. 70–74: skisser av reliefer på funten, av kollektavla med helgonfigur, av ristningar och runinskrifter i tornkammaren, av exteriör från söder, av Lazarusskulpturen, av bomärken i långhuspor-talen, av runtecken i rödkrita på sydvästra kolonnen i långhuset, av gravstenstext, av stiglucka i norra kyrkogårdsmuren (S 40 n). – *Densamme*, Gotländska samlingar IV (R 623:4): gravstenstexter. – Inventariebok för Gotlands södra treding 1594 med senare tillägg, avskrift 1915 (S 170 c).

UUB, kart- och bildavdelningen: *P. A. Sæve*, Ritningar, Aqvarelskitzer och handskrifna utkast om Gottländska fornföremål, mapp nr 77: skisser av fälten på predikstolen, av de halvcirkelformiga relieferna från romansk tid på kyrkans murar, av gravhäll i södra kormuren, använd som sedile, av epitaflum på korets östra mur, av text och åtta pilgrimsmärken m.m. från klockan, av uppståndelseskulpturen i korportalens vimperg, av två oljemålningar med motiv från kyrka och prästgård under 1700-talet (S 170: 2). – 3 vykort: av långhusets sydportal och av dopfunten, början av 1900-talet; av kyrkans exteriör från sydost, 1930-tal?

Visby

GF:s arkiv: Grötlingbo kyrka, handlingar och bilder, bl.a. fragment av medeltida missale (inv. nr Dep. C 5900); interiör av koret 1885, teckning av *Johan Kahl* (inv. nr C 11.800:3); kopia av rapport 25/4 1957 av *E. Gustafsson* jämte brev från denne till *G. Svahnström* 9/10 1957 med skisser till tornets byggnadshistoria; kopia av konserveringsrapport 11/4 1957 av *E. Olsson*; konserveringsrapport 26/4 1975 av *Marianne Korsman-Ullman*. – Accessionskataloger. – *H. Anschütz*, Mina minnen från biskopsgården i Visby från 1903 till 1916. – Likvagnsinventering 1970. – *J. A. son Utas*, Om gotländska valv. Examensarbete vid Chalmers tekniska högskola 1971. – *H. Ödin*, Inventering 1977 av prästgårdar i Visby stift. – *T. Gislestam*, Kyrkogårdsinventeringen 1996–97: Grötlingbo kyrkogård. – *M.-L. Alm*, Prästgårdsinventering på Gotland 1997–1998. (Grötlingbo prästgård. – *N. V. Söderberg*, Register över gotländska nyhetstidningar, som börjat och upphört utkomma under tiden 1811–1888. – *Densamme*, Register till Gotlands Allehanda 1873–1913, 1914–1925, 1926–1935. – Raä:s fornminnesinventering 1978.

ViLA: Grötlingbo kyrkoarkiv: För beskrivningen värdefulla uppgifter finns i följande avdelningar: St.prot. 1680–1740 (K I: 1), 1816–1848 (KI: 2), 1848–1862 (K I: 3), 1861–1862 (i K II: 1), 1863–1880 (i K I: 3), 1863–1884 (K II: 1), 1881–1937 (K II: 2); kr.prot. 1887–1905 (K III: 1); räk huvudbok 1701–1801 (L Ia: 1), 1801–1842 (L Ia: 2), 1842–1899 (L Ia: 3); spec.räk. 1788–1801 (i L Ia: 2), 1801–1842 (L Ib: 1), 1842–1909 (L Ib: 2); vis.prot. och inv. 1737–1825 (N 1), 1847–1861 (N 2), bänklängd (i N 1); *J. Tofftenius jr.*, Anteckningebok för sockenstämmor Kyrko och prästgårdsreparationer samt händelser i Grötlingbo och Fide (i K I:1). – Visby domkaptels arkiv: Inventariebok för sudertredingen 1594 (D II: 1); *H. Spegel*, inv. 1680–1682 (D II: 3), vis.prot. 1658 (i A Ia: 5), 1680–1736 (F Ia: 1); Kyrkornes tillstånd 1774 (i E V: 29). – *D. Gadd*, Gravstenar (David Gadd, Personarkiv, P 70 ser. IX nr 41). – *K. Kristiansson*, Gotländska inskriptioner III, 1890. (Krätl Kristiansson, Personarkiv, P 111 vol. 10:1 III s. 45–51, även Avskriftssamlingen A 80). – *G. A. Unnerus*, Teckningar af Trettio-sex Gottländska Kyrkor (1828). – *J. Larsson*, Gotländska Får- och Bomärken Samlade och nedtecknade Ao 1927. – *H. Pettersson*, Topografiskt register över gotländska gårdar, upprättat 1975–1976. – *Barry Press'* fotosamling. – Avskriftssamlingen: Gotländska kyrkoräkenskaper 1614 (A 84, original i Reg. 108B, Rigsarkivet, Köpenhamn); *J. Wallin*, Analecta Gothlandensia Walliniana I:1 (mikrofilm, original i KB, acc. 1989/47:1, olim Dep. 32).

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Acking, C.-A., Eiler Græbe, i: Vetenskaps societeten i Lund, Årsbok 1978.
Ambrosiani, S., Gotländska kyrkoinventarier, 1912.
Andersen, T., Jorn, Asger, i: Dansk biografisk leksikon 7, Kbhvn 1981.

Andersson, A., Die Glasmalereien des Mittelalters in Schweden, in: Corpus vitrearum medii aevi. Die Glasmalereien des Mittelalters in Skandinavien, 1964.
Andersson, R., Ljusbärare invigd, GT 22/10 1992.
Andersson, T., Husgrunder – ”kämpgravar” och vastar, i: Grötlingbo socken genom tiderna, 1983.
Bartholin, Th., Dendrokronologiens tillförlidelighet, i: Fornvännen 93, 1998.
Bergdahl, V., En resa till det förgångna med Johan Kahl, 1969.
Biedermann, H., Symbollexikonet, 1991.
Björkegren, R., Stiftets danska tid, i: Visby stift i ord och bild, 1951.
Björlander, E., Gudstjänstliv på Sudret i gångna tider, i: Visby stift i ord och bild, 1951.
Blom, L., Nytt kapell i Grötlingbo, i: De hundra kyrkornas ö 68, 1990.
Boström, R., se *Strömbom, R.*
Brunius, C. G., Gotlands konsthistoria III, 1866.
Bruzelli, B., Tenngjutare i Sverige under kontrolltiden 1754–1912, 1967.
Bråthen, A., Dated wood from Gotland and the diocese of Skara, Højbjerg 1995. – *Densamme*, Kommentar till Erland Lagerlöfs debattinlägg ”Dendrokronologin och Gotlands kyrkor”, i: Fornvännen 92, 1997. – *Densamme*, Kommentar till Thomas Bartholins artikel om dendrokronologins tillförlitlighet, i: Fornvännen 93, 1998. – *Densamme*, Nödvändigt med bred kunskap om objektet inom dendrokronologin, GA 3/7 1996.
Bumpus, T. Fr., The Cathedrals and Churches of Norway, Sweden and Denmark, London 1908.
Buræus, J. T., Sumlen. Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmälen, Bihang I:2, 1886.
von Busch, P. – *Haasum, S.* – *Lagerlöf, E.*, Skeppsröstningar på Gotland, 1993.
Carlsson, S., Sveriges kyrkoglar, 1973.
Cedergren Bech, S., Reformation og Renaissance 1533–1596, i: *Danstrup, J.* – *Koch, H.* (utg.), Danmarks historie Bind 6, Kbhvn 1963.
Colding, P., Hardenberg, Eiler, i: Dansk biografisk leksikon IX, Kbhvn 1936.
Cooper, J. C., Symboler. En uppslagsbok, 1983.
Döring, H., Glass oder Glassius, i: Allgemeine Encyclopädie 1:69, Leipzig 1859.
Edholm, D., Orgelbyggare i Sverige 1600–1900 och deras verk, 1985.
Fogelmarck, S., Carl Fredrik Adelcrantz, arkitekt. Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 20, 1957.
Fåhraeus, F., Dopfontarna, deras tillbehör och placering under medeltiden, 1974.
Gardell, J. (”Jige”), Ny orgel med femton stämmor i Grötlingbo, Gotl. 15/12 1964.
 Gotlands läns bebyggelse, 1956.
 Gotländska kyrkor, se *Wennersten*.
Glassius, S., Philologiae sacrae, qua totius sacrosanctae, Veteris et Novi Testamenti, Francofurti & Lipsiae 1691.
 Grötlingbo socken genom tiderna, 1983.
Gustafsson, E., Den romanska kyrkan i Grötlingbo, i: Gotländskt arkiv 30, 1958.
Haasum, se von Busch.
Hallgren, C. J., Gotländska släkter I, 1926.
 Handlingar rörande Prestmötet i Visby d. 28, 29 och 30 Augusti 1883, Visby 1884.
Havrén, O., Från Brömsebrofreden till 1800-talet, i: Visby stift i ord och bild, 1951.

- Heales, A.*, The Churches of Gottland (other than those of Visby), London 1888. – *Densamme*, The Ecclesiology of Gottland other than that of Visby; and the Churches of Bornholm, London 1889.
- H-n, E. (Hejneman, E.)*, Oscar Jacobsson, i: Julhälsningar till församlingarna i Visby stift 16, 1938.
- Hildebrand, H.*, Gotlands medeltida konst. I. De gotländska kyrkornas väggsåkåp, i: K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Månadsblad årg. 18, 1889. – *Densamme*, Om dopfunten i Åkirkeby på Bornholm, i: K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Månadsblad årg. 16, 1887. – *Densamme*, Sveriges medeltid III, 1879–1903.
- Hilfeling, C. G. G.*, CGG Hilfelings gotländska resor 1797 och 1799 I, 1994.
- Holmbäck, L.-M.*, Klockor och klockringning, 1951. – *Densamme*, Visby stifts kyrkklockor III, Södra tredingen, i: Hälsning från de hundra kyrkornas ö, 1959.
- Hultmark, E. – Hultmark, C. – Moselius, C. B.*, Svenska kopparstickare och etsare 1500–1944, 1944.
- Inventarium över svenska orglar 1989:II, 1990.
- Jacobsson, C.*, Höggotisk träskulptur i gamla Linköpings stift, 1995.
- Jansson, S. B. F. – Wessén, E.*, Sveriges Runinskrifter 11, Gotlands runinskrifter 1, 1962.
- Jorn, A.*, Folkekunstens Didrek, Kbhvn 1978. – *Densamme*, se *Lukman, N.*
- Juusten, P.*, Juustens synodalakter för Åbo stift 1573, i: *B. Rud. Hall* (utg.), Årsböcker i svensk undervisningshistoria 27, 1929.
- Karlsson, L.*, Romansk träornamentik i Sverige, 1976. – *Densamme*, Medieval Ironwork in Sweden I–II, 1988.
- Kinberg, A.*, Gotländska släkter I–II, Visby 1889–1898.
- Krokstedt, A.*, Sören Judichærus. Några anteckningar om en Grötlingboynling som blev dansk prost och språkman, i: Julhälsningar till församlingarna i Visby stift 35, 1957.
- Lager, G.*, I Grötlingbo vilar en av Nordens främsta målare, GT 25/3 1989.
- Lagerlöf, E.*, Gotländsk stensulptur från gotiken, 1975. – *Densamme*, Kulturdebatt: Dendrokronologin och Gotlands kyrkor, GA 8/6 1996. – *Densamme*, Dendrokronologin och Gotlands kyrkor, i: Fornvännen 92, 1997. – *Densamme*, Öja kyrka: en vägledning, 1968. – *Densamme*, se även *von Busch*.
- Lagerlöf, E. – Svahnström, G.*, Gotlands kyrkor. En vägledning, 4 uppl., 1991.
- Lausten, M. Schwarz*, Reformationen i Danmark, Kbhvn 1987.
- Lehme, O. W.*, Visby stifts herdaminne, 1868. – *Densamme*, Supplementblad till Visby stifts herdaminne 1868–1892, Visby 1892.
- Lewenhaupt, A.*, Karl XII:s officerare I, 1920.
- Lindblad, J.*, Grötlingbo kyrkas exteriör. Från gotisk resning till vilande klassicism, i: Gotländskt arkiv 73, 2001.
- Lindquist, S.-O.*, Sockenbildningen på Gotland. En korologisk studie, i: Gotländskt arkiv 53, 1981.
- Lindström, G.*, Anteckningar från Gotlands medeltid II, 1895.
- Lukman, N. – Sonne, J. – Tuulse, A. – Jorn, A.*, Gotlands Didrek, Kbhvn 1978.
- Lundberg, E.*, Problemet Hegwald, i: Från stenålder till rokokostudier tillägnade Otto Rydbeck, 1937. – *Densamme*, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000–1400, 1940.
- Lundmark, E.*, Kyrklig konst efter reformationen i Gotlands fornsal, Handkataloger II, 1925.
- Markus, K.*, Från Gotland till Estland. Kyrkokonst och politik under 1200-talet, 1999.
- Melefors, E.*, Ling och graun – växtbeteckningar i ortnamn på Gotland, i: Florilegium Nordicum. En bukett nordiska språk- och namnstudier tillägnade Sigurd Fries den 22 april 1984. (Acta Universitatis Umensis. Umeå Studies in the Humanities 61.) 1984, s. 176–190.
- Munthe, H.*, Se Sveriges geologiska undersökning. Natur och Kulturs Konstnärslexikon, 1991.
- Norrby, P.*, Johan Gardelin – en hedersman med pensel och kollektiv, i: De hundra kyrkornas ö 56, 1978.
- Nyberg, E.*, Gotländsk släktbok, 1938.
- Nylén, E. – Lamm, J. P.*, Bildstenar, 2 uppl., 1987.
- Ohlson, E.*, Själa jakt och fruktbarhetssymbolik. Romanska reliefer på de gotiska kyrkorna i Grötlingbo och Väte, i: Gotländskt arkiv 67, 1995. – *Densamme*, Den vilda jakten. En studie kring fasadrelieferna på Grötlingbo kyrka, Gotland. 60-poängsuppsats vid konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet, 1991 (stenc.).
- Olsson, I.*, Gotländska ortnamn, 1994.
- Ostwald, K.*, En av Nordens mest kända konstnärer: Begravd på Grötlingbo kyrkogård, GT 3/9 1983. – *Densamme*, Han har berövats sin sköna plats, GT 8/7 1986.
- Pernler, S.-E.*, Gotlands medeltida kyrkoliv, 1977. – *Densamme*, Lukas-kyrkan i Grötlingbo – om påvebrev, relikier och avtal. GA 15/10 1979. – *Densamme*, Die Patrozinien gotländischer Kirchen, in: *K. Friedland* (Hrsg.), Visby-Colloquium des hansischen Geschichtsverein 15.–18. Juni 1984, Köln und Wien 1987.
- Poscharsky, P.*, Die Kanzel. Erscheinungsform im Protestantismus bis zum Ende des Barocks, Gütersloh 1963.
- Prästmötet i Visby den 7–9 augusti 1934, Visby 1935.
- Rask, S.*, Lensmand og kirker i Nordsjælland 1604–12, i: Nationalmuseets arbejdsmark 1982, Kbhvn 1982.
- Les Registres de Boniface VIII. Recueil des bulles de ce pape publiées ou analysées I, Paris 1884–1907.
- Rohr, I.*, Gotlands kyrkklockor och ringningsleder, 1985.
- Roosval, J.*, Den gotländske ciceronen, 1 uppl., 1926, 2 uppl., 1950. – *Densamme*, Die Kirchen Gotlands, 1911. – *Densamme*, Die Steinmeister Gottlands, Sthlm 1918. – *Densamme*, Gotlands kyrkokonst, i: Visby stift i ord och bild, 1952. Även utgiven separat. – *Densamme*, Gotländsk vitriarius, 1950. – *Densamme*, Medeltida konst i Gotlands fornsal, Handkataloger I, 1925. – *Densamme*, Medeltida skulptur i Gotlands fornsal, 1925. – *Densamme*, Revision av gotländska dateringar II. Sighrafr, i: Fornvännen 20, 1925.
- Rosman, H.*, Oskar Rosmans tabeller öfver gotländska släkter, Sthlm 1935.
- Råmonth, N.*, S:t Lukas i Grötlingbo, i: Julhälsningar till församlingarna i Visby stift 35, 1957.
- Rørðam, H. F.*, Danske Kirkelove I, Kbhvn 1881.
- Schmid, T.*, Medeltida pergamentfragment på Gotland, i: Gotländskt arkiv V, 1933, 11–19.
- Sohlmans musiklexikon, se *Unnerbäck, R. A.*
- Sonne, H. M.*, The discovery of a Sighrafr graveslab in the Grötlingbo church on Gotland, i: Konsthistorisk Tidskrift LXIV, 1995.
- Sonne, J.*, se *Lukman, N.*
- Spegel, H.*, Rudera gothlandica, utg. av O. V. Wennersten, 1901.
- Steffen, R.*, Länsarkivets aktpublikationer, i: Gotländskt arkiv V, 1933. – *Densamme*, Stenhuggarverket och dess utövare under 1600-talet, i: Gotländskt Arkiv VII–X, 1935–1938.
- Stenström, T.*, Problem rörande Gotlands medeltida dopfuntar, 1975.
- Stolt, B.*, Alger, väta och föroreningar kan hota Grötlingbo kyrka, GA 23/9 1992. – *Densamme*, Begravda dopfuntar på Gotland, i: Got-

- ländskt arkiv 63, 1991. – *Densamme*, En predikstol från 1548, i: Gotländskt arkiv 70, 1998. – *Densamme*, En predikstol som kyrkovetenskapligt källmaterial, i: Kyrkohistorisk årsskrift 1999. – *Densamme*, En spira helt i konstkritiker Wennbergs smak, GA 17/10 2000. – *Densamme*, Ett kungaporträtt på Gotland, i: Gotländskt arkiv 57, 1985. – *Densamme*, Gotlands kyrkklockor och deras beskrivare, i: *Bohn, R. – Rebas, H. – Siltberg, T.*, Archiv und Geschichte im Ostseeraum, Festschrift für Sten Körner, Frankfurt/Main 1997. – *Densamme*, Gravstenspussel i Grötlingbo, GA 30/8 2000. – *Densamme*, Grötlingbo i unik Säveteckning, GA 6/8 1992. – *Densamme*, Kyrklig skrud enligt svensk tradition, 1964. – *Densamme*, Kyrkliga sällsynheter på Gotland och annorstädes, 2001. – *Densamme*, Lasarus i Grötlingbo, GA 10/4 1990. – *Densamme*, Medeltida teater och gotländsk kyrkokonst, 1993. – *Densamme*, Medieval plays in Sweden, Scripta ecclesiologica minora 4, 1999. – *Densamme*, Mässhakens underplagg på Gotland, i: De hundra kyrkornas ö 75, 1997. – *Densamme*, Rundlar i Roma kanske apostlar, GA 23/1 1996. – *Densamme*, Stenar av Sighraf i Sudrets domkyrka, GA 21/11 1997. – *Densamme*, Till den kände Guden, i: De hundra kyrkornas ö 76, 1998. – *Densamme*, Tyngd för gapande böcker eller medeltida resealtare?, i: De hundra kyrkornas ö 48, 1970. – *Densamme*, Under kyrkgolvet låg en dopfunt ..., GA 24/3 1988. – *Densamme*, Åskskydd viktigare än utseende på 1700-talet: Hogräns kyrka nära att få en gustaviansk tornspira, GA 10/10 2000. – *Densamme*, Är ett tvillingpar lösningen på porträttgåta i Grötlingbo kyrka?, GA 7/8 1996.
- Strand, S.*, Votiv- och prydnadskepp på Gotland, 1981.
- Strelow, Hans Nielssön*, Cronica Guthilandorum, Köpenhamn 1633. Facs. 1978.
- Strömbom (Boström), R.*, Calcarius, en gotländsk stenhuggareverkstad under 1100-talets slut och 1200-talets förra hälft, i: Konsthistorisk tidskrift 11, 1942.
- Sundberg, T.*, De äldsta uppgifterna om gårdarna i Grötlingbo, i: Grötlingbo socken genom tiderna, 1983.
- Svahnström, G.*, De gotländska prästgårdarna, i: Visby stift i ord och bild, 1951. – *Densamme*, En medeltida prästgård på Gotland (Sanda), i: Rig 23, 1940. – *Densamme*, Grötlingbo kyrka, i: Grötlingbo socken genom tiderna, 1983. – *Densamme*, Medeltida prästgårdar på Gotland, i: Julhälsningar till församlingarna i Visby stift 18, 1940. – *Densamme*, Några iakttagelser vid renoveringen av Grötlingbo prästgård, i: Fornvännen 36, 1941. – *Densamme*, Prästpalatset i Bunge, i: Arkeologiska forskningar och fynd. Studier utgivna med anledning av H. M. Konung Gustav VI Adolfs sjuttioårsdag 11.11. 1952, 1952. – *Densamme*, Sudrets katedral, i: Gotländskt Arkiv 30, 1958. Även utgiven separat. – *Densamme*, se även *Lagerlöf, E.*
- Svahnström, G. och K.*, Måleri på Gotland 1530–1830, 1989.
- Svahnström, K.*, Präster och prelater. Porträtt av gotländska prästmän 1600–1900. Stenc. katalog nr 20, u. å. GF.
- Svanberg, J.*, Kampen mellan ont och gott på dopfunten i Hög, i: ICO – Iconographisk Post 1980:1. – *Densamme*, Stensulpturen, i: Den romanska konsten, Signums svenska konsthistoria, 1995.
- Svenskt silversmide 1520–1850. Guld- och silverstämplar IV, 1963.
- Svensson, T.*, Gotlands medeltida offerstockar och krucifixpedestaler, i: Gotländskt arkiv 64, 1992.
- Sveriges geologiska undersökning, Ser. Aa No 152, Burgsvik, uppmätt 1892–1901. *H. Munthe*, Beskrivning till kartbladet Burgsvik jämte Hoburgen och Ytterholmen, 1921.
- Sveriges Kyrkor, Gotland band I–, vol. 3–, 1914–.
- Sveriges Nationalatlas 11, Berg och jord, 1994.
- Sveriges Runinskrifter, se *Jansson, S. B. F.*
- Synodalia fremsatte i Roskilde af de hæderlige Mænd M. Hans Albertsen, Biskop i Sjælland, og Peder Bilde, kongelig Lensmand. Aar 1564, i: Ny Kirkehistoriske Samlinger II, Kbhvn 1860–1862.
- Söderberg, B. G.*, Gotländska kalkmålningar 1200–1400, 1971.
- Thuresson, F.*, Vad Gotlands gravstenar berättar, i: Visby stift i ord och bild, 1951.
- Tuulse, A.*, Didrik av Bern och Norden, i: Konsthistorisk tidskrift 44, 1975. – *Densamme*, Romansk konst i Norden, 1968. – *Densamme*, se *Lukman, N.*
- af Ugglas, C. R.*, Gotlands medeltida träskulptur till och med höggotikens inbrott, 1915.
- Unnerbäck, R. A.*, Einar Erics, i: Sohlmans musiklexikon 2, 2 uppl., 1975.
- Utas, Jan A:son*, Om gotländska valv. Examensarbete vid Chalmers tekniska högskola 1971. Stencil.
- (*Wennersten, O. W.*), Gotländska kyrkor i ord och bild utgifne af Gotlänningens redaktion 1, Visby 1897.
- Wessén, E.*, se *Jansson, S. B. F.*
- Westin, F.*, Är Grötlingbo-relieferna episoder ur Didrik-sagan?, GA 12/9 1978.
- White, T. H.*, The Bestiary, a book of beasts, being a translation from Latin bestiary of the twelfth century (made and edited by *T. H. White*), New York 1954.
- Åmark, M.*, Pilgrimsmärken på svenska medeltidsklockor, Antikvariskt arkiv 18, 1965. – *Densamme*, Sankt Olofs pilgrimsmärken, i: Fornvännen 37, 1942. – *Densamme*, Sveriges medeltida kyrkklockor, 1960.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, RAÄ, Stockholm	kr.prot.	kyrkorådsprotokoll
BSt	Kungl. Byggnadsstyrelsen	LUHM	Lunds Universitets Historiska Museum
GA	Gotlands Allehanda	PÅ	pastorsämbetet
G arkiv	Gotländskt arkiv	RA	Riksarkivet, Stockholm
GF	Gotlands Fornsal, Visby (Länsmuseet på Gotland)	Raä	Riksantikvarieämbetet, Stockholm
Go	Gotland	räk.	räkenskaper
Gotl.	Gotlänningen	SHM	Statens Historiska Museum, Stockholm
GT	Gotlands Tidningar	st.prot.	sockenstämmoprotokoll
hdlr	handlingar	SvK	Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium 1912–
inv.	inventarieförteckning	UUB	Uppsala universitetsbibliotek
inv. 1830	en på grund av en kungl. förordning 17/4 1828 företagen inventering av forntida minnesmärken i kyrkor och på kyrkogårdar. Protokollen, som fördes av prästerna, utskrevs i flera exemplar, varav en serie förvaras i resp. kyrkoarkiv och en serie i ATA.	VHAA	Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm
inv.nr	inventarienummer	ViLA	Landsarkivet i Visby
KB	Kungliga Biblioteket, Stockholm	vis.prot.	visitationsprotokoll
K-byrå	BSt:s, sedermera Raä:s, kulturhistoriska byrå	ÖIÄ	Överintendentsämbetet; efter 1918 Kungl. Byggnadsstyrelsen (BSt)
		Öl	Öland

Summary

The earliest church in Grötlingbo was most likely of wood. However, no trace of any wooden church showed up in the excavations carried out beneath the present church floor during restoration work in 1956–57. The date of 1090, which the 17th century Gotlandic chronicler Strelow cites for the consecration of a church at Grötlingbo, if correct, must concern a wooden church. According to a papal letter of indulgence from 1296, the church was dedicated to St Luke, the Evangelist.

The present church consists of a tower from the first half of the 13th century and a nave and chancel from the 14th century (Fig. 15). The vestry is from the 19th century.

Remains of the Romanesque church were found during the excavations of 1956–57, when the footings for the north and south nave walls and traces of the chancel foundations were uncovered (Fig. 76). Owing to graves in the area, it was not possible to establish the form of the chancel, but no apse was in evidence, nor have any curved or worked stones such as could have once belonged to an apse been recognised in the walls of either the churchyard or the present church. The outer length of the nave would have been c. 15 metres; that of the chancel 6–7 metres (Fig. 77). Two wall plates survive from the Romanesque church's roof-construction (Fig. 78).

Worked masonry from the Romanesque church was reused in the south wall of the Gothic church (Figs 12–13). This includes c. 60 facade reliefs, which mainly comprise wide round-arched sunken fields with figures in low relief but also include narrower, more semicircular and undecorated sunken fields (Figs 40–45). Hunting themes predominate. The series is usually interpreted as representing the legendary 'Wild Hunt' of the folk hero Dietrich (Didrik of Bern, i.e. Theodore the Great). Parallels are known for example at San Zeno in Verona. These reliefs probably originally formed a frieze crowning the south walls of the nave and chancel. They are attributed to the workshop of the master stone-carver Sigraf, strengthening the interpretation that a medieval taxation date of 1199 indeed refers to a year when the church was consecrated.

The tower stands on separate foundations alongside the west gable of the present nave (Fig. 15). Its facade stones are dressed in a different manner to the masonry of the Romanesque nave. This suggests that some time had lapsed between the construction of the nave and that of the tower.

The west doorway of the tower (Figs 21–23) has been attributed to the workshop of the master stone-carver 'Calcarius'. This doorway contains details also to be found in late Romanesque work in Visby belonging to the begin-

ning of the 13th century—for example the west and south-west doorways of the Church of St Mary, Visby. The Grötlingbo tower staircase with its round-arched entrance and plastered barrel vaulting, recalls the staircases in the western part of St Mary's, considered to be of the same date as the doorways. The tower in Grötlingbo thus seems to have been begun in the early decades of the 13th century, with the 'Calcarius'-workshop doorway and lower part of the tower completed by c. 1225. The older form of the vault in the bell-ringing chamber in the ground floor of the tower, compared to the vault below the belfry floor, as also the brick decoration of the tower's sound openings, indicate a final building phase, probably during the second quarter of the 13th century.

In the middle of the 14th century, the Romanesque nave and chancel were demolished and replaced by the present ones, erected by the building workshop whose leader is identified by the pseudonym 'Egypticus'. The relatively enclosed church interior is considered typical of the Late Gothic on Gotland, lacking windows on the north side, with four massive set columns and nine heavy vaults in the nave. The nave doorway (Figs 24–32) has capital friezes that include standing apostles and terminate in facemasks. This composition is similar to that found on the nave doorway at Hablingbo, though differing in details. The chancel doorway (Figs 33–38) has a tympanum decorated with roses—a feature found in the tower doorway of the church at Öja. The large sculpture of the Risen Christ in the gable finds correspondence in the nave doorways at Norrlanda and Stånga. The church has been dated to 1360–1380, partly based on the dating of the stained glass windows of the chancel.

The structure of the church has not been altered since the 14th century. A vestry was added in 1828. During the latter part of the 18th century the church roof was tiled and in the process the roof was lowered. The high steeple was replaced with the present tower hood probably in 1822–23.

In 1893 the church interior was renovated (Figs 63–66). The wall inscriptions from the 18th and 19th century were whitewashed over, and several of the vault paintings were touched up. A gallery in the west was removed, the nave doorway was draught-proofed and the interior furnishings were repainted. A restoration of the interior was conducted in 1956–57 under the direction of the architect, Eiler Græbe, mainly following an earlier proposal by the architect Erik Fant. Medieval paintings in the chancel vault were exposed, the church furnishings were restored to their former colours, and the rood—which in 1946 had been re-

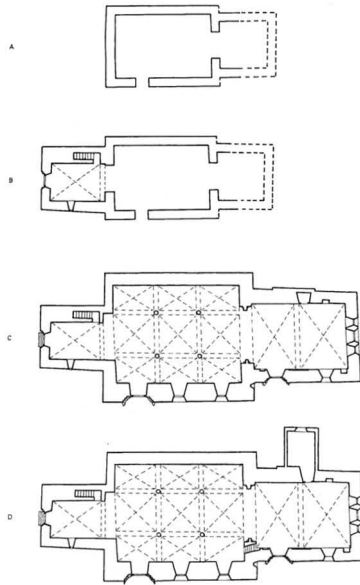


Fig. 164. Kyrkans planutveckling, 1:1 000. Ritad av K. Palmgren.
Church plan development.

turned to its original position within the triumphal arch, after having been kept for a long time in the tower and since 1893 hung on the north wall of the nave—was now furnished with a horizontal supporting beam. Electric heating was installed and the seats made more comfortable. The bell-ringing chamber in the ground floor of the tower was converted into a baptismal chapel.

In 1989 the ringing chamber was closed off from the rest of the church by means of a glass partition to facilitate the holding there of divine service during the winter months (Fig. 62). At the same time, the baptismal font was moved to the triumphal arch.

Murals, stained glass and carvings

The vaults of the church are adorned with paintings partly from the middle of the 14th century and partly from 1707 (Figs 81–87). The 14th century paintings are considered to have been executed just after the completion of the church and probably are the work of a painter attached to the building workshop responsible for the nave and chancel. In the middle of the 15th century the church walls were decorated with paintings including a Passion series on the north wall executed by the workshop of the 'Passion Master', but of these nothing survives. In 1707, the whole of the church interior was whitewashed and Christian Lorens Numens redecorated the vaults (Figs 85–87). The 14th century

paintings on the chancel vault were exposed during the restoration of 1956–57, and sections of the paintings from 1707 were removed to Gotlands Fornsal (Gotland's Historical Museum) in Visby.

The church windows would have been filled with coloured glass during the Middle Ages. What remains are only some panes in the east windows of the chancel (Figs 88–97), and some fragments in the leadings of the nave window. The central window of the chancel contains angels in the trefoil heads of each window light, and below these, the Crucifixion and Adoration of the Magi supplemented c. 1900 with the Resurrection. The flanking windows contain representations of the apostles SS Peter and Thomas. The stained glass is considered executed in two periods during the later part of the 14th century.

The interior north wall of the bell-ringing chamber contains an incised sketch of a medieval ship of the type known as a *karack* (Fig. 98). A small number of secondary runic inscriptions have been found in the church, but these are now covered over with whitewash and are known only through early transcriptions. On the outside of the church on the east wall of the nave, south of the chancel, there are a number of inscribed dates, owners' marks and monograms from the middle of the 17th century, including the mark of the stone sculptor Hans Schotte, who probably executed the reredos (Fig. 99).

Furnishings and fittings

The most significant medieval fitting that survives is the rood (Fig. 102) which is of Romanesque type showing Christ wearing a king's crown. Typically Byzantine traits are the diagonal planks bearing the INRI-inscription and the crossed feet. The rood is considered to have been made in the middle of the 13th century.

Other surviving medieval wooden sculpture include an enthroned male saint, probably St Olof (Fig. 104), dating to the 13th century, a standing male saint from the middle of the 14th century (Fig. 106), and a figure of Christ from the 15th century belonging to a now lost cross (Fig. 105). All are now preserved in Gotlands Fornsal, Visby. A small sculpture of a male saint from a collection tray (Fig. 108) of the 14th century found during restoration work in 1956–57 is preserved in Statens Historiska Museum (the Museum of National Antiquities) in Stockholm.

The church possesses a most remarkable baptismal font of grey sandstone (Figs 122–128). The cylindrical bowl has a draining hole and is adorned with sculptured scenes from the childhood of Jesus: the Annunciation, the Visitation, the Birth of Jesus, the First Bath of Jesus, the Adoration of the Magi, the Flight into Egypt, and Jesus' Baptism in the Jordan. The square foot has protruding corner figures (Figs

122, 127–128): Virgin and Child, Holy Bishop, Abraham's Bosom, and St Peter. The font has been ascribed to the workshop of the master stone-carver Sigraf and is usually dated to the late 12th century or c. 1200.

The paten is embellished with a cross on its brim and is probably late medieval (Fig. 133). Also of medieval date is the knot decorated with five rhombic bosses (Fig. 132) of the Post-Reformation chalice.

The church possesses a fragmentary rune stone and three runic grave slabs (Figs 73, 143a–b). One of the latter is set into the south wall of the chancel where it functions as a sedile. Below this lies a richly carved grave cover attributed to Sigraf's workshop (Fig. 144). A second grave cover is decorated with the Lamb bearing a cross (Fig. 145). Two medieval gravestones are decorated with ringed crosses.

A small 13th century copper-alloy figurine now in Statens Historiska Museum, Stockholm, originates from a Limoges crucifix (Fig. 149). A book press of sandstone with inscribed name and the date 1727, was most likely originally a medieval portable altar (Fig. 151). The bell (Fig. 163), cast in 1483 in honour of St Luke, is embellished with the impressions of several pilgrims' badges.

Also surviving from the Middle Ages are two leaves from a 12th century missal (Fig. 156–157), now preserved in Gotlands Fornsal, Visby.

The reredos of sandstone (Fig. 101) was most likely made in 1658 probably by the stone sculptor Hans Schotte, and painted in 1669. The pulpit (Fig. 109–113) which was originally donated to the Church of St Mary, Visby in 1548 was sold to Grötlingbo in 1699. It is adorned with portraits traditionally identified as the emperors Charles V and Ferdinand I, and the reformers Luther and Melanchthon. The pulpit's crown-shaped sounding board (Fig. 109) is from the end of the 17th century. The pews (Figs 115–119) were refurbished at the beginning of the 18th century and painted in 1746. The painted baptismal font (Fig. 129) of grey sandstone was made in 1716, and its accompanying brass lid (Fig. 131) in 1729. Two brass candlesticks (Fig. 138) are presumably those referred to in 1594. A sandstone sculpture of Lazarus (Fig. 153), most likely from 1667, is now preserved in Gotlands Fornsal, Visby. A large number of grave slabs from the 16th, 17th and 18th centuries are incorporated into the floor of the church (Figs 142, 146–147).

FÖLJANDE KYRKOR PÅ GOTLAND HAR UTKOMMIT I SERIEN SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM:

- Akeböck, band 1:5, volym 35
 Ala, band IV:4, volym 84
 Alskog, band V:2, volym 118
 Alva, band VI:4, volym 137
 Anga, band IV:4, volym 84
 Ardre, band IV:5, volym 97
 Atlingbo, band III, volym 54
- Bara, band IV:1, volym 61
 Barlingbo, band I:4, volym 33
 Björke, band II, volym 35
 Boge, band II, volym 42
 Bro, band I:3, volym 42
 Bunge, band II, volym 42
 Burs, band VI:1, volym 115
 Buttle, band IV:3, volym 68; tillägg i
 band IV:6, volym 101
 Bäl, band II, volym 42
- Dalhem, band IV:2, volym 66
- Eke, band VI:6, volym 156
 Ekeby, band I:4, volym 33
 Eksta, band VIII:1, volym 178
 Elinghem, band II, volym 42
 Endre, band I:4, volym 33
 Eskelhem, band III, volym 54
 Etelhem, band V:1, volym 105
- Fleringe, band II, volym 42
 Fole, band I:3, volym 31
 Follingbo, band I:5, volym 35
 Fröjel, band III, volym 54
 Färö, band II, volym 42
- Gammelgarn, band IV:5, volym 97
 Gann, band II, volym 42
 Ganthem, band IV:2, volym 66
 Garde, band V:3, volym 145
 Gerum, band VII:3, volym 219
- Gnisvärds kap, band III, volym 54
 Gothem, band IV:1, volym 61; tillägg i
 band IV:6, volym 101
 Gotska Sandöns kap, band II, volym 42
 Grötlingbo, band IX:2, volym 226
 Guldrupe, band IV:3, volym 68
 Gunfiauns kap, band IV:5, volym 97
- Hall, band II, volym 42
 Halls kap, band II, volym 42
 Halla, band IV:2, volym 66
 Hangvar, band II, volym 42
 Hejde, band III, volym 54
 Hejdeby, band I:4, volym 33
 Hejnum, band II, volym 42
 Hellvi, band II, volym 42
 Hemse, band VI:3, volym 131
 Hogrän, band III, volym 54
 Hörsne, band IV:1, volym 61
- Klinte, band III, volym 54
 Kräklingbo, band IV:4, volym 84
 Källunge, band II, volym 42
- Lau, band VI:7, volym 165
 Levide, band VII:4, volym 220
 Linde, band VII:2, volym 186
 Lojsta, band VII:1, volym 172
 Lokrume, band I:3, volym 31
 Lummelunda, band I:1, volym 3
 Lye, band V:1, volym 105
 Lärbro, band II, volym 42
- Martebo, band I:1, volym 3
 Mästerby, band III, volym 54
- Norrlanda, band IV:1, volym 61; tillägg
 i band IV:6, volym 101
 När, band VI:8, volym 212
 Näs, band IX:1, volym 224
- Othem, band II, volym 42
- Roma sockenkyrka, band I:5, volym 35
 Rone, band VI:5, volym 150
 Rute, band II, volym 42
- Sanda, band III, volym 54
 S Olofsholms kap, band II, volym 35
 S Äulas kap, band II, volym 42
 Silte, band VIII:3, volym 215
 Sjonhem, band IV:3, volym 68; tillägg i
 band IV:6, volym 101
 Sproge, band VIII:2, volym 191
 Stenkumla, band III, volym 54
 Stenkyrka, band I:1, volym 3
 Stånga, band VI:2, volym 125
- Tingstäde, band I:2, volym 21
 Tofta, band III, volym 54
 Träkumla, band III, volym 54
- Vall, band III, volym 54
 Vallstena, band II, volym 42
 Viklau, band IV:3, volym 68
 Visby, Domkyrkan, kyrkobyggnaden,
 band XI:1, volym 175
 Visby, Domkyrkan, inredning, band
 XI:2, volym 202
 Visby, Helge And's ruin och Hospitalet,
 volym 184
 Visby, S Clemens, volym 169
 Visby, S Nicolaus, volym 169
 Vänge, band IV:3, volym 68
 Väskinde, band I:3, volym 31
 Västergarn, band III, volym 54
 Västerhejde, band III, volym 54
 Väte, band III, volym 54
- Östergarn, band IV:5, volym 97

UNDER UTARBETNING: Hablingbo, Vamlingbo.

Sveriges Kyrkor

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

VOLYM 226

GOTLAND

Band IX, häfte 2

Grötlinge ting



ISSN 0284-1894
ISBN 91-7209-229-7 (inb)
ISBN 91-7209-230-0 (häft)

KARTOGRAFISKA INSTITUTET